BUDA HALÁLA.

(Második, befejező közlemény.)

Az egész történet öt főszemély között folyik; annyit részletesen és elevenen bírhat a költő rajzolni; az olvasónak nem szükség egész névsort, terebély családfákat kísérni figyelemmel. Szász Károly szóvá is tette, hogy a műnek «kevesebb alakja van, mint valaha eposzban találtunk», pedig öt-hat személy «nem idézheti elő azon megdöbbentő benyomásokat, mint a hol hősök egész csoportjai dulakodnak.»[1] Arany viszont épen azt jegyezte meg Szász *Trencséni Csák*jára — már a barátilag közölt tervvázlatra is, később bírálatban — hogy «a költemény legfőbb baja a tények és szereplő egyéniségek roppant halmazából ered, melyek közül amazoknak *cselekvénnyé*, ezeknek *jellemmé* fejlesztésére szűk a tér, az idő», s hogy «derekabb eposzírók nem rajzolnak jellemet *hiába*». Más fejtegető nem érezte e miatt szegényesnek *Buda halálát*. Épen e kimértség folytán élők az alakok, ezért tiszta és világos a szerkezet, folytonos a fejlődés a cél felé — egyetlen epizód sem akasztja meg.

Nem tagadhatni, a cselekvényt inkább a körülmények fejlesztik, mint a jellemek. Négyesy nem ok nélkül jegyezte meg még Attilára is, hogy talán nagyon is «sodortatik» általuk — a terv szava szerint. Épen ezért volt szükség annyi leleményre, indokolásul. Ez azonban szándékos. A *Széptani jegyzetek*ben azt tanította a költő: «Eposzban a cselekvény inkább külső, egyebütt benső. Eposzban az események uralkodnak a személyek felett». Itt valóban egy helyzet az, mely kiélesedik. Ezek szerint «az eposz hőse *állandó* jellemmel bír, pl. Achilles, Aeneas épen az a darab végén, ami az elején volt, míg ellenben a drámai jellem *fokozatosan* fejlik ki. Ami azonban a szereplők körül és lelkükben történik — Detre besúgása, a két királyné haragja, a vadászat, a követség, a kard megtalálása — minden egy-egy darabot szakít el a partból lábuk alatt. Minden jellemük szerint hat, Attila nehezen fékezhető szenvedélyességére s Buda örökösen békétlen-

[1] Arany *Összes költeményei*nek ismertetésében, a Budapesti Közlöny 1867. évi 27., 29., 77., 79., 95. számaiban; az idézett rész az V. közleményben.

kedő gyöngeségére. «A hatalom megosztásának veszélyes intézményét mindkét félnek csak nagy mérséklete tarthatná fenn — mondja Gyulai — és mindkét fél taszítja egymást az örvény felé.» A két testvér oly különböző — mondja Riedl — hogy «Kelet szokása szerint, alig szülte őket egy anya.» Mint Székely Bertalan Szent Mór képein a pécsi székesegyházban, a főalak másoknál nagyobb arányokban van festve, Attila is felülemelkedik a többieken. Arany egyetlen alaknak sem írja le külsejét, jelzőkben is fukar; igékkel jellemez. A külső vonás is belsőre mutat; a véreskünél: Attilának bő «vére ugyan verte a gyula edényét»; ha Etele indulata felforr: vére «zúgó patakokban ömlik a fejére», «mint malom örvénylik két füle, az ajka reszket» (VII.); ereje fiziológiai módon érzik. Ha megáll: «megszáll, mint fekete felhő» (IX.), tekintete «hömpölyög», (IX.) maga is «bús felhőként hömpölyög és zordon»; «haragjának köde esik» (VII.) — mindez szinte természeti jelenség gyanánt hat. Ritkán jelenik meg; «az olvasóban némi tiszteletet ébreszt, hogy kevésbbé van vele bizalmas lábon, mint a jó Toldi Miklóssal» — mondja Salamon.

Ő mutat rá arra is, Attila mily «keveset és nyomatékkal szól, mintegy keze intésével országol. Minél többet beszélnek e műben a nők és férfiak, annál feltűnőbb Etele kevésbeszédűsége.» Mellette Buda és Detre szószátyár. Etele ha szól is, az indulat elfojtja beszédét. Amint rárivall bátyjára: «Mi vagy te? . . . Akarom: volt, nincs . . . Majd!» Mennyi fenyegetés van e bentört szóban! Tud gyöngéd is lenni, Krimhildhez, fiához; feleségét egész virágénekkel köszönti:

> Nyilj hát, teljesedjél, én rózsa-virágom!
> Borits leveliddel, puha boldogságom!

Budának is lejtős menedéket keres a Mátrában s könnyű vadra küldi. Buda minél tehetetlenebb öccse mellett, annál házsártosabb otthon. «Megmutatom, meglásd, ki a férfi, rajtad.» Már koros, roskatag, járása támolygós, ha elmegy, visszafordul egy-egy szóra. Természetüket növeli a korkülönbség: Attila ekkortájt a történet szerint harmincötödik éve körül jár; merő akarat és nyíltság; Buda mindig a más tanácsán indul, alattomos úton; csupa ingatagság; «Vád neki, amit tett, bánja ha mit nem tett.» A költő úgy állítja szembe őket, hogy az erős tűr és szenved, a gyöngébb folyvást tüzeli magát; erre már Salamon rámutatott. Lélektani ez, de épúgy az is, hogy e fordított szerep nem tarthat örökké. Etelében fokról-fokra apad a türelem, Budában nő a neheztelés. Buda rögtön hajlik Detre szavára. Attilának nincs füle ily beszédre; később a görögök hízelgésére «szíve szerint nem birt haragudni», de Buda korholására már fenyegetőzik; az isten-kard jelére elragadja dölyfe, az elorzás hírére indulata. Buda könnyen

békül, puha kényelemből: «könnyebb hagynia, mint haragunni érte», s a kupa mellett «gondoktól üresíti keblét», míg új okot nem keres duzzogásra.

Vannak, akik túlságosan lágynak találják Buda jellemét; ebben Angyal Dávid egyetért Erődivel: «Ilyen Buda mellett könnyű Attilának lenni.» Csakhogy két Attila nem lehet egy eposzban, a történetben sem volt. Buda jellemét a történelmi kifejlésre az eposz menete kívánta olyannak, hogy tétlensége is hasson, tehetetlensége is sodorja. A költő végül tisztességet teszen neki: kardot ad kezébe s egy vers-sor gyászleplet borít rá: «Bajnok vala ifjan s bús élete végén.»

A két feleség közt ugyanez a harc áll, a maguk módján. Mily jellemző, hogy Gyöngyvér meglesi Ildikó megjöttét, s ugyanolyan féltékenység gyullad benne, mint urában; épen úgy «tegnapi pillének» nézi Hildát, mint ura Attilát. Első találkozásuk két ellenségé, bár még csak szemük vág. Az elfojtott harag kitör belőlük, akármilyen okra; ha uraik összebékítgetik is őket, azt «nem óhatják, hogy odabent ne fájjon.» A két sólymon összeszólalkozva, Krimhild a legmetszőbb asszonyi vágást méri a másikra: «nem vagy mai gyermek»; Gyöngyvér azzal vág vissza: «Sose vénezz engem, kegyelem-királyné...» Gyöngyvér maga mondja, hogy se' fia, se' lánya, innen vonzalma a gyermek Aladárhoz; sólymát is ezért szerette; gyermektelen nők sokszor dédelgetnek valamely állatot — erre már Salamon célzott. Mikor a gyermek megbotlik a kardban, Ildikó ezt a sebet tépi fel: «Ne taníts gyermekkel *te* bánni, te meddő!» Csodálatos, hogy az elvonultan élt Arany mennyire mélyen lát a női lélekbe. Krimhild épúgy elsőnek érzi magát, mint Attila, s Gyöngyvér épen úgy nem enged ebben, akár Buda. Krimhild asszonyi fensőbbségét fitogtatja, fiatal szépségét; fiával dicsekszik; Gyöngyvér Buda gyámoltalansága miatt érzi hátratéve magát. Fiatalabb, elevenebb is uránál, ő hallja meg a csoda-kard hírét is, s ő bujtja fel a tunya öreget az elorzására, asszonyi furfanggal, mely nem számol a véggel. Gyűlölködőbb is, (általában a nők inkább engednek az indulatnak); szívében több a keserűség Ildikó ellen, mint Budában öccsére. Egész gyűlöletük egymás ellen árad, nem férjükre; Buda holtteste mellett is Gyöngyvér nem Attilát, Krimhildet átkozza.

Krimhild kemény szívet hozott a Nibelungoktól.[1] Gyöngyvér, ha ura bánkódik, vígasztalja: «Szegény bús fejedet, így, hajtsd az enyémre.» Krimhild csupa önzés; nincs egy szava urához; csak mikor messze van, akkor «úszkál lelke tenger hiú vágyon.» (XII.) Mikor Etele megkéri, a *Nibelung-ének*ben soká tusakodik: «Testem e Pogánynak, mint keresztyén nő, odavessem-e?»

[1] Talán a sólymot is ő hozta; Attila körében aligha volt szokásban.

— s végre is azért szánja rá magát, mert «Így tán meg lesz boszúlva férjem halála még.» E vonakodásból maradt benne valami, mint megmaradt a bosszúvágy is; Etele nagyobb, hogysem bosszújához eszközévé válnék — fiától várja hát. Bosszúszomja hátrább húzódik; viszont a két királynő versengése előbbre nyomult a második rész tervéből, s bár ott más személyek között folyt volna, mégis sokat elvesz abból. Krimhild multja és bosszút sóvárgó magánbeszéde az, ami most megmaradt a *Nibelung-ének*ből.[1] Igaza van Sturm Albertnek, hogy Etele oldalán Krimhild csak «színleg él új életet».[2]

Még egy személynek van nagyobb szerepe, Detrének. Most a két testvér közé veri az éket, nem kerülő úton, Krimhild segélyével; ezzel önállóbb lett. Szász Károly sokalta szerepét; «az aránylag kis cselekvénynek igen nagy fenék van kerítve Detre tanácsának két egész énekre terjedő voltában.»[3] Csakhogy Detre tanácsairól tudnak, ármányát kiemelik a krónikák; az 50-es évekbeli tervvázlat is. Benne testesül az idegen fejedelmek szabadulásvágya; ott érezni őket mögötte, mint Colleoni magános szobra mögött harcra kész seregét. Ez megnőteti, meg is szépíti alakját. Nagyobb célú intrikus Hágennél, ravaszabb is. Mikor Budát be próbálja fonni, eszében van népe s nem tud elnyomni egy sóhajt. Ő tanácsolja a kard elorzását; azzal örökre eltűnik Buda sátrából; a hazatérő Etelének «kelleti hűségét»; ő készíti elő az elnyomott népek fölkelését, ami a trilógia végén fölidézi a katasztrófát; a harmadik részben nagy szerepe lett volna.

A *Nibelung-ének* alakjainak átvándorlását Arany művének német fordítója, Sturm Albert, általában szemügyre vette s arra a meggyőződésre jutott, hogy Arany «csak az alakok neveit és leghalványabb árnyéklatait kölcsönzé a német krónikástól és azokat a saját szellemével eleveníté meg». Ott félig-meddig keresztények, itt még pogányok. A germán énekes «elvész saját tárgyában», még a nemzeti eszme fogalmáig sem bír fölemelkedni; Arany húnjaiban és gótjaiban nemzeti öntudat él s egész műve a nemzeti mult emléke.

Az alakokon s az egész művön megvan a kor és a monda régisége. Maga a tárgy, a testvérgyilkosság, keleti és mondai,

[1] Néhány tárgyi mozzanat hasonló: a királynék találkozása (*Nib.* XIV.), a III. tag tetemre hívása (*Nib.* XVII.) már volt szóban; Szigfrid álarcban nyeri meg Brunhildot Gunthernek (VII.), mint Toldi Piroskát Tarnak; hogy kincsen az elnyomott pártot szerezhet magának, azt Krimhildától féltében Hágen gondolja (XIX.); Szigfrid olyan formán vonszolja a medvét, mint Etele; ezt Sturm és Riedl említik fel.

[2] Sturm Albert, *Buda halálá*nak németre fordítója, tanulmányt írt a két eposz összehasonlításáról: *A Nibelungok «Buda halálá»-ban.* A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, XVII.

[3] Az *Összes költemények* bírálatában, Budapesti Közlöny, 1867., 95. szám, július 6. V. közlemény.

szinte a *Sah-name* egy-egy részletével rokon. Egypár személy akarata a nép sorsa, története. Az emberek egyszerűen gondolkoznak, tapasztalásból érvelnek, elvont mondanivalóikat köznapi megfigyelésekkel példázzák. A férfiak legnagyobb felgerjedésükben nem találnak szavakat; mikor Etele otthagyja Budát, ez csak nézi üres helyét (IX.), Etele is Buda holttesténél «lába előtt, vérből, néz vala egy pontot». Máskülönben Buda násznagyos viselkedésében sok a mai vonás. A költő azt tartotta: az a vér ma «az igénytelen magvetők gubája alatt rejlik» (Petőfinek, 47. febr. 28.), innen vette hát mintáit.

A hún életmódról keveset tudunk; a ló-áldozatot, a rovást felhasználja a költő; papjaik a táltosok és jósok; italuk boza és kám; a sátor neve a perzsa eredetű *cserge*.

Minden morzsányi adatot megbecsül; mikor Buda Aquincum falai közé húzódik, fasátrát kőpalotára rakja, mivel Jordanes azt írja, hogy Attila uralkodni akart városokon, de bennök lakni nem szeretett, hanem faházban.[1] Nem felejti, hogy Attila meg Aetius együtt növekedtek, mintegy csere-gyerekekként, amit az első dolgozat I. éneke elmondott; ezért érti Attila a görög követség beszédét. Nemcsak adatokban, felfogásban is korhű a költő. Mennyire korjelző, hogy Bulcsu megveti a borital újságát, kitart a kancatej mellett, mások meg épen az újon kapnak. Krimhild civódásuk közben azzal sérti vérig Gyöngyvért, hogy meddőnek mondja; ősi felfogás ezt szégyenül róni fel; Gyöngyvér azzal hárítja el magától a hibát, hogy: «Szolgálóimat is engedtem uramnak»; ezen ó-testamentumi zamat van.

A hún életmód gyéren ismert vonásait a magyar krónikákból pótolja. Innen valók a hadra hívó véres kard, csatában a kaszás szekerek, a «Huj! huj!» kiáltás; említi a «nem-nyírt fiatalság» korát; a tatárok leírását a krónikákból Kanyaró népére viszi át, így az arc bevagdalásának szokását, a húsnak nyereg alatt való puhítását; a *kún*-kötésből hún-kötés lett. Kiegészíti ezeket a mai élet egyszerű vonásaival, melyek a népnél hihetően százados életűek. A hadra-készülődés közben a gyermekek is nádparipán szaladgálnak; a sereg gyakorlatai nagyrészt mai gyermeki játékok módjára folynak; még a dolgát elvétőt sem felejti. Buda sátrának feneke furkózott, mint a mai parasztszobák; kilincsét «fölhúzzák»: fakilincs; mikor megint gyűlni kezdenek hozzája, — elébb *éjjel* és *egyenkint* — a költő ezt azzal festi, hogy a felmagzott füvet letapossák, s Buda paripái vendég-lovakkal nyerítenek össze (XI.). Krimhild, mikor kis fiára köti a csodakardot, «megfúrja a szíjat».[2] Beszédük a nép

[1] Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái*. I. 407. l.

[2] Arany ilyen apróságban is rendkívül pontos. Mikor Buda fölbérli Kanyarót a kard ellopására, gondja van rá, hogy fölismerhesse: «Hüvely atyjáé volt, megmondta: mi jelről.»

szava-járása. A tréfát lenyomtatják borral (X.); Buda így beszél: «Király vagyok én még, *s úr a magam házán*;» Gyöngyvér azon búsul, hogy urának «hogy van feje-alja». Szájukon közmondások születnek: Madarat nem dobbal szokás fogni; nem tudni, mit hoz a holnap. A költő maga is belejő az ilyen beszédbe: «Volt már (de mikor nincs árnyéka nagy fának!) Irigye... Etele királynak». — «Hisz ember az ember, akkor is az volt, lám; Megörült s megdöbbent Etele nagy voltán.»

Mindez a naiv eposz hangulata, hangja. Soha költő ennyire még nem közelítette Homerost. Szász Károly, a világirodalom eposzainak alapos ismerője, hangoztatta, hogy «a mondai hagyományon alapuló eposzok költői közt a Nibelungok ismeretlen költőjén kívül csupán Arany a közvetlen utóda Homérnak.»[1] Itt-ott szembe is ötlik egy-egy homerosi szólam,[2] hasonlat.

Az *Ilias* után *Buda halála* hasonlatokban a leggazdagabb költői mű. Loisch János kimutatta, hogy az *Ilias* 182 hasonlatánál itt *aránylag* még több van; másfél százra teszi; körülbelül negyedrészük klasszikus eredetű.[3] Homeros az elbeszélésbe szövi, Arany bőven ad alakjainak ajkára is; ez mutatja a költő eleven képzeletét, mely előtt minden testet ölt, megéled. Megvan hasonlatai közt minden fokozat az egy szónyi vázlattól az igazi homerosi módra mozgó genre-képpé, szinte elbeszéléssé kerekedő hasonlatig, minő a támadó vihar és a ménes leírása, a méhek rajzása. Vörösmarty világosan *mint*tel kapcsolja hasonlítóit: ‚mint a sebes őzfi'; ‚mint a sirbeli rém'; Petőfinél a hasonlat többnyire személyesítésben áll. Aranynál — Loisch megfigyelése — sokszor «a kép a fogalom helyébe lép, az átmenet útját egyengető kapcsolás nélkül.» Az ilyeneket kedvvel halmozza a költő, mint Buda és Detre beszédeiben: «Nyilat is ellőjük... nem jut soha célba» — meg sincs nevezve a hasonlított: a szándék. Néha nem is példaképen, hanem egyenest a fogalom helyett áll: «...érzi a hún ember, Hogy ki vala csepp viz, ő ezután tenger». Egy-egy találó kép sokszor kifejezőbb, mint bármilyen körülírás. Detre beszédére azt olvassuk Budáról: «Mint sas fészkibe ha idegen sas szállna: Verte vadul szivét az ijedség szárnya»; semmi jellemzés sem bírná így éreztetni a megrebbenést, szívdobogást, vergődő

[1] *Emlékbeszéde*. A M. T. Akadémia Évkönyvei, XVII. II. 1884.

[2] «Végre nyugott ajki *szóval ilyet mondtak*;» (IX.) Buda városa elé Attila «szót szólani küldött;» (XII.) Attila azzal fenyegeti Detrét, hogy kiveti testét «ronda repesőknek utálatos étkül;» a deli hajnal, a rózsaözönlő — a homerosi rózsaújjúnak újabbkori reálisabb mása, az eget hajnalodáskor elözönlő rózsaszín fényről. De itt-ott akad egy ariostói hang is; a IV. ének vége: «Hanem e beszédből marad is még hátra;» «Etelét említem: hova késik hadban» (XII.) — Shakespeare-re mutatnak vissza az égi előjelek.

[3] Loisch János: *Buda haláláról*. IK. 1912.

ijedelmet, mint ha a madár megriadtát látjuk az emberé helyett. Találni néha rejtett hasonlatot jelzőben, igében. Rozgonyi Piroskának «vére *meghajnallott* arcán». Gyöngyvérről azt mondja: «Szép barna szemének *felvirrada* héja». Mikoltnak: «Könyhullató szemében mosolygás fénye kelt». Kinek ne tűnnék itt szeme elé a tavaszi ezüst esőn átcsillanó napsugár, mintegy fordított személyesítés? (II. dolg.)

Azt már Salamon észrevette, hogy tárgy dolgában a hasonlatok a pusztáról, lóról, nyílról vannak véve és a mezei életből.[1] Ha azt olvassuk: «Holt sebhely is éled idő változásán, Emlékezet újul hadi hír hallásán» — ez valódi harcos hún hasonlat. Ősi népéletbeli ez is: «.. dörzsölve aszú fa is gyúlad, Hamarább ennél az emberi indúlat». — Detre így kesergi öregségét: «Nyúlik erőtlen, mint nyilak ázott húrja.» Arany e tekintetben is oly pontos, hogy ha a beszélő nem közvetlen köréből veszi hasonlata tárgyát, rögtön áthárítja a felelősséget; Detre p. o. képes beszéde közt így szól:

> Mint a hajós *(mondják)*, ha támad a vihar,
> Engeszteli önként becses marháival.

Voltak, akiket félrevezetett a költő nagy gondossága. Haraszti Gyula a népünk pásztor-életéből vett vonásokat, hasonlatokat kirívó anachronizmusnak nézi hún époszban.[2] Szerinte a költő nemzeti mondavilágunkból «nemcsak az anyagot akarná újra teremteni, hanem ennek őseredeti formáját is.» Salamon Ferenc jóelőre tiltakozott az ilyen felfogás ellen; «Aranynak nincs az a követelődzése, hogy egészen helyre akarja állítni az őskori magyar eposzt, úgy amint volt, a mi lehetetlen.» Eszében sem volt ily ossiani régieskedés — még bevallottan sem. Mindamellett néhol még Riedl is félreérthető kifejezést használ: Arany mintegy «XIX. századbeli kortársa Attilának, a mű egykori hegedős szerzeménye is lehetne.» Az igazságot akkor találja el, midőn azt írja: «A hang mintha évezredes volna, a költői eljárás, a szerző művészete új.» Nem is lehet máskép; maga Homeros is fejlettebb fokon áll a trójai kornál. Arany maga pár sort tett a kézirat végére; s ott azt mondja: «Sem a régit, sem a népit nem használtam *affecta-*

[1] Egyéb verseiben is csak kettő idegen: a pelikán, meg a felszakított keblű oroszlán; ezek a bibliából valók. *Buda halálában* még korszerűek is.

[2] Haraszti Gyula: *Arany János*. Először Bodnár Zsigmond Magyar Szemléjében 1881-ben, bővítve a *Modern könyvtár*ban, 45. és 42. l. Erődi Dániel azon is fennakad, hogy a XI. énekben a szülemlő vihar leírásában «lábam, arcom, látlak» szavakkal a költő magára tér. Hát Virgil *Ill'ego*ja és Milton? *Keveházában* is van ilyen: «Mozdulni *látom* a mezőt — s a végsorban: «Elzengi — mint *én* az övéket.» *Buda halálában* több ilyet olvasni: «Oh ha *nekem* volna most egy szavam ollyan...» (VIII.); a XII. ének kezdete. — Csak Homeros személytelen.

tióból, hanem a tárgy kellő szinezésére, ott és annyiban, hol és mennyiben céljaim kivánták. Ha *producálni* akartam volna magamat, mind régiesebben, mind népiesebben tudok vala írni.» De nem gondolt arra, hogy egészen Tinódivá legyen. «Formát és tárgyat összhangzásba hozni» — ez volt művészi vágya. Minden új tárgyához a szerint váltotta a hangot. *Toldi* után még közelebb hajolt hangban a népmeséhez a *Rózsa és Ibolyá*ban; *Murány*ban egy fokkal magasabb előadás volt célja; *Katalin*ban a képek özöne, jambusok rohama megint más stílt kivánt; komikai tárgyaknál megint más hangot üt meg. Neki van költőink közt legdúsabb szótára, Riedl szerint vagy tízezer szava; ez talán szűken is van mérve, ámbár Shakespeare kincse is tizenötezer szó. Tolnai szerint felülmulja Csokonait, Vörösmartyt; Jókai szókincse nagyobb, de «irodalmi termékeik arányában Aranyé az elsőség.»[1] A stilisztikák nála találnak legtöbb példát a figurára. Egyaránt ura a régi, népi és újabb költői nyelvnek s az alföldi tájszavak kincstárának. Nem alkot annyi új, merész kifejezést, mint Vörösmarty; ő mindenre készen találja emlékében a legtalálóbbat. Fölvesz egy-egy népi szó-alakot, mint: mersz, távunnan, szok; új árnyalatot, új színt ad egy-egy szónak, újszerű kapcsolatot teremt: «föld-ette királyok», «rózsaözönlő» hajnal; egy-egy állítmányt, jelentést a kifejezések egész seregéből válogatva, különbözőképen s mindig a legtalálóbban tud jelölni.[2] Petőfinél sokszor alig lehetne megvonni a határt, ahol verseinek nyelve elválik a köznapi beszédtől; Arany kezében mindennapi szavak fényt és súlyt nyernek, ellágyulnak és méz van bennök.[3] Máskor nyelvének márvány tömörsége van, szavaiban fény rezdül, mint a drágakőben, vagy úgy omlanak, mint nehéz bársony redői. Vannak szavai, melyekben érzés lüktet; «egy szó nyilallott a hazán keresztül,» — «bevérző honfiseb»;[4] a fáról «lesohajtó» levél, mely a lombhullásnak neszét is érezteti, az «őszi hullás fájó titka», miben az enyészet érzik. Négyesy megfigyelte, hogy az ötvenes évektől fogva általában «minden

[1] Tolnai Vilmos: *Arany nyelvművészetéről.* Budapesti Szemle, 1917 június.

[2] Ezekre Riedl hoz fel érdekes példákat, az *áll* ige változatos használatára a kötet végén, az elpirulásra a *Nyelve és stílusa* fejezet elején. Egy érdekes kitétel elmaradt; a nép azt mondja: fejébe megy a vér — az öreg Benczének «vére süveg alá szökken».

[3] Magyarosságára és nyelvének erélyére jellemző, amint Moore *Forget not the Field* versének fordítását kezdi. Petőfi így: «*Ne feledd* a tért, hol ők elestek, Az utolsó s a legjobb vitézek;» — ez hű, de Aranynál: «*Eszünkbe jusson*, hol veszett el *Hősink utója, legjava*.»

Simonyi Zsigmond a Nyelvőrben lapokon át hozott fel példákat, mint vettek át kifejezéseket Aranytól írók, műfordítók, sőt a köznapi beszéd is. (*Arany János nyelvének hatása.* Magyar Nyelvőr, 1917 márc.—április.)

[4] Széchenyi-óda, *Rendületlenül, Nem kell dér...*, *Kies ősz.*

szó mögött sokkal több lelki tartalom van, mint előbb volt, sokkal több festő erő rejlik jelentésében és több zengzetesség a hang alkatában.» Költői nyelvének díszét nem cifraság teszi, hanem üde tisztasága, zamatos íze. Legfőbb a jó hangzás, ennek feláldozza módjával a grammatikai törvényt is, ha az élő nyelvszokásra fellebbezhet. (*Az árva fiú*ban: «Ne bánj*on* igy . . .»; ezt is megvédelmezi az Erdélyinek írott levélben.) Figyelmezteti Erdélyit, hogy költő okkal kerüli a «nyelvtani szabályosságokat»; hogy költeményeket nem lehet nyelvtani gyakorlatnak tekinteni; «az euphonia kedvéért engedni kell a nyelvtan merevségének». Több szabadságot követel a költői nyelvnek, mely *alkotja* is a nyelv anyagát, szabályát. Tudósa is a nyelvnek — Tolnai Vilmos legelső nyelvészünknek tartja — de a nyelvészeti folyamszabályozással szemben az élő nyelvhasználatra hivatkozik. «Fontos kérdés, tartozik-e tűrni a költészet a nyelvtan jármát oly igen, hogy örökké a nyelvficamító olvas-*sz*, keres-*sz* mellett maradjon.» «Ki kellene dolgozni a magyar euphonia elméletét, s meghatározni, meddig terjed erészben a költő szabadsága.»[1] Erről szól az *Aisthesis* vers példája.

Gyakori nála a szókötési, mondattani ritkaság. «Ami szórendbeli finomság a magyar nyelvben: a régiben s az újban, a népiben s az irodalmiban nyilván vagy rejtve leledzik, az mind megtalálható Arany költeményeiben» — írja Tolnai Vilmos. Mint Riedl mondja: «felbont — legalább első pillantásra — minden nyelvtani rendet, megszeg látszólag minden szabályt és magyaros marad». Központozásának is jelentősége van, épúgy a szavak dőlt betűs kiemelésének;[2] e külső eszközök is a kifejezés pontosságát, a helyes megértést támogatják.

Nyelvművészete *Buda halálá*ban új, magasabb fokra ér. A tárgy magával hozta az «elbeszélés őszerűen naiv formáját», a krónikák hangját, melyen «sok mindent el lehet mondani» — írja az előszóban. Csakhogy e látszólagos egyszerűség sokoldalú művészet. Az ódon nyelv iránt érzéke már ifjúkorában kifejlett, Károli Gáspár biblia-fordításán és régi magyar költők olvasása közben. A nyelv avarjában fényes arany ékszer-darabokat lel. Sok régi szót használ: megapolni, meghurítni, táncot ropni, aszaly, pandal, joh, irdatlan, esennen, alít (= képzel), sajog (= ragyog értelemben); egyikhez-másikhoz gyönyörködve jegyzi meg: «Régi szép szó». Köznapi szavaknak is régi népi alakját

[1] Szász Károly költeményeiről.

[2] Erről is megállapodott nézete van. «. . .csupán azon helyek, egyes szók nyomassanak feltűnőbb betükkel, mikre az író különös súlyt fektet, vagy ha mit a szófüzés által nem vala képes eléggé kiemelni, a mi elfutván az olvasó szemét, az értelem, vagy kifejezés szándéklott tisztasága, erélye szenvedne miatta; szóval oly esetben használtatik e *kisegítő mód*, mikor a szerző mintegy kénytelen ahhoz folyamodni.» Szász Gerő verseinek bírálatában.

használja: szereteti, lészen, lakoz, percenet, elig (= alig helyett), azonban és azonközben egyértelemben; régies vonzatot: «nem tud vala ebben»; «fő helyen a lábnak»; fiát Ildikó úgy szólítja, mint a nép: «kicsi szolgám»-nak; gyakori a «*jó* Buda». Az igékben sok a félmult és *vala*. *Mi*, *mely* helyett régiesen *kit* mond; Detrének «nem új e világon semmi, Kire más példát ne tudna elővenni». (III.) Krimhild szolgái, tevéi vonulnak, «*kit* végig szemlél Gyöngyvér.»[1] Néha úgy veszi fel a szót, mint egy krónikás vers-szerző: «Halljátok először medve vitézségét». (VIII.) Beszövi a régi ének alliteratióit: «*Ér*det nyomon *éri*... *Tét*eny előfokján föl*tet*szik az ellen». (XII.) Máshol mintha Balassinak egy verse csendülne:

> Ime az esztendő tavaszi zöld szinben,
> Ujulva köszönt bé, csupa öröm minden. (III.)[2]
>
> De ki tehet róla — ki merészel tenni! —
> Nem mondom, hogy tenni, csak egy szót emelni;
> Nem mondom, hogy szólni, csupán gondolkodni, —
> Éjjel, a sötétben, álmokat álmodni. (I. én.)

A művet befejező kétértelmű szójáték, a «Vége», régi verselők örökhagyása. Így végzi Gyergyay *Arqirus királyfit*, Gvadányi a falusi nótárius utazását, Gyöngyösi *Kemény János*át — mások is élnek a tréfával.[3] A nép szabadabb nyelvéből való az ilyen értelmi egyeztetés: «Bon*tják*, szolga-cse*léd*, a sok teli vermet.» S az előkerülő kincs milyen ódon e régi zamatú szavakban: «Föld-ette királyok lakozó edénye.»

Egy-egy kifejezést eredeti jelentésében is, átvitten is használ: Buda a szer-nél «serleg telijéből most oltárra önte» — s képesen azt mondja: «Hatalmam telijét ím hát ma kiöntöm!» Néha egy szó ismétlése vési be a képet erősen: Buda

> Ül vala, mint egy pók, palota zugában
> — — — — — — — — —
> Árnyas szögeletben ül vala naponta.

A fogalmat jelentő szóhoz sokszor érzékeltető képet kapcsol; ez is régies: «neved árnyéka, híred szele, neved bokros csemetéje, urasága székén»; a jósok: «tudomány ajtói». Épígy testi jelzőket tesz fogalmak elé: nehéz kedv, öreg idő, heverő bánat, kövér gond, marcona józanság. Igékkel is szokta így képessé, reálisabbá tenni az elvont fogalmat: «Mindenkit *örömmel itat* e nagy ujság». (IX.)

Egy-egy szóval érzékin éreztet különös belső ingert. Hunor azt mondja a tündérek láttán: «Vérem hatja Szűzek árnya-

[1] *Losonczi*ban is.
[2] Az első dolgozatban van egy összerakó versszak, minő a *Meghalok Csurgóért* c. népdal.
[3] L. Tolnai Vilmos, IK. 1913. évf. 161. l.

fordulatja»; Magyar pedig: «ez a síphang, Bátya, bennem *végig csikland*». Krimhildnek «minden erén futkos szerelem hangyája».

Szeret az igékkel takarékoskodni; sűrűn látni, hogy több alany mellett az állítmányt egyszer teszi ki, ha ugyanaz a szó kell. «Paripát fényessé, fegyverit élessé, *Teszi* sok szerszámát nagy rettenetessé.» «Nincs bújni karámba, hol bújni ereszbe»; az ilyenekben erősítés, fokozás érzik.

Gyakori, szinte rendes az inversio, a szavaknak a közönségestől eltérő rendbe rakása; ez a latinból ered — nem hiába forgatta a deákos költőket sem. Néha arra szolgál, hogy a fő szót kiemelje: «Tiporni az állat most akará térddel». Olyankor is él azonban vele, mikor ilyen eltérést sem az értelem, sem a ritmus nem követelne, de zengzetet és ódon színt nyer tőle a mondat: «Állítja lovát meg»; «napról sergét töri napra»; «Ifjú dolgait is hordja örökké fel»; «nincs a kerek földnek ura, kivűl rajtam». Kétségtelen, mindez szokatlanabb, ünnepélyesen hangzik s némi értelmi hangsúllyal is jár.

Lehr Zsigmond kiemeli a jelzők gyakori hátratételét, mi szabadabb mozgást enged a mondatnak s a mellett szokatlan, újszerű. «Beszéd hamar ottan emelkedik *óvó*, Kétség is *habozó*, félelem is *búvó*.» — «Hadurat nem látja ember soha földi.» Azt is megmondja, hogy Arany figyelmét erre Imre Sándornak egy cikke hívta fel.[1]

Erősen törekszik a rövidségre, tömörségre. «Az indulat által rezgésbe jött költői beszéd»-ről azt tanítja, hogy «lehány magáról minden fölöslegest, mindent, ami lazává, pongyolává tehetné (milyen a névelő *az, a* és némely particulák); feloldja a prózai körmondatosságot; a szórendet merész inversiókkal forgatja össze...» stb.[2] Egész jelenetet szorít egy mellékmondat pár szavába: «Félre mezőn híván» — beszél és alkuszik Buda Kanyaróval. Tövig vág egy-egy szót, mint «paripa prüssze», lemetsz fölös névelőt, kötőszót. Így a vadászaton a medve leírásánál ez inversiós sorok:

> Bontja meg a hajtók sürü elö-sorját,
> Rázza le nyilvesszöt...

[1] A cikksorozat *Kazinczy nyelvújításáról* szól, s III. közleménye (Szépirod. Figyelő, 1861., 5. sz.) mondatszerkesztésünk hiányai közt említi, hogy jelzőink állandóan elül állnak; «egy négy-öt, hosszas jelzővel terhelt főnevet, alanyt vagy tárgyat, elvárni igen terhelő feladat s a mondat értelmét nehezíti; holott más nyelvekben nemcsak az ú. n. appositio, hanem bármely rövidebb, vagy hosszabb jelző is állhat hátul, mi által a beszédnek könnyebb mozgás adatik. Igen szépnek, kedvesnek érzem a *Nibelungen* első sorait:

> Uns ist in alten Maeren Wunder vil geseit
> Von helden lobebaeren von grosser Kuenheit...

S erőteljes a magyar népnél is: álmomban tüzet láttam nagyot!»

[2] *A magyar nemzeti versidom*ról szóló tanulmány elején.

Hasonló ehhez a *Fóti dal* e sora: Bort megissza magyar ember — ezért Brassai megleckéztette Vörösmartyt. Gyulai kelt védelmére, hangoztatva, hogy «a szónoki és költői nyelv egy csoport szépsége nem egyéb, mint szabálytalanság, vagy jobban mondva kivétel a szabály alól, illő helyen használva»; védi, hogy «az *a* kihagyása nemcsak a rhythmust emeli, de a kifejezést is erélyesebbé teszi», s tucatjával hoz fel hasonló példákat régi költőkből, népmeséből, közmondásainkból. («Szegény embert az ág is húzza.» «Járt utat a járatlanért el ne hagyd.»[1] Arany maga azt irta *Buda halála* kiadatlan utószavában: «Itt-ott a nyelvész egy-egy grammaticai hibát is fog találni, de olyat nem, mi az *élő kiejtésre* nem támaszkodik.» S Kazinczyt idézi: «Nem botol az, ki *helyén* s *tudva* s *akarva* botol.»

Ily művészi szabadságnak köszönheti azt a csodálatos versszakot, melyben a grammatikának gátját szakítja az indulat, midőn így szól Etelből tornyosodó lelke:

> Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak!
> Ihol én, ihol én pörölyje világnak...

Előbb, kevesebb szabadsággal, így volt:

> Csillagok lehullnak, hegyek kimozdulnak,
> — — — — — — — — — —
> Én vagyok Áttila, én vagyok imhol a
> Világnak pörölye, istennek ostora (I. dolg.)

Hol van itt amannak dübörgése, földet és eget rázása, a «szavak meggyötrése» az indulat által, mint Taine mondja Shakespeare-ről.

Művészi tekintetben sokszor kiemelték nyelvének plasztikáját.[2] Arany is mester az alakok, mozdulatok szemléletes elénk állításában. Megmondja maga, mit értsünk ezen, midőn «plastikával, kifejezéssel teljesnek» dícséri Petőfinél e szót: «*munkálódik* a czimbalmos», «legott képzeletünk elé terem a czigány, a mint hangszere fölé hajol, üstöke izzadt arczára hullva, s villámsebesen tánczoltatja verőjét a húrokon».[3] Nagy mondanivalót képes rövid

[1] Vörösmarty munkái kiadásának jegyzetében. — Arany már előbb is élt ilyen szabadsággal: «Széles Dunán tul» — *Keveháza*, 2.; «Beteg gyógyulását, rab szabadulását ...nehezen várja.» — *Első lopás;* «Vár és város körét a török ellepte», Város népe sir-ri.» — *Losonczi István.* Lehr Zsigmond megszerzi Gyulai példáit népi és régi költőkből, Vörösmartyból is («Kihozza rabság mélyiből vitézlő ifjakat» *Szilágyi és Hajmási*), s számos ilyet hoz fel magából *Buda halálá*ból: «Nyilat is ellőjuk... Szót nyelvire a szó hebehurgyán tolta... Szövétneket ott benn megsejti az utról... stb.» Lehr Zsigmond; *Töredékes jegyzetek Arany «Buda halála» eposzáról.* A pozsonyi ág. hitv. főiskola 1865—66. tanévi *Értesítő*jében. Kár, hogy e jeles dolgozat máig is ott van eltemetve.

[2] Kuthy Dezső: *Arany nyelvének plasticitása.* — Abafi Figyelőjében, a XXIII. kötetben.

[3] Szász Károly költeményeinek bírálatában.

szóval plasztikusan szemléltetni: *Keveházában* az óriás had alatt «hajlik a part, a merre lép»; a népvándorlással: «a fél világ másik felére roskada.» *(Az utolsó magyar)* Egy sorban lefesti a vén szászt, «a mint görbe szikár testét kardon alig vonja»; mikor belép Buda sátrába, aki ép elásott kincseit szedi ki vermökből: «Fel Buda egy-térdről pillanta ijedve, Kincsei nagy halmát tenyerével fedve»; egész kép, jelenet egypár rövid szóban. Vannak mozgással teli, eleven igéi, melyekben gesztus rejlik. Buda panaszol, hogy «az ő szava ennyi» — ehhez körme hegyét mutatja; Gyöngyvér vígasztalja urát: «bús fejedet, *igy*, hajtsd az enyémre» — látni: odavonja; ha felkiált: «mint *ide* nyilallott» — benne a mozdulat. Shakespeare alakjainak beszédében rejlik sok ilyen kísérő mozgás. A szellő, a szélvész támadását époly drámain, cselekvőn festi, mint a szilaj ménest. Arany igéiben jellemző festő erő van; Detre nem jár: — «sunnyog», mint a róka *Toldi szerelmé*ben. (VII. 21.) Ilyen, amint Attila «felrándula tenni».

Tolnai Vilmos külön kiemeli nyelvi művészetének *optikáját*; ezzel a nyelvnek azokat a «sajátságait aknázza ki művészi módon, melyek látásunkat, szemléletünket, képzeletünket ingerlik»[1] kivált színek dolgában. Ebben Arany pontos megfigyelő-képessége sok kitűnőt alkot; mintha rövidlátása miatt erősen szemügyre vette volna, amit megnéz. A költőtől azt kívánta, hogy amit leír, meg is lehessen festeni.[2] Ha egy költő az éjben *zöldebb* tájakról beszél, ráolvassa: «olyat fest, amit *nem láthat* most.[3] Nem feledi, hogy a ludak a vízen «magok után fénybarázdát húznak» *(A falu bolondja)*; a zöld vetés dűlői «harmatos reggel, ha rájok néz a nap, szivárvány színben játszanak» *(Katalin)*; szemét nem kerüli el pillanatnyi tünemény sem, hogy «a tavaszi lég csillan imittamott repeső bogárral»; amint a táltos kirántja kését a ló szügyéből, látja, hogy «biborszalag aztán tarkázta fehérét» *(Buda halála)*.[4]

Egy szóval is tud festeni; *Az első lopás*ban a zápor «veszszőzi» a lombos akácot *(Az első lopás)*; *Eduá*ban «villám rebeg»; *A tölgyek alatt* «felhők szeme rebben». Egész tájkép ez:

Zöld lomb közein
«Áttörve» az égbolt,
S a rét mezein
Vegyül árny- és fényfolt.

[1] Tolnai Vilmos: *Arany nyelvművészetéről*. Budapesti Szemle, 1917 június.
[2] A Szépirodalmi Figyelőben, I. 197. l.; Tolnai hivatkozik rá.
[3] Szász Károly és Szász Gerő költeményeinek bírálatában.
[4] Ép ilyen éber megfigyelő hang dolgában. Attila meg Buda párviadalánál «messze a viadal *késő* zaja csattog» — a hang később jut a nézőkhöz, mint a látás. *Agnes asszony* kezében «maradozó csattanással» villog sulyka.

Tolnai a pusztai est leírását hozza fel *Bolond Istók*ból, «mely minden ízében a vonal- és színtávlat minden törvényével megegyezik:»

Vén füz sötétlő körrajza veté
A sík lapályra hosszu és hegyes
Árnyát, minő torony-épületé.[1]
Igy a világost az árnyék vegyes
Rónája váltogatva követé;
Kék, hol nem éri nap, hol éri, sárgul
A gyep, s homályos fényt kap a sugártul.

Mikor 1856-ban e sorokat írta — teszi hozzá Tolnai — a tájképfestés általában még műterem-művészet volt, mely ceruzavázlatait otthon, a szobában festette meg szóbeli feljegyzések segítségével; Barbizon apostolait . . . akkor még nem ismerték, a plein-air és impressionismus ismeretlen jelszavak voltak. Arany pedig, a való látszatától kényszerítve, le merte írni, hogy az alkonyati aranysárga napfény mellett az árnyéknak kiegészítő kéknek kell lenni. Ugyanitt odafesti, hogy a fa árnya — napáldozatkor — «hosszu és hegyes», s a Tisza vize félig ezüst-szín, túlfelől sötét. (104., 105. vsz.) Ok nélkül panaszkodik *Bolond Istók*ban, hogy «ha ötven éve nem lett volna vak»! Teljes érzéke van a távol optikája iránt is. Attila vadásznépe előtt «túl nőnek az ormok»; hasonló ez Vörösmarty gyönyörű sorához: «Megjön az éj, távol feketednek az ormok», csakhogy ő színnel fest, Arany pedig plasztikus. Mesteri a támadó szél festése, egész jelenetben, bár csak hasonlatul. (XI. én.)

A természetnek nemcsak színét ösmeri, hanem belső életét is. «Őszi hullás fájó titkát» *(Kies ősz)*, mikor a lomb «Dér nekül is, fagy nekül is Lesóhajt az ágról». E megfigyelés igazságát dícséri a növényélet tudósa, Mágocsy-Dietz Sándor, magyarázva, hogy a levél fagy előtt is lehervad, ha a gyökér nem bír elegendő vizet felszívni a kihült talajból.[2]

Beszél Tolnai Arany nyelvének *akusztikájá*ról is. Fínom zenei hallása volt, értett a zenéhez: számos népdalt lekótázott s a versidomról szóló értekezésében megadja az ütemek zenei értékét. A jó hangzás a vers törvénye; megrója a nyelv «puha, erélytelen kötését», s ha a rímek, sorok, lazán fűzött strófák «nem adnak kellő zengést».[3] Kéziratain többnyire a jóhangzás kedvéért javítgat; éberen ügyel a hangzók rövid, vagy hosszú voltára. Ritmus-érzéke páratlan. Elítéli azokat, akik «összeférhetetlennek tartják a genievel a gondos technikát»; Byront idézi: «rossz kézműves az, aki szerszámaival összevész».

[1] Amint a lemenő nap elnyujtja az árnyékot.
[2] *A növények táplálkozása*, 92. l.
[3] Szász Gerő költeményeiről.

«Egy hajszálnyival feljebb vagy lejebb fogni», az sem mindegy e kényes hangszeren. Pedig a hang *tisztasága* még csak alsóbbrendű kellék: azon felül következik a dallam és harmónia egysége, változata, a kifejezés ereje, kelleme és mind az, ami Istenek közé ragad.[1] — Nála a dallam együtt születik a gondolattal. Ha verset olvas, fülében dallam kíséri. Béranger-ről mondja: «megszoktuk e chansonokat egy-egy nem ismert, de lelkünkben zengő melódiára olvasni».[2] Tárgy és hang önkénytelenül egyeznek nála egész művekben, de részletekben is, mint a csodaszarvas regéje elmondásának előkészítése, vagy a regében a tündérek zenéjének, táncának leírása.

Száraz prosodia helyett az ütemek és szavak zenei értékét tartja szem előtt. «A kötött beszéd lényege nem a rím s mérték, hanem a rhythmus.»[3] «Nem árt a rhythmusnak — írja — ha több szótag adatik ugyan, de az ütemek száma annyi marad, ha péld. spondeus helyett anapaest jő. De *árt* a rhythmusnak, ha *négy* ütem helyett ötöt fogok. Világos.»[4]

Verselés dolgában *Buda halála* új korszakot nyit nála. Lehr Zsigmond mutatott rá először, mindjárt 1865-ben, hogy Arany «a magyar mérték hangsúlyos folyását egybekapcsolja a classikai mértékformák gördülő esésével»; «alig van az egész költeményben néhány sor, melyben egy-egy tiszta choriambus, dactylus, anapaestus elő ne fordulna»; — «mily változatossága, mily csillogó ragyogása az ezer- meg ezerféle verssoroknak». (Megjegyzi, hogy az ily sorok, pl. szőke fodor felhők, hattyúi az égnek — csonka hexámeterek.) Lehr Albert ezt nézi Arany verselésében a pusztán hangsúlyos ritmusú korszak után új fejlődési foknak, mikor «az időmérték ujra előkerül és érvényesíti magát».[5] Fejlesztette érzékét e részben, hogy Csaba második dolgozatában a Nibelung-vers időmértékéhez szokott. Arany «gyakran gondolkozott» azon, minő mértékre mehetett a régi, énekelt epikai költemények dallama. Egy, Gyöngyösi tizenkettőseit kísérő recitativ jellemű melódia s *Kádár vitéz históriájáé* volt emlékezetében, s már ezekben is akadt némi mérték.[6] Mióta Arany versidomunk természetét vizsgálta, s az ütem és mérték önkénytelen, szabad kapcsolatát, természetesen írás közben is művészibben ömlöttek tollából a sorok. Tanulmányában is arra jut, hogy négytagú ütemek közt legnagyobb szerepet játszik s a magyar dal eredeti jellegét teszi ama versláb, melyet Fogarasi lengedezőnek (choriambus) nevezett. «Maga a nép is olykor ösztönszerűleg elta-

[1] Szász Gerő bírálatában.
[2] Szépirodalmi Figyelőben, I., 206. — Idézte Tolnai.
[3] *A magyar nemzeti versidomról* szóló tanulmánya elején.
[4] Szász Károly bírálatában.
[5] *Toldi* 1893. évi magyarázatos kiadásában.
[6] *A magyar nemzeti versidomról*, VI.

lálja a lengedezőt.» Magyarázta azonban, hogy csupa lengedezőkből álló vers egyhangú lenne, s a magyar verset valamely sapphói mérték megkövült formájába szorítni képtelenség. Kivált a négysoros Zrinyi-versnek a choriambus ad legtöbb lendületet, zenét.

Rímelése is fejlett. Régtől fogva elismerték a legjobb és leggazdagabb rímelőnek egész irodalmunkban; ríme valósággal ömlik az oly patakzó sorokban, minő *Katalin* és a *Szent Iván-éji álom* fordítása. *Toldi*ban és a hún eposz első dolgozatában mégis könnyebbek a rímek, nincs bennök ennyi érc és hangzás. A nemzeti versidommal együtt azonban a rímet is vizsgálgatta; ki akarván szabadulni a ragrímek és az «egynehány jó rím taposó malmából,» utat nyitott az asszonánoknak. Ettől fogva írás közben is biztosabb. Radó Antal könyve *A magyar rím*ről alapos, széleskörű munka, s ő sem ismer «a világirodalom legelső rendű költői közt senkit, aki ennyit és ily behatóan írt volna művészete technikájáról.»[1] Szerinte Arany asszonánca teljesen egyenértékű a rímmel. *Buda halálá*ban súlyosabbak, nemesebbek, zengőbbek a rímek, mint addig, a maga alkotta elmélet szerint szabályosabbak, példaszerűek.

A magyar ritmus kívánalmának érezte, hogy a «gondolat a sor végén befejeztessék . . . a bezárt gondolatot rímmel is *minduntalan* bezárva.»

Megfigyelte, hogy a népköltészet «oda törekedvén, hogy az értelemnek mielőbb teljességet adjon, nem fűzi hosszan gondolatját, hanem siet azt befejezni, mi külsőleg a második rím által történik.» Ezért szinte általános benne a páros rím, ezért nem kaphatott lábra népdalainkban soha a keresztrím. Még hármas rímnél is siet a harmadik rím ráütése által a gondolatot bezárni.[2] Radó megállapítja, hogy a rím nála jelentős szóra esik, melyen hangsúly is van; így a gondolat kiemelkedő részét emeli ki a rím is, s egybevág a gondolati és zenei kiemelés. A mellett mintha most jobban egyeznek az összerímelő végszótagok időtartama.

E sokféle művészi szépség természetesen nem keserves keresgélés, nem kínos összerakosgatás eredménye, hanem a művészi érzéké és ihleté; ő maga, a legöntudatosabb művész, mondotta, hogy «a lángész midőn ír, nem ügyel efféle apróságokra, mégis jól jön neki minden».[3]

VOINOVICH GÉZA.

---

[1] Radó Antal: *A magyar rím.* Egész fejezet szól Arany rímeiről. 131., 170., 173. l. A zeneiséget szolgálja a sok betűrím: Lágy *h*intaja *h*imbál . . . *L*ovai körmétől *l*ágy *l*evegő csattog.

[2] *A magyar nemzeti versidomról.* VII. — *Vojtinán* kívül *B. Kemény Zsigmondhoz* írt tréfás vers is.

[3] Szász Gerő verseinek bírálatában.

AZ IRODALMI ÉLET A BACH-KORSZAKBAN.

(Első közlemény.)

«Az író, kinek működése minden lépten-nyomon közvetlen érintkezésbe jött a korlátozó körülmények hatalmával — írja a Pesti Napló (1852. márc. 6.) — kétszeresen érezte, mily nehéz forognia azon a téren, melyen eddig forgolódott, mily nehéz elegettenie, egyrészt önszive sugallatának, másrészt az olvasó közönség várakozásának.» Ezek a korlátozó körülmények, melyeket a Pesti Napló ilyen óvatosan emleget, főként a Bach-korszak elején jelentkeztek igen sűrűn.

Az írók közül sokan bujdostak vagy börtönben ültek. A lapokban akkor igen gyakran olvashatunk efféle szomorú «személyi híreket»: «Kiss Károly, kit a szépirodalomból kedvezőleg ismernek nyájas olvasónőink, a forradalom következtében tíz évi fogságra itéltetett.»[1] — Horváth Mihály Brüsszelben van, sok kaland után jutott oda, pl. fák alatt hált. «Jobb a fa alatt lenni, mint rajta.»[2] — Fényes Elek és Tóth Lőrinc szabadon bocsáttattak[3] — Pálffy Albert és Petőfi hír szerint már külföldre menekültek.[4] — «Czuczor, szép olvasónőink kedvenc költője Kufsteinban van, egészséges és szorgalmasan dolgozik.»[5] — Dobsa Lajos «vizsgálat alatt van.»[6] — Dobsa Lajos fogságában új vígjátékot ír.[7] — Remellay Gusztáv tizenötévi várfogságra itéltetett és Josephstadtba (Csehország) vitetett.[8] — A Hölgyfutár közli azok névsorát, kik ellen minden keresetet megszüntettek, így Vörösmarty, Nagy Ignác, Zichy Antal, Hunfalvy Pál és Kazinczy Gábor nevét.[9] — «Czuczor Gergely várfogságának hátralevő ideje elengedtetvén, pár nap mulva hihetőleg már fővárosunkban fogják e jeles költőnket üdvözölhetni barátai, tisztelői.»[10]

[1] H. 1849. nov. 26. A gyakran idézett ujságok címeit így rövidítjük: BH. = Budapesti Hirlap, MH. = Magyar Hirlap, MS. = Magyar Sajtó, H. = Hölgyfutár, PN. = Pesti Napló. — Ez a tanulmány részlet a szerző *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban* c. készülő munkája korrajzi bevezetésének.

[2] H. 1849. nov. 27. — [3] H. 1849. dec. 4. — [4] H. 1850. ápr. 25. — [5] U. ott máj. 17. — [6] U. ott jún. 5. — [7] U. ott júl. 15. — [8] PN. 1850. júl. 23. — [9] H. 1850. júl. 27.

[10] H. 1851. máj. 22. Máj. 31-én érkezett meg. U. ott jún. 2.

A mondottakat megtoldhatjuk azzal, hogy regényíróink és novellistáink közül br. Jósika Miklós külföldre menekült, br. Eötvös József egy évig élt külföldön, Pálffyt Csehországba internálták, Degré Alajost Aradra. Vas Gereben majdnem egy évig bujdosott, azután vizsgálati fogságot szenvedett, s eltiltatott az ügyvédi gyakorlattól. Vajda Jánost besorozták és Olaszországba vitték közkatonának, Jókai és Lauka egy ideig bujdosott, Frankenburgot Bécsben zaklatták sokáig, Boross Mihályt, noha komáromi kapituláns volt, 1853-ban börtönbe vetették. Az 1850-es években fellépő fiatalok közül P. Szathmáry Károly fogságot szenvedett, Vadnai Károlyt, br. Podmaniczky Frigyest és Tanács Mártont Olaszországba vitték katonának.

Az egyes írók személyes bajain és zaklatásán kívül az egész irodalomra ránehezedett a szigorú, rosszindulatú s irányelveit tekintve kiszámíthatatlan cenzúra, mellyel íróknak és szerkesztőknek állandóan küzdeniük kellett.

Tóth Kálmán visszaemlékezései szerint a kinyomatott lapnak egy példányát a rendőrségnek kellett felterjeszteni, s ha egy óra alatt nem érkezett betiltó parancs, akkor szét lehetett küldeni. Ez az óra természetesen mindennap nagy aggodalom közt telt el.[1] Ismeretes, hogy Szilágyi Sándor Magyar Emléklapok c. füzetes vállalatát többször betiltották, s csak megváltoztatott címeken engedték folytatni, de csak egy darabig. A Hölgyfutár szerkesztőjét, Nagy Ignácot, Tóth Kálmán egy verse miatt becsukták, de hamarosan kiszabadult s lapját tovább szerkeszthette.[2] 1853-ban néhány hétre ismét betiltották. A Pesti Napló 1858-ban volt több hétre betiltva. Tompa Mihály haditörvényszék elé állítása általánosan ismert esemény.

Az akkori cenzúra története nincs még megírva, így csak néhány ujsághírrel és szerkesztői üzenettel jellemezhetjük a vele kapcsolatos kellemetlenségeket.

A Hölgyfutár 1849 végén ezt írja: «Az ősz című költemény nem közölhető, különben is énekeljünk inkább a tavaszról, az vigasztalóbb.. most a legnagyobb életbölcs az, ki épen nem bölcselkedik, hanem úgy él, amint lehet.»[3] Frankenburg *Levelek Saroltához* c. cikksorozatának első három leveléből csak egy töredéket közölhetett a Hölgyfutár,[4] ezért adja neki azután az *Artatlan levelek* címet. A hamarosan betiltott Pesti Röpívek így humorizál: A sajtószabadság legélénkebb korszaka van most. Mily fölséges sajtótörvények! Alább ki-

[1] Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. Budapest. Év n. (Előszavának kelte 1877.)
[2] Szinnyei Ferenc: *Nagy Ignác*. Kny. az IK.-ből 1902. 71.
[3] H. 1849. nov. 20.
[4] H. 1850. máj. 14.

derül, hogy ezt a szüretről mondta. «Ha azonban a kedélyes olvasó — úgymond — ez előzmények után egyebet várt, s az újat savanyúnak találja, úgy hajtson föl búfelejtésül egy pohárt abból a régiből.» Az írók és szerkesztők szürete különben gyenge volt. «A kötözés és nyesegetés igen is sok volt... eltenni való legtöbb termett.»[1] A Hölgyfutár 1851-ben ilyeneket üzen: «*Hazámról* című költemény jó, de nem közölhető.»[2] «T. írótársainkat ismételten figyelmeztetjük, hogy beküldendő műveikben minden legtávolabb politikai célzást gondosan kerülni méltóztassanak.[3] «Vannak esetek, mikben nemcsak a rosszat, hanem a nagyon jót is kénytelen csupán magának megtartani a szerkesztő.»[4] Jókai 1851-ben kéri Aranyt, hogy legyen szíves közreműködni «nagy üggyel-bajjal és emberhalállal szerkesztett» füzeteikben.[5] A Hölgyfutár 1850-ben jelenti, hogy «álneveket írók és művészek sem fognak felsőbb engedély nélkül használhatni.»[6] Ez a fenyegetés azonban nem vált valóra, mert a politikailag gyanús írók ezentúl is álnéven írtak, de a többiek is szívesen használtak álneveket vagy jegyeket. Ezeket többnyire ismerte a közönség. Hogy «*Eszther* szerzője» a halálra ítélt br. Jósika Miklós, az senki előtt sem volt titok.[7] Arany írja, hogy a T. betűt (Tompa) Szalontán «a gyermek is ismeri».[8] Kazinczy Gábor A. B. C. jegye Pákh Albert szerint «nyilvános titok», s «csak azért ez álarc, minthogy a valódi név bizonyos felsőbb helyeken a legveszettebb hírben áll.»[9]

A könyvlefoglalások napirenden voltak. Gyakran olvashatunk ilyen híreket: A *Népszerű naptár* (1851) lefoglaltatott[10] — nem csoda, mert tele volt a Bach-korszakra vonatkozó meglehetősen merész célzásokkal, s a negyvennyolcas eseményeket is közölte időrendben. *A közérzület Magyarhonban* (1850) c. röpirat lefoglaltatott[11]. *Honvédek naplójegyzetei* hatóságilag lefoglaltatott,[12] *Szerelem és aristokratizmus* c. regény, melyre előfizetést hirdettek, «bizonyos körülmények miatt nem jelenhetik meg.»[13]

[1] Pesti Röpívek. 1850. 1. füz. okt. 6.
[2] H. 1851. márc. 11.
[3] U. ott nov. 20. Megismétli a kérést 1852. febr. 11-én is.
[4] H. 1851. dec. 19.
[5] *Arany J. levelezése.* I. 1888. 241. l. A Remény c. füzetes vállalatra vonatkozik.
[6] H. 1850. dec. 31.
[7] Nb 1853-ig br. Jósika Miklós név alatt közölték novelláit! Az *Eszther* 1853-ban névtelenül jelent meg, csak azután használta az *Eszther* szerzője, *Eszther* sat. szerzője, *Eszther*, *A tudós leánya* sat. szerzője-féle jelzéseket.
[8] *Arany J. lev.* I. 238. l.
[9] U. ott II. 1889. 86. l.
[10] H. 1850. nov. 21. — [11] U. ott nov. 23. — [12] U. ott dec. 20. — [13] PN. 1851. ápr. 24.

A cenzúráról különben sokat írtak később a kortársak, de visszaemlékezéseik nem mindig megbízhatóak. Érdekes példa erre Jókainak *A varchoniták* c. novellájához később írt utóhangja *(Össz. Munk.* XXI. kötet), melyben elmondja, hogy ez csak egy későbbi enyhébb politikai korszakban jelenhetett meg, mert annak idején a regények szigorú cenzora nem engedte volna kiadni, a drámák elnézőbb cenzora azonban ugyanezt a történetet mint drámát (Jókai *Dalma* c. drámáját) engedélyezte. A valóság az, hogy *A varchoniták* 1852. május 4-étől június 7-éig megjelent a Pesti Naplóban, majd október elején *Hangok a vihar után* c. kötetében, a belőle készült *Dalma* azonban csak utóbb, november 27-én színre a Nemzeti Színházban — tehát Jókai visszaemlékezése téves.

Hogy a cenzor sokszor igen figyelmetlen és felületes volt, annak klasszikus bizonyítéka Kaján Ábel (Pákh Albert) sokszor emlegetett humoreszkje, mely ilyen címen jelent meg a Pesti Röpívekben (1850): *Hunyadi János (Johannes Edler von Hunyad)* «Historiai novella.» Hét első sora valóban Hunyadiról szólt, azután következett egy tréfás életkép a Bach-korszakról, melyet megint néhány Hunyadiról szóló komoly sor fejezett be. A közleményeknek csak elejét és végét átfutó, s a «gutgesinnt» német cím által is félrevezetett cenzornak ez a furcsa megtréfálása akkoriban bizonyára homéri kacajt kelthetett.

Az is meglepő különben, hogy az ötvenes évek elején a cenzúra mennyi novellát engedélyezett, melyek a szabadságharcról vagy a Bach-korszakról szóltak.

Harmadik nagy akadálya volt irodalmunk fejlődésének a közönség részvétlensége.

Az élesszemű és mélyrelátó br. Kemény Zsigmond *Élet és irodalom* című tanulmánya szerint[1] mágnásaink nem tudnak annyira magyarul, hogy irodalmunkat igazán élvezhetnék, a politikus középnemesség, mely «a közgyülések által kigyalult egyének»-ből áll, szintén nem igazi olvasóközönség. «E szeretetre méltó férfiak — mint gúnyosan mondja — olvasóközönségnek alig járják meg.» Nőközönségünk jelentékeny része nem elég művelt, s «általában inkább szokott francia művekhez, eredetiben vagy német fordításokban.»

«Az aristocratia olvasóasztalain pedig kivételként láthatók magyar könyvek.» Igazán megértő, fejlettebb ízlésű, s «nyelvünk szépségeit mélyen érző» olvasóközönségünk meglehetősen kicsiny. Általában sokan vásárolnak könyvet, hazafias kötelességből, még mágnásaink is, de olvasni sokan nem olvassák el őket. «Feles számú vásárló mellett kevés az

[1] PN. 1852 és 1853.

olvasó.»[1] Pompéry János szerint[2] «a polgárzat legalsóbb osztályaig mindenütt ébredez és terjed bizonyos olvasási vágy.» A magasabb rétegekben érezhető a közöny. Azokból az osztályokból, melyekből a forradalom előtt legtöbb volt az olvasó, most aránylag kevesebb van, inkább az ú. n. középosztály olvas. Ezen valószínűleg a honoratiorokat és a magyarosodó polgárságot érti.

Az írók a kiadókra is panaszkodtak, akár csak ma. «Ezektől akár éhen elveszhet Magyarország minden írója, ha csak ezrekre rúgó haszon nem néz ki utánuk» — írja keserűen a Hölgyfutár.[3] Ugyancsak ott olvashatjuk a következő gúnyos megjegyzést: «Emich könyvárus úr házat vett harmincötezer forinton. Lám hogy az irodalmi téren is lehet boldogulni, ha jól megválogatja az ember, kiket — nyomat.»[4]

A kiadók bizony akkor is csak olyan munkákat adtak ki, melyekből hasznot remélhettek, ezért az írók nagy része kénytelen volt előfizetőket gyüjteni s így szedni össze legalább is a nyomtatás költségeit. Az előfizetési íveket elküldték írótársaiknak és ismerőseiknek, s ezeknek kellett aztán a gyűjtő kellemetlen, sokszor megalázó szerepét vállalniuk. Arany János is keservesen panaszkodik erről. 1853 júliusában írja Tompának, hogy csak tavasz óta kilenc előfizetési ívet küldtek a nyakára, de van több is, csak nem jut eszébe hirtelen mindegyik. Némelyikre egy előfizetőt sem tudott fogni. Ha késnek a könyvek, azzal gyanúsítják, hogy zsebre tette a pénzt.[5] A megküldött kötetekért ő fizeti a postai költséget, s ezért «megvan az öröme», hogy az illetőknek hazaviheti.[6] A Hölgyfutár[7] az előfizetési ívek özönvizéről, a Pesti Napló[8] «ijesztő áradatukról» beszél. Nem csoda, hogy a közönség hovatovább elvesztette bizalmát, főként mikor rossz könyveket sóztak a nyakába,[9] sőt irodalmi szélhámosok meg is csalták.

[1] Az *Újabb nemzeti könyvtár* c. tudományos kiadványsorozatnak Kemény szerint 1500 előfizetője volt. Az 1851-es Remény szerint (283. l.) Egressy Gábor naplójára 2000-en, Lisznyay verseire 2200-an fizettek elő, az almanachoknak is több ezer az előfizetője. Ezzel szemben Garay munkáira a főnemesek közül alig 25-en fizettek elő. Pesten 40 előfizetőt sem lehetett összetoborozni (PN. 1853. nov. 9.). Vörösmarty és Kisfaludy Károly minden munkáit leszállított áron kínálják (H. 1854. márc. 5. hirdetés). Az elhúnyt jeles írók iránt viszont bőkezű a nemzet. A Garay-árvák számára 1854-ig tízezer frt. gyülik össze (H. 1854. máj. 29. Divatcsarnok. 1854. jún. 5.), Deák Ferenc pedig tudvalevőleg több mint százezer forintot gyüjtött Vörösmarty árváinak.

[2] *Irodalmunk és a magyar könyvészet.* PN. 1856. jan. 3.

[3] H. 1852. szept. 3.

[4] H. 1852. jan. 26.

[5] *Arany János levelezése.* I. 1888. 303. l.

[6] U. ott. 307. l.

[7] 1857. febr. 20.

[8] 1857. jan. 18.

[9] MS. 1857. jan. 29. Ráth Mór cikke.

Beszedték az előfizetési pénzeket, könyveikkel pedig adósak maradtak.[1]

A korszak végén különösen megcsappant a közönség érdeklődése és részvéte, s megnövekedett az írók siránkozása, hogy a könyvek nem kelnek, s a kiadók a legjobb munkák kiadására is alig mernek vállalkozni, hogy a lapok nehezen tengődnek, s irodalmi vállalkozások megbuknak.[2] Ennek bizonyára többféle oka volt: a fönt említett bizalmatlanság, a növekvő pénzhiány, de a legfőbb az volt, hogy irodalmunk ebben a korban, úgy látszik, igen is gyorsan fejlődött, s a túlságosan nagy irodalmi termeléssel nem tartott lépést a vásárlók és olvasók számának növekedése. Az 1859-es háborús izgalmak sem voltak alkalmasak a szépirodalom iránt való érdeklődés fokozására. A Magyar Sajtó szerint az emberek megúnták «örökös panasznyögéseit a tehetetlen lyrának, s füleiket s egész érdekeltségüket a harci sípokra fordítják, s ezeknek büszke riadását sóvárogják. A politikai események előszele vagy látszata minden más érdeket és kérdést tizedrendűvé süllyesztett.»[3] Így beszélt a politikai napilap, a szépirodalmi Hölgyfutár viszont kéri a közönséget, hogy midőn a háború iránt érdeklődik, «ne folytasson saját művelődése ellen háborút.»[4] A Nővilág szerint irodalmunk a bukás szélén áll a közönség részvétlensége miatt.[5] Mondanunk sem kell, hogy ez túlzás volt. Irodalmunk ezt a válságot is kiheverte, s hatalmasan nekilendülő fejlődése nem akadt el egy pillanatra sem.

Az írói tiszteletdíjak elég szerények voltak, bár erre vonatkozólag kevés a megbízható adatunk.[6] A Hölgyfutár írja 1853-ban, hogy amíg Cerrito táncosnő 600 pengőforintot kap egy fellépéséért, egy jeles magyar író háromkötetes regényét, melyen egy évig dolgozott, 550 frtért adta el.[7] Az ezen méltatlankodó Hölgyfutár különben eredeti beszélyekért hasábonként 20-30, fordítottakért 12-15 pengőkrajcárt, versekért többnyire semmit sem fizetett.[8] A Pesti Napló szerkesztőjének

[1] PN. 1852. márc. 6. *Irodalom.* — PN. 1857. jan. 18. L—y J.: *Előfizetési ívek.* — H. 1857. dec. 31. Tóth K.: *Visszatekintés irodalmunkra 1857-ben.*

[2] H. 1858. okt. 16., 19. és 1859. dec. 13.: Szalay László történelme rosszul kel, az Akadémia *Kazinczy-emlékkönyvéből* alig kelt el néhány példány, a Kazinczy-érmekből is kevés. — Vahot Imre beszély és regénytára (*Mátyás diák könyvesháza* c. füzetes vállalat), Császár Ferenc: *Magyar ősök képcsarnoka* megszűnt. Napkelet. 1858. febr. 28. Délibáb 1858. febr. 14.

[3] MS. 1859. jan. 18.

[4] H. 1859. máj. 10.

[5] Nővilág. 1859. febr. 20.

[6] Berzeviczy A.: *Az abszolutizmus Magyarországon,* 1922—1937. II. 932. l.

[7] H. 1853. márc. 15.

[8] BH. 1854. márc. 7.

1850-ben havi 70, a külföldi rovat vezetőjének 50, a tárca szerkesztőjének 40 forint volt a fizetése.[1] Néhány egykorú, reánk maradt kiadókkal kötött írói szerződés hiteles adatai szerint Bernát Gáspár egy hat és fél íves füzetért 100 frtot kapott, tehát kb. 15 frtot ívenként, egy másik munkájáért már csak 10 frtot, Degré Alajos, a kedvelt novellista pedig csak nyolcat. Beöthy László egy négyíves humorisztikus naptárát 80 pengőforintért adta el Müller Gyulának azzal a kikötéssel, hogy kétkötetes regényét is megveszi majd ugyanannyiért, s addig neki «egy tavaszi kabát, mellény és nadrágért jót álland.»[2] Ezekből a tiszteletdíjakból bizony még abban az időben sem lehetett megélni, amikor egy négyfogásos ebéd 24 pengőkrajcárba került. Így aztán majdnem minden írónak volt valami hivatala, vagy szerkesztőségi alkalmazása. A nagyobb írókat természetesen akkor is jobban fizették, Jókai pl. *Nábob*jáért és *Kárpáthy Zoltán*jáért az egykorú lapok szerint ezer-ezer frtot kapott.[3]

Voltak azonban bajok magában az irodalomban is, melyekért már alig tehetjük felelősekké a külső körülményeket.

Hirlapirodalmunk a szabadságharc után igen megnövekedett. Politikai napilapjaink, ami 1848 előtt alig fordult elő, sok szépirodalmi anyagot közöltek, a Hölgyfutár pedig egészen szépirodalmi napilap volt, egymaga rengeteg verset és novellát közölt. Szépirodalmi hetilapjaink, s egyéb vállalataink is, egyre szaporodtak. Ez kétségkívül nagy fejlődés volt, de nem mondható egészségesnek. A hirtelen megnövekedett kereslet nagyon sok tehetségtelent csábított az írásra. A sok lap kénytelen lévén napról-napra, hétről-hétre megtölteni hasábjait, s ezt néhány jeles írónk munkáival nem tehetvén, kiadta a selejtes, sokszor egészen értéktelen verseket és novellákat is.

Br. Kemény Zsigmond kétségtelenül a jelesebb írók műveire gondolt, mikor azt állapította meg, hogy szépirodalmunk nem süllyedt, «legfeljebb ... kellőleg nem emelkedett,»[4] de ha a kor egész irodalmi termelését tekintjük, igazat kell adnunk más jeles elméinknek, akik keserűen panaszkodnak irodalmunk színvonalának süllyedéséről. Arany Jánosnak és barátainak levelei tele vannak ilyen nyilatkozatokkal. «Iszonyú sok lerudalni való állat kezdi rágni a bógácskórót Parnassus körül... Botot nekik, míg el nem rontják a közönség ízlését... Hiszen inkább semmi irodalom, mint oly botrányosan infamis...

[1] Angyal Dávid: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése.* 1926. 31. l.
[2] Szinnyei Ferenc: *Írói szerződések.* IK. 1911. 242. l.
[3] Délibáb. 1853. jún. 12. — H. 1853. nov. 9.
[4] Föntebb idézett tanulmánya 1852—3.

Augias istállója tele van» — írja Arany 1850-ben.[1] Hasonló sötét képet rajzol Lévay József a pesti irodalmi életről 1852-ben,[2] tehát két évvel utóbb. Megint két évvel később ugyanaz a kép: «a szépirodalmi szegénylegények... cimboráskodnak jobbra, balra, pletykálnak és lumpolnak. Az egész szépirodalom nem ér egy hajító fát» — Arany szerint.[3] «Denique megfogytunk... és megromoltunk.»[4] Gyulai Pál ugyanakkor így jellemzi az írókat: a «hetyke kufárkodás a gyerekeskedés, a botrány, az eszeveszettség, a genialiskodás, a megfeledkezés mult és jövendőről.»[5] Kemény szerint a verses költészet «üzetik, gyártatik számtalan ujoncok által, a műgond és csíny kigúnyolásával... mindenik csak a maga hangját hallja, csak önimádásra szokik.»[6] Greguss Ágost is szemére veti az íróknak, hogy készültség és érettség nélkül pongyolán és sietve dolgoznak. Sietve írják regényeiket, nem különben «összes költeményeiket«. A kiadók haszonvágya is hibás ebben. Az íróknak hamar, sokat, sokfélét és sokfelé kell dolgozniuk.[7]

Sokszor hangoztatják ebben az időben, hogy szigorúbb kritikára volna szükég,[8] de még az enyhébbért is megharagusznak, s rögtön megindulnak a goromba és személyeskedő viták, irodalmi pörpatvarok. Ez a durva és személyeskedő hang, mely nekünk ma már meglehetősen szokatlan, de akkor mindennapi volt, még jobban megerősíti a föntebb mondottakat.

Először is maguk a lapok veszekedtek egymással. A Pesti Naplónak pl. az volt a szokása, hogy szóvátette — legtöbbször jogosan — más lapok hibáit, tévedéseit. Ezek természetesen visszavágtak, s így állandó volt köztük a csipkelődés, veszekedés, polémia. Különösen a Hölgyfutár hadakozott az «elefánttal», ahogy akkor a Pesti Naplót tréfásan nevezték.[9] A Budapesti Viszhang leszólta a Hölgyfutárt, hogy silány, értéktelen ujság, melyben csak rossz élcek és rossz versek vannak, jó írók nem is dolgoznak bele.[10] A Délibáb megtámadta a Nővilágot, az durván felelt, ez ellen viszont néhány író tiltakozott a Hölgyfutárban. A szerkesztő megrója a Délibáb önhitt modorát,

[1] *Arany J. levelezése.* I. 239. l. A PN. szerint (1851. nov. 19.) a költészet a forradalom óta «valóságos Árkádia berkévé lett», s olyan állatokkal népesült meg, minők ama berkekben tanyáztak.
[2] *Arany J. Lev.* II. 4., 11-12. l.
[3] U. ott. I. 256. l.
[4] U. ott. II. 27. l.
[5] U. ott. II. 43. l.
[6] Br. Kemény id. tanulmánya.
[7] *Irodalmi körültekintés.* MS. 1855. júl. 6—szept. 30.
[8] Br. Kemény id. tanulmánya, Gregus most id. tanulmánya, H. 1853. febr. 1. stb.
[9] Tóth Kálmán: *Irka-firkák.* 140. l.
[10] Budapesti V. 1852. szept. 5., 12.

de a Nővilágét is, s békét, igazságot és finomságot hirdet.[1] A Vasárnapi Ujság a Pesti Napló támadására goromba humorral felel, pl. azt mondja, hogy a P. N. kapuja alatt külön lyuk van, ahonnan «egy dühös quidam» elő-előrohan. Ezt a lyukat, úgy látszik, János szerkesztő (Pompéry János) kizárólag önmagának rezerválta.[2] A Hölgyfutár elítéli a Pesti Napló bíráló modorát. Majdnem minden cikkük mutatja, hogy «destructiv iránnyal bírnak... pusztítanak, de nem növelnek. Az írók csak gúnyt hallanak tőlük és jó tanácsot soha.»[3] A Pesti Napló lekicsinylő válaszára persze nem marad adós a felelettel.[4] A Szépirodalmi Közlöny csipkelődéseire is gorombán felel: mindig örül — úgymond — a Szépirodalmi K. megjelenésének, mert nagyszerűen mulat naivságain. «Olyan indián élceket, mint a Közlöny, senki sem csinál...»[5] Néha csak enyhén csipkelődnek és humorizálnak egymás rovására. Így Pákh Albert lapja, a Szépirodalmi Lapok, *Hét nemzetség* címen tréfás verses operaszöveget közöl, melyben az akkori lapok szerepelnek (1853. márc. 27.). Erre a Divatcsarnok (1853. máj. 19.) ugyancsak operaszöveggel felel s kifigurázza Pákhot. Címe *A troubadur és családa.* Ad notam *A sípládás és fia* (Pákh egy régi humoreszkjének címe). «Operaszöveg faképpel.» A képen Don Pákfonso spanyol öltözetben gitározik, mellette állnak Gyulai és Kertbeny, a hírhedt fordító. Elég jó karikaturák. Don Pákfonso megkéri Desdemonát, de az kikosarazza (verses szöveg). A Szépirodalmi Lapok erre is válaszol (máj. 26). A Hölgyfutár előfizetési felhívása mellett egy fametszetet közöl (1853. jún. 4.), mely egy kávéház sarokasztalát ábrázolja, mellette egy álló alak a Hölgyfutárt olvassa, ketten ülnek és alusznak kezükben a Divatcsarnokkal és Délibábbal, a negyedik az asztalra borulva alszik, előtte a Szépirodalmi Lapok.

Mikor a lapok így kitesznek magukért gorombaság és egymás rovására való élcelődés dolgában, az írók sem maradhatnak el ezen a téren.

Császár Ferenc ellenséges és embertelen indulatot vet Pákh Albert szemére; erre Pákh azt válaszolja, hogy Császár nyilatkozata jellemzi íróját, olyan mint «egész költészete s szépirodalmi működése, azaz: tele álpathosszal, üres phrasissal, valótlansággal, affectáltsággal, részvét-hajhászattal, szóval: nevetséges.»[6] Császár Ferenc, kit jóval fiatalabb írótársa így tisztelt meg, akkor negyvenhatéves, a Bach-kormány által állásától megfosztott, érdemes író volt. A huszonkétéves Tóth

[1] H. 1857. jan. 27.
[2] Vas. Ujs. 1857. okt. 11.
[3] P. Kis Sándor: *A Pesti Napló itészetéről.* H. 1858. máj. 5.
[4] U. ott. máj. 11. és 18.
[5] H. 1858. júl. 17.
[6] Szépirodalmi Lapok. 1853. máj. 15.

Kálmán ugyancsak fiatalos fölényeskedéssel és gorombán támadta meg Császárt.[1] Viszont Tóth Kálmánt Vas Gerebennel együtt Friebeisz István gyalázta le egy nyílt levélben mint jellemtelen frátereket.[2]

Még jelesebb íróink is kelleténél jobban megnyomták a pennát polémiáikban. Jókai pl. «önteltséget» és «hiúságot» vetett Gyulai szemére, mert szerinte Ristori asszonyt dícsérő cikkeiben lenézte a magyar színészeket.[3] A Divatcsarnok három kis gúnyverset közölt Gyulai ellen, többek közt ezt mondva:

Nem látam még soha ilyen
Kálvinista-kritikát![4]

A Budapesti Hirlap a versek ellen a lehető leggorombább hangon kelt ki, s a Divatcsarnok válaszára újra gorombán felelt.[5] Gyulai Pál Török János szerkesztő ellen nyilatkozott a kelleténél ingerültebb hangon.[6] Csengery Antalra plágiumot akartak rásütni.[7] A nők számára szerkesztett gyengéd Nővilágban ezt a tömör nyilatkozatot olvashatjuk: «Ha Vahot Imre továbbra is merészelné alávaló gyanúsításait ellenünk folytatni, ez ellen majd egyéb módokhoz nyulunk, mostan csupán egyszer mindenkorra nyilvánítani jónak láttuk, hogy Vahot Imrével, irodalmi és minden tekintetbeni sülyedése miatt, többé nyilvános téren szóba állani nem fogunk.»[8] A Vasárnapi Ujság viszont «massiv hetvenkedést» és «karcsú pöffeszkedést» hányt Vahot szemére,[9] kit Kovács Pál sajtópörrel fenyegetett meg támadásai miatt.[10]

Mulatságos, hogy a Hölgyfutár, mely a legveszekedőbb és leggorombább lapok közé tartozott, a többiek «hallatlan hang»-ját és «amerikai stílusú» gorombaságait kemény hangon ítélte el. «A közönség — úgymond — sujtsa megvetéssel az ilyen lapokat.»[11]

Mondanunk sem kell, hogy az Akadémiát akkor is, épen úgy mint ma, szívesen gúnyolták és szidalmazták a tudatlan és léha ujságfirkálók. «A tudós társaság még nem ül ugyan (vagyis nem tart üléseket), hanem azért mégis tökéletesen

[1] H. 1859. júl. 1.
[2] A Divatcsarnok 1854. aug. 20.-i száma után van kötve a N. Múzeum példányában. Úgy látszik ahhoz mellékelve jelent meg — négy külön lapon.
[3] Vas. Ujs. 1855 dec. 23.
[4] Alpár: *Egy kis kritikusnak.* Divatcs. 1855. júl. 15.
[5] BH. 1855. júl. 18., 28.
[6] H. 1855. szept. 13.
[7] MS. 1855. szept. 13.
[8] Növilág. 1857. jan. 25.
[9] Vas. Ujs. 1857. aug. 9.
[10] Győri Közlöny. 1858. ápr. 22., máj. 6.
[11] H. 1858. okt. 19.

úgy áll, mint hajdan» — írja a Hölgyfutár.[1] Később így szellemeskedik: «A tudós társaság folytatja üléseit, ezt azonban ne méltóztassék a nyájas olvasó a fönnebbi borzasztó szerencsétlenségekhez csatolni.»[2] A Pesti Röpívek az Akadémia új folyóiratáról így emlékezik meg: «Új Magyar Múzeum keletkezik. A mumiák újra bebalzsamoztatnak. A mammutnak csontjai mutogattatnak. Régi csizmák fejeltetnek.»[3] Pályázatainak eldöntésével ritkán vannak megelégedve az érdekeltek. Így pl. 1857-ben mérges kirohanásokat intéznek ellene a drámaírók a Teleki-pályázat miatt.[4] A Budapesti Hirlap pedig kifigurázza az akadémiai emlékbeszédeket[5]

A fiatal óriások Arany, Tompa s más jelesek nevét holmi «tempi passati»-féle sóhajok kíséretében szokták emlegetni,[6] Tóth Kálmán pedig nyilvánosan is felszólalt a szerinte túlságos Arany-kultusz ellen, mely Petőfi rovására kezd menni, pedig «par excellence *nemzeti* költő csak egy, és az Petőfi».[7]

Ha dícsértek, sokszor túlzottan és ízléstelenül tették. Válkai Imre pl. *Irodalmi és művészeti daguerrotypek* c. füzetében (Bécs, 1858) majdnem minden írót agyondícsért, felszínesen és ujságírói fecsegéssel.[8]

Íme a Bach-korszakbeli irodalmi dzsungel néhány jellemző példán bemutatva. Nem csoda, hogy a komolyabb kritikának keményen kellett dolgoznia, hogy ezt a bozótot egy kissé megtisztogassa.

A komoly, alapos kritika szükséges voltát állandóan hangoztatták, így Br. Kemény Zsigmond a korszak elején,[9] Pompéry János 1856-ban.[10] A Budapesti Hirlap ugyanakkor egy komoly revue-t szeretett volna a Revue des deux Mondes mintájára.[11] Arany János állandóan figyelte — mint említettük — az irodalom züllését. 1857-ben az elhallgattatott Kisfaludy-Társaság helyett egy Kazinczy-Társaság alapítására gondolt, mely központ lenne a «chaoszban», s visszaadná «tekintélyét a kritikának.»[12] Ezekből és más hasonló nyilatkozatokból azt kellene következtetnünk, hogy az egész korszakon keresztül hiányzott az igazi, komoly kritika. Ez, mint tudjuk, nem volt így. A felszólalók pesszimista nyilatkozatait azzal magyaráz-

[1] H. 1850. ápr. 9.
[2] H. 1850. júl. 10.
[3] Pesti R. 1850. okt. 6.
[4] H. 1857. márc. 24.
[5] BH. 1855. júl. 4–6.
[6] *Arany J. Lev.* II. 86. l.
[7] H. 1857. febr. 12.
[8] A PN. 1858. ápr. 2. meg is rója ezért.
[9] L. Kemény idézett tanulmányát.
[10] PN. 1856. jan. 9.
[11] BH. 1856. ápr. 26.: Egy fontos teendő irodalmunk körül.
[12] *Arany J. lev.* II. 136. l.

hatjuk, hogy előttük a kritikák nagy többsége lebegett, s az meglehetősen értéktelen volt.

Legjobban, úgy mint ma, a színi bírálat virágzott. Minden ujságnak megvolt a maga színbírálati rovata. Ezekben az újonnan előadott darabokról részletes ismertetéseket közöltek, ezenkívül majdnem minden előadásról írtak valamit, leginkább a színészek játékáról, de néha másról is. Természetesen ezek az apróbb ismertetések és megjegyzések legtöbbször felszínesek és jelentéktelenek voltak. Az érdemleges bírálatokban is sok volt az elfogultság, nem egyszer személyeskedés, a túlságos és indokolatlan magasztalás vagy ledorongolás. A bírálók többnyire fiatal ujságirók voltak (pl. Bulyovszky Gyula, Tóth Kálmán, Székely József, Szegfi Mór, Vajda János stb.), akiknek fürge volt a tolluk, de kevés a képzettségük.

A színi bírálatok tömegével szemben az egyéb szépirodalmi művekről: regényekről, novellákról és versekről szólók aránylag csekély számúak, és ezek közt is igen sok az apróbb, s nem igazi bírálat — rövid ajánlása vagy tartalmi ismertetése a műnek, sokszor csak általánosságban mozgó dícsérő vagy gáncsoló megjegyzések.

A dicséretek és lerántások gyakran kapcsolatban vannak azzal a körülménnyel, hogy az író dolgozótársa-e a lapnak, jó viszonyban van-e vele, vagy könyve annál a kiadónál jelent-e meg, aki a lapnak is tulajdonosa. Mindez manapság is így van. A pajtáskodó dicséret akkor is olcsó volt, s a különféle, de nem irodalmi okokon alapuló ledorongolás épen olyan gyakori.

A közepes vagy egészen jelentéktelen bírálatok özönéből azonban komolyak és értékesek emelkednek ki, azoknak a jeles gondolkozóknak munkái, akik alaposabb esztétikai képzettségükkel, széleskörű s a külföldi irodalmakra is kiterjedő ismereteikkel, éles elméjükkel, finom ízlésükkel és igazi bírálóhivatottságukkal messze kimagaslanak azok közül az alkalmi, felszínes és működvelő bírálók közül, akikből ezek a szükéges tulajdonságok többnyire hiányzottak.

A lapok közül a Budapesti Hirlap és a Pesti Napló közölte a legjobb bírálatokat, a többiek (kevés kivétellel) messze mögöttük maradtak. A kor három legjelesebb műbírálója, Greguss Ágost, Gyulai Pál és Salamon Ferenc, e két lap dolgozótársa volt. Talán a legszorgalmasabb, legtöbbet-író Greguss volt köztük, de egy kissé merev, iskolás, bár elmés és finom ízlésű. Egyik-másik regény- és drámabírálatát ma is érdekkel olvassuk. Salamon izmosabb, eredetibb tehetség volt; bírálatait nemcsak érdeklődéssel, hanem sokszor a legnagyobb élvezettel olvashatjuk, akár Jósika regényeiről, akár Szigligeti darabjairól, akár a kiváló magyar, vagy külföldi színészek játékáról ír. Gyulai őt is fölülmulja az írás művészetében, az

elemzés élességében és mélységében. Salamon humora benne sokszor metsző gúnnyá változik. Jókai *Dózsa György*éről írt bírálatáért a szerző megtámadta. Gyulai válaszának elején ezt írja: «Jókai polémiája igen sokban hasonlít tragédiájához. Tragédiájában a tragikum hiányzik, polémiájában az okadatolás; ott a politikai, itt az irodalmi éretlenek tapsait vadássza, sőt tragédiájának egész mellékdarabját írja meg, melyben ő maga játssza az ártatlanul elkínzott hős szerepét nagy színpadi hatással.» Ezt az éles hangot, mely rokon a föntebb jellemzett irodalmi pörpatvarokéval, ma már túlságosnak tartjuk, s akkor is többen annak tartották, de mint Gyulai-puritán, meg nem alkuvó jelleméből és megvesztegethetetlen igazságérzetéből fakadót nem ítélhetjük el. Akkori bírálatai, melyeket pl. br. Kemény Zsigmond elbeszéléseiről, az egykorú epikusokról és lírikusokról, Ristoriról, vagy egyes egyes magyar és külföldi színdarabokról írt, ma is remekei a magyar kritikának.

E jeles bíráló-triász munkáit egyebek közt az is értékesekké teszi, hogy sok bennük az elvi jelentőségű esztétikai, dramaturgiai, s világirodalmi tanulságokat levonó megjegyzés és fejtegetés, melyekből a kortársak, írók és olvasók igazán tanulhattak, sőt még mi is tanulhatunk.[1]

Br. Kemény Zsigmondot és Erdélyi Jánost nem számíthatjuk a szó szoros értelmében vett kritikusok közé, Arany János kiváló műbírálói tevékenysége pedig csak 1860-ban kezdődik. Toldy Ferencet ebben az időben már majdnem egészen lefoglalta irodalomtörténeti munkássága.

Három kiváló műbírálónkon kívül még Csengery Antal írt magvas kritikákat és Brassai Sámuel, aki különösen képzett zenebíráló volt (gyakran Canus néven írt). Ő volt az, aki egy kritikai közlönyt indított meg Criticai Lapok címen 1855-ben, de egyetlen füzetnél több nem jelent meg belőle. Ebben bírálta meg a tudós szerkesztő br. Jósika Miklósnak *A tudós leánya* c. regényét. Jósika igen zokon vette a szigorú bírálatot, s felelt is rá.[2] Regényírásunk érdemes megteremtője különben is nagyon érzékeny volt a bírálat iránt és szükségesnek látta, hogy egész könyvvel védekezzék ellene (*Regény és regényitészet.* 1858.). Ebben a 177 lapos kötetkében elmondja nézeteit a regényírásról és a bírálatról. Főként az utóbbival foglalkozik, s a regényről szólva is a bíráló szempontjából tekinti a dolgot: hogy a jó bírálónak és nem «kritikasternek»

[1] Császár Elemér: *Salamon Ferenc esztétikája* c. nagyszabású tanulmányának végső megállapítása: «A nemzet esztétikai nevelőinek sorában a kritikusok között Gyulai után az első hely Salamon Ferencet illeti.» Budapesti Szemle. 1927. Jó dolgozat az e korbeli kritikáról Oravecz Eleonóra: *Az ötvenes évek kritikájának története a folyóiratokban és a napilapokban.* Győr. 1932.

[2] MS. 1856. ápr. 20., máj. 7.

mi mindenre kell ügyelnie a regény bírálatában. A kritikáról elmond minden közhelyet, hogy pártatlannak, nem személyeskedőnek, nem durvának, hanem művelt emberhez méltónak kell lennie stb., s végül egy kritikai lap megindítása mellett emel szót, melyet nagyobb tőkével alapítanának, s mely minden párttól független lenne. Természetesen legtöbbször «pro domo» beszél, bár ennek látszatát el akarja kerülni.

A komoly kritikát, amely a művek értékei mellett hibáikat is szóvá merte tenni, akkor sem szerették az írók, s rögtön hajlandók voltak a szigorúbb bírálókat elfogultsággal és rosszakarattal, meg klikk-szellemmel vádolni. Gregussnak, Salamonnak és Gyulainak bőven kijutott az ilyen támadásokból,[1] az utóbbinak, mint tudjuk, Tóth Kálmánnal még párbajoznia is kellett. Dobsa Lajos Lisznyaihoz nyílt levelet intézett, melyben dicsőítette verseit, s biztatta, hogy írjon csak úgy, mint eddig, s ne törődjék semmit a kritikával. Ez persze nem volt elfogultság és klikk-szellem![2]

Még legjobban akkor jártak a kritikusok, ha kifigurázták őket, ezen legalább maguk is nevethettek. A Délibáb pl. egy kis tréfás színdarabban szerepeltette a «gyilkos» színi bírálókat: Gyulait, Salamont, Gregusst, Szini Károlyt, Vadnait, Bulyovszkyt, Vajda Jánost és Kakas Mártont (Jókait).[3] Szigligeti ugyancsak színdarab formában vitatkozott Salamonnal: *Czigány*ának Gyuriját és Salamont beszéltetve a Magyar Postában.[4] Ugyanott *A dühöngő Romeo* és *Romeo futása* c. kis színdarabok Vajda Jánost figurázták ki.[5]

A komoly bírálatokkal kapcsolatban említjük meg, hogy képzett műbírálóink s néha mások is nagy gondot fordítottak a külföldi irodalmak ismertetésére. A Hölgyfutárban pl. Székely József a következő regényírókról rajzolt irodalmi arcképeket: Dickens, Thackeray, Sealsfield, Prévost abbé, Sue, Dumas, Sand, Balzac, Musset, Feuillet, About, Murger, Achard, Auerbach, Freytag, Ludwig Ottó, Lermontov, Manzoni, Girardin és Girardinné.[6] Ács Károly a Magyar Sajtóban a román és szerb népköltészetről s a román népballadákról írt.[7] Salamon

[1] MS. 1856. ápr. 1.: «Egy irodalmi titkos társulat van Pesten, címe Société d'admiration mutuelle et reciproque . . . » — H. 1858. máj. 15.: P. Kis Sándor: *A klikk.*

[2] Szépirodalmi Közlöny. 1858. jan. 10.

[3] Délibáb. 1857. okt. 18.

[4] M. Posta. 1857. okt. 22—3.

[5] U. ott. nov. 1. és 8. — A H. (1856. márc. 10.) tréfás színlapja már nemcsak a kritikusokat, hanem az írókat is kifigurázza (Jago, a zenebonás: Gyulai, Falstaff a szerény: Vahot, Holofernes zsarnok hadvezér: Vajda János, Peleskei nótárius: Vas Gereben stb. stb.)

[6] H. 1857. 156. 159. 167. 172. 177. 185. 186. 199. 209. 229. 247. 249. sz. (a két utóbbi nem Székely J. aláírással).

[7] MS. 1857. 213. 238—47. 269—70. 277. sz.

Ferenc Ampère J. két felolvasását ismertette a világirodalomról, beleillesztve a magyar irodalmat,[1] írt az orosz irodalomról,[2] s Balzacról egy magvas tanulmányt (Budapesti Szemle. 1858). Részletesen foglalkoztak a lapok Maquet Ágost pörével, melyet azért indított, hogy neve mint társszerzőé Dumas regényeinek címlapjára kinyomattassék.[3] Dallos Gyula kis angol irodalomtörténetet írt a *Délibáb naptár*ba (1858). Megemlékeztek az elhúnyt külföldi írókról, így pl. Vadnai Heinéről,[4] a Budapesti Hirlap Sue-ről.[5] Egyes lapok, pl. a Magyar Sajtó, rendes külföldi szemléket és külföldi könyvészetet is közöltek. Ez a kis elsorolás természetesen nem akar kimerítő lenni, csak rámutatni erre az örvendetes jelenségre.

Szinnyei Ferenc

---

[1] BH. 1855. 866. 869—72.
[2] U. ott. 1856. 20. 23.
[3] H. 1858. febr. 25. MS. 1858. febr. 9., l. még H. 1857. ápr. 10.
[4] H. 1856. febr. 23.
[5] BH. 1857. aug. 8.

BALASSI, CREDULUS ÉS AZ OLASZ IRODALOM.

(Második közlemény.)

3.

Régóta gyanítják a *Credulus és Julia* valamelyes rokonságát a pásztordrámákkal: először Széchy Károly tette szóvá a *Magyar remekírók* 1. kötetének bevezetésében, utóbb Dézsi, Riedl és mások.[1] A dráma anyagának Balassi és Losonczi Anna szerelméből való alakítását azonban többnyire nem vonták kétségbe: Riedl pl. az egyetemi előadásairól készült kőnyomatos jegyzet szerint azt mondta: «Az, hogy ... annyira Balassi Bálintnak a története van benne, mutatja, hogy ez a drámai töredék nem fordítás, ámbár előfordul benne egy kifejezés, mely óvatosakká tehet bennünket: Ballagunk vala az olajfa völgyén. A flóra tehát idegenszerű benne, ami különben pásztorjátékokban épen nem rendkívüli.» A pásztorjáték-szerűség megérzésénél csak Eckhardt Sándor próbált továbbmenni. A Klein-féle *Geschichte des Dramas* c. munkában ismertetett pásztordrámák szereplőinek nevét hasonlította össze a magyar töredékével s az ebben csak rövidítve szereplő nevek közül néhányat azok alapján próbált kiegészíteni.

A pásztordráma[2] igazán európai divata csak a XVII. században következik be, Tasso 1581-ben megjelent *Amintája* s még inkább Guarini 1590-ben megjelent *Pastor fidója* nyomában. De Theokritos és Vergilius pásztorai már a XV. század utolsó negyede óta otthonosok voltak az olasz fejedelmi udvarok színpadán, állandó helyük volt az udvari mulatságok műsorán. Hiszen valamelyes megjátszásra az idill már ősi formájában, lényege szerint is párbeszédes természetű lévén, módot adott. S ily jelenetek közönség előtt való bemutatásának tényéből természetszerűleg következett idővel a dialógus gazdagodása s egyben szövevényesebb cselekvénnyel való társulása — és a XVI. század közepén már kialakult a szó teljes ér-

[1] Legutóbb elég határozott formában Pintér Jenő is (*Magyar irodalomtörténet*, II. 286. l.): «A töredék valószínűleg valamelyik XVI. századi olasz pásztorjáték átdolgozása.»

[2] Történetének legalaposabb olasz feldolgozása: E. Carrara, *La poesia pastorale*. Milano. (Storia dei generi letterari.)

telmében vett pásztordráma, melyet azonban egyelőre jóformán csak a miliő különböztet meg egyéb drámáktól vagy komédiáktól, másrészt csak terjedelme az idilltől. Első képviselőinek sikere szűk körre szorítkozott és rövid ideig tartott is. Csak az *Aminta* s még inkább a műfaj elméleti megvitatását provokáló *Pastor fido* alakította ki a műfaj jellegét, és csak a XVII. század teszi igazán világirodalmi műfajjá az addigi olasz specialitást; Németországban az első pásztordráma-*átdolgozás* is, a *Pastor fidóé* csak 1619-ben jelent meg. Az első magyar átdolgozást Olaszországon kívül tudtommal csak franciák előzik meg.

A Credulus-dráma eddig hasztalan keresett mintája, sőt eredetije Cristoforo Castelletti *Amarilli* c. pásztorjátéka.[1] Az *Aminta* legközvetlenebb utóhadához tartozik; már egy évvel annak megjelenése előtt (ez csak nyolc évvel első előadása után következett be) nyomtatásban is napvilágot látott Ascoliban.[2] Két évvel utóbb megváltozott alakban jelent meg Velencében (csupán ebből az évből két kiadását ismerem, az egyik a Sessa-testvérek, a másik Bericchio kiadványa), és ettől kezdve, legnagyobbrészt ugyancsak Velencében, sűrűn követik egymást új meg új kiadásai, 1587-től kezdve[3] harmadik, most már végleges szerkezetben. Az első kiadáshoz nem sikerült hozzájutnom, a továbbiakból hat fordult meg a kezemben, a már említetteken kívül egy 1600-ból, egy 1606-ból, egy 1617-ből. Bracciolini *L'amoroso sdegnó*ja (1597), amelynek két francia fordítása is van,[4] legfőkép az *Amarilli* utánzata, de a *Pastor fido* sem független tőle, s talán az Amarillis névnek a francia pásztordrámákban való kedveltségéhez Vergiliuson kívül ugyancsak hozzájárult a nagyon elterjedt olasz pásztordráma.

Az *Amarilli* meséje a következő: Tirsi candiai pásztor abban a hiszemben, hogy kedvesét, Licorit, megmérgezte Montano, elbujdosott hazájából és Credulo néven — amely természetesen hiszékenységét jelzi — már tíz éve bolyongott, nem tudván megtalálni nyugalmát. Végül azzal akarta elérni, hogy Licori vonásait kereste másokban, s ez a keresés végre — két

[1] Egyike azoknak, amelyeket a szereplők nevével kapcsolatban Eckhardt is megemlített, de Klein futólagos és jelentéktelenségét — történeti szempontból nem jogosan — kiemelni igyekvő s ezért tartalmából csak eléggé abszurd keretét jelző ismertetése alapján szorosabb kapcsolatra nem is gondolhatott.

[2] Erről az első kiadásról l. M. Barbi: *Notizie della vita e delle opere di Fr. Bracciolini.* Firenze, 1897.

[3] Az ez évi velencei kiadás *(L'Amarilli.* Pastorale di Christoforo Castelletti. In Vinezia, presso Gio. Batt. Sessa e frli, MDLXXXVII.), amelyet a padovai Biblioteca Civica szívességéből használhattam, mint a Giacomo Tornieri-féle ajánlólevélből kivehető, már egy rómainak utánnyomata; Rómában is többször jelent meg.

[4] V. ö. Marsan: *Le drame pastorale en France.* Paris, 1905.

évvel a dráma kezdete előtt — oly váratlan sikerrel járt, hogy az csak nyugtalanságát és elkeseredését növelte. Egy Amarilli nevű nimfában Licori tökéletes mására talált, de ez, amint észrevette, hogy figyeli, lesütötte szemét s azóta következetesen kerüli, úgyhogy nem is láthatja. Egy másik nimfától, Uraniától, tanácsot és támogatást kap, az Echo is biztatja, egy barátjában, Selvaggióban, azonban vetélytársa támad. Mikor kétségbeesésében öngyilkos akar lenni, Selvaggio menti meg; az ő kedvéért lemond szerelméről, Amarilli pedig végre egyszer szóbaáll vele, s ez elég is ahhoz, hogy minden tisztázódjék. Mert hiszen Amarilli nem más, mint a halottnak vélt Licori: Montano csak álomitalt adott neki, hogy apját megtévesztvén, feltámasztásáért jutalmul megkaphassa kezét. Épen Tirsi után jött ő is Candiából s hozzá való hűségből nem akart szóbaállni más pásztorral — magával Credulóval sem, aki nem más, mint Tirsi. Ezek után persze nincs akadálya boldogságuknak, Selvaggio pedig beéri Tirrenia szerelmével, akit addig Amarilli miatt mellőzött, bármily kitartóan igyekezett visszanyerni érdeklődését, többek közt figyelmének Selvaggio szolgája, Cavicchio útján küldött jeleivel is.

A *Credulus és Julia* (vagy talán *Julia* volt csak a címe?) magyar átdolgozója a neveket részben latin végződésű, részben egyébként is klasszikusabb vagy nálunk is szokottabb nevekkel helyettesítette. Így lett Credulóból Credulus, Amarilliből Julia, Selvaggióból Sylvanus; a többi névnek csak rövidítése van meg a töredékben: BRI Urania, GAL Tirrenia, DIE Cavicchio helyett. Eckhardt értelmezéseiből a Galatea név kétségtelenül elfogadható. A magyar töredékek valamennyi jelenetének helye az egészen belül könnyen kijelölhető, s nyilvánvaló belőlük, hogy az átdolgozás az *Amarilli* harmadik, először 1587-ben megjelent változatából készült. Az első kidolgozásban ugyanis nem szerepelt még az Echo, a másodikkal szemben viszont a harmadiknak főeltérése a szolgaszemélyzet szerepének szűkebbre való szorítása s ezzel a jelenetek számának jelentékeny csökkenése. Az udvari műveltségben kifejlődött és udvari műfajnak megmaradt pásztordráma főszereplői u. i. jólnevelt, a homerosi idők pásztorkodó királyaira emlékeztető úriemberek — ellentétben a kor nagyrészt plautusi nyomokon járó, hetérák, tékozló fiúk és hűtlen szolgák körében játszó komédiájával. De az efféle úri pásztorok mellett a pásztordrámákban ott voltak a szolgáik is, s ezek képviselték a kómikus elemet, néha az egésznek udvari finomságát is veszélyeztetve; többnyire azonban inkább a parasztkomédia, mint a plautusi vígjáték adta az anyagot az ily elemekhez: ütlegeléshez, házassági bonyodalmakhoz, részegek jeleneteihez. Az *Amarilli* korábbi változataiba is bőven jutott ezekből, s több hosszabb jelenetsorban nagyobbszámú alantas szereplő vonult el. Ezek szerepét az

1587-i kidolgozás — talán a műfajnak az *Aminta* nyomán tudatosabbá váló további finomodása miatt is (az előszó arra hivatkozik, hogy eredeti alakjában a szerző első munkája volt) — csaknem teljesen kiküszöbölte, s csak az egy Cavicchiónak, Selvaggio szolgájának szerepét hagyta meg, beleolvasztván a többieknek néhány kevésbbé otromba mozzanatát is. A megmaradt jelenetek nagyszámú stiláris módosításán kívül főleg a jelenetek száma és rendje, s a szolgajelenetnek egész szövege bizonyítja, hogy az 1587-i kidolgozásból készült — valószínűleg legfeljebb két évvel megjelenése után — a magyar átdolgozás.

A magyar töredék valamennyi jelenete az *Amarilli* megfelelő jelenetéből készült, sőt annak többé-kevésbbé szabad fordítása. Az első töredék Credulus és bizalmasa, Julia-Amarilli barátnője, BRI-Urania közt játszik: Credulus csak az imént értesült Sylvanus-Selvaggio szolgájától, hogy legjobb barátja is Juliát szereti. BRI nem hiszi; a kétségére felelő mondat végével kezdődik az első magyar töredék; a mondat eleje az eredetiből époly könnyen kiegészíthető, mint a töredék utolsó mondatának vége. Az első töredék eredetije az *Amarilli* következő részlete (a második felvonás utolsóelőtti jelenetéből):

CRED. .....Non l'havria detto, se *non fosse il vero.*[1]
Hor veggio ben, perchè così sovente
Passa d'avanti l'antro d'Amarilli.
URA. Non vi può gir per altro suo bisogno?
CRED. Che bisogno esser può, che li convenga
Ritornarvi sì spesso?
Credimi, che ne l'esca è l'hamo ascoso.
URA. E ascoso; poco men ch'io non l'ho detto.
E possibil, ch'amante non si trovi,
Che non viva in paura, ed in sospetto,
Ch'altri non furi a lui l'amato bene;
E la sua donna sotto una sottile,
Semplice gonna un'huomo asconda vivo?
CRED. Senza cagion'il sospettar non lice.
Ma quando si conosce a chiari segni
URA. A che segno t'accorgi, che Selvaggio
Cerch'in amor tradirti?
CRED. Che vuoi più chiaro segno;
Che'l veder Amarilli, sol ch'io giri
Gli occhi nel suo bel volto,
Chinar la fronte, e volgermi le spalle?
Io non son così cieco che non vegga,
Perchè mi faccia sì crudel oltraggio.
URA. Destati miserel, mira che sogni
Da se medesmi fingonsi gli amanti.
Par ti forse hora la primiera volta,
Ch'a te s'offerse rigida e severa?
Quando t'ha mai concesso
Un volger d'occhi, un lampeggiar di riso?

[1] «igaz nem volna» szavakkal kezdődik a magyar töredék. [C_1a]

CRED. Son fermato trovar, com'ella stia,
Pria, ch'io veggia col fischio e con la verga
Il pecoraio rimenar del pasco
Le mie gregge satolle a la capanna:
Che sì grave dolor l'alma m'assale,
Che pur picciola posa
Seco non posso havere.
URA. Ahi sospettosa rabbia; hor come tosto
Penetra infin a gli ossi il tuo veleno
E i cor, ch'Amor di dolce ambrosia pasce,
D'amarissimo assentio empi e di fele.
Tu più non mi dimandi s'Amarilli
Ritrosa sia, com' esser già solea,
O se cangiato ha l'ostinata voglia;
Non mi supplichi più, non mi scongiuri,
Ch'io spezzi il cor di marmo
Ma dato in preda di sì falsa credenza
D'altro pensare o ragionar non curi.
CRED. Stimi nulla il veder torsi di mano
Sì cara preda, anzi la propria vita?
URA. Deh discaccia, ti prego,
Cotesti tuoi sospetti;
Dà fede al mio parlar: perchè per prova
Ragionar te ne posso.
Prega pur la tua Ninfa, e non t'arresti
Il vederla da te torcer le luci.
Che se vedi talvolta irato il toro
Co' torvi occhi, co mugghi, e con le corna
S'fidar a cruda guerra
L'aura, l'aria, il terren, gli sterpi e l'herbe,
Il vedrai mansueto in poco d'hora
Sottometter il collo al grave giogo.
E duro ancora il cerro e la secure
Pur dopo molti colpi al fin l'atterra...[1]

A második magyar töredék ugyancsak mondat közepén, sőt csonka szóval kezdődik. Credulo és Amarilli jeleneténck (a harmadik felvonás kezdete) megfelelő része:

AMA. Quando vedrò i pastor l'amate gregge
Dar in guardia à voraci, avidi lupi
E per l'onde del mar guizzar gli augelli[2]
E da rubi pungenti
Pender il pesco e'l fico,
Sarò men aspra à tuoi lamenti e pia.
CRED. Chi crederebbe mai, che'n cor humano
Tanta impietà regnasse?
Sei forse nata d'un dirupo alpestre
O ti porser le poppe entro la culla
Leon Carthaginese o Tigre armena?
Il semicapro Pan, la cacciatrice
Dea cento volte dalle labbra tolsero
Quel l'incerate canne, e questa il corno

[1] Az elsö töredék vége: «A nagy cserfa is elég kemény, de azért ugyan...»

[2] «(biz)zak s az mikor az filemile az tengörben szól,...» a második töredék kezdete [C_4a]

Intenti ad ascoltar le mie querele,
E per compassion gli antri e le valli
Piansero meco ed iterato a gara
Tutte le voci mie.
Sola Amarilli è di pietate ignuda;
Tu sola sei spietata,
Ch'i corpi insensitivi,
De le lagrime mie ti nutri e pasci.

AMA. Un dolce pasto certo. Hor non t'accorgi,
Che credi dilettarmi e tu m'annoi?
Se tu conosci a manifesti segni,
Che da me col tuo pianto non impetri
Alcun conforto, a che pur sempre piangi?

CRED. Amor'a ciò mi sforza, e la ragione
Dal voler tuo mal grado riman vinta;
E non posso tacer ancor ch'io voglia:
Amor dunque è non me, crudele, incolpa.
Io[1] non ti chieggio cosa sì impossibile,
Ne sì inhonesta o vile:
Chieggio sol, che mi lasci
Quest' occhi miei tener fissi ne' tuoi.

AMA. Pastor, del tuo dolor m'increscе, e duolmi,
Che tu di ben'amar porti tormento,
E ch'io benche volessi,
Porger non posso requie ai tuoi martiri.
Però trova altro oggetto à tuoi pensieri;
Ch'à tue voglie piegarmi in van t'adopri.

CRED. Poiche natura ha nel tuo vago viso
Tutto il suo bel compitamente accolto,
Perchè con la beltà la cortesia
Non giungi? Hor non sai tu, che la bellezza
Senza la cortesia somiglia un fonte
Senz'acqua, un arboscello senza fronde?
Se ti disdegni amarmi, io non ti prego,
Che gradisca il mio amor, ma ti contenti,
Ch'io t'ami, e l'amar mio non sprezzi e schivi.
Se t'aggrava accettarmi per amante,
Per tuo devoto servo almen m'accetta.

AMA. Egualmente mi spiace
Il tuo amare, e'l servire.
Divien pur d'altra donna amante o servo.

CRED. Non fuggir, vivo[2] Sol, perche fuggendo
Cieca notte m'adduci.
O cielo; e quando contra te contesi?
Silen, quando col ferro ingiuria feci
A' rami dei tuoi teneri arboscelli?
Naiadi, e quando ne le limpid' acque
De'vostri fonti osai gittar le zolle,
O menarvi entro le fangose gregge?
Cerere, e quando co l'adunca falce
Tentai segar le non mature spiche?
Amor, quando m'opposi, o fei divieto
A l'alte leggi del tuo antico regno?
C'hor tutti sì rubeli e dispietati
M'havete incontra congiurato a torto?

[1] a magyarban C_4b: (hol)-ott én...
[2] C_6a: fényes napom...

Ma perchè vó di voi più lamentarmi,
Se non è colpa vostra,
Ma di Selvaggio? ah disleale ingrato;
Da te, da te dovrei
Sperar aita, e ne ricevo oltraggio.
Il mio secreto Amor ti fei palese,
Credendoti fedele, e mi tradisci.
Disperato morrei, se non ti fessi
Pentir de l'error tuo con le mie mani.[1]

A harmadik magyar töredék eredetije a III. felvonás vége és a IV. eleje, Cavicchio és Zirrhenia jeleneténk vége s Credulo és Selvaggióénak kezdete:[2]

CAV. .....
Dico che non vò farti un piacer solo;
Ma te ne farò *diece.*
Oh noi ci accorderemmo bene insieme;[3]
Mi par che'l sangue tuo mi si confaccia.
TIR. A che gioco giochiamo
Te domestichi troppo.
CAV. Da quanto in quà t'hai fatta si salvatica.
O tu ti tieni in più riputatione
Che i cittadini[4] non tengon il grano
E'l vino al tempo de la carestia.
Non mi guardare in guercio.
TIR. Horsù, lascia ir le burle.
CAV. Ci, ci, ci, ci.[5]
Vieni, vieni, ò gli è grasso
TIR. Con chi ragioni? CAV. con un petto rosso
Ci, ci, ci, ci.
O come viene al fischio
Ci, ci, ci, ci, ci.
O come s'avvicina.
Ci, ci, ci, ci, ci.
S'havessi un pò di visco, io lo vorrei
Prender senza civetta.
TIR. Eh non badar più co gli uccelli, intendimi.
Vedi questo bel zaino. ei sarà tuo,
Se farai che Selvaggio in nome mio
In dono prenda questo canestrino
Pien di vermiglie fraghe,
Di cui pur hora i verdi rami ho scarchi.
CAV. Tu burli? a me, eh? TIR. dico da buon senno.
CAV. N'havessi fatto giuramento tu.
TIR. Ne farò diece mila giuramenti;
CAV. Di darmi il zaino, se farò pigliare
Il canestro al padron da parte tua?

[1] Itt következik az echós jelenet; erről alább.

[2] Lehet, hogy a magyarban is az Actus IV. Scena III. jelzés csak sajtóhiba, mert egyébként semmi sem mutat a felvonáshatár eltolódására.

[3] A magyar töredék kezdete: «[ha]nem többet csak parancsolj, megalkoszunk mi ketten, édes vérem». [C_5a]

[4] A magyar átdolgozás az erdélyieket és patakiakat említi a búza, ill. bor drága árúsaiul.

[5] ‚fitsirik' — utánozza a magyar a tengelic hangját.

TIR. Si dico e riconfermo.
CAV. Dammi il canestro; e poni
Il zaino pur in ordine. TIR. Io lo tengo
Ad ogni tua richiesta.

Atto Quarto

Credulo — Selvaggio

CRED. Non hai saputo si secreto ordire
Il tuo inganno, o Selvaggio,
Che pur al fin, io non l'habbia scoperto.
Tardi, o per tempo ogni cosa si scuopre,
Ancorche occolta sia.
SELV. Di che meco ti duoli?
CRED. Io non mi dolgo solo
Di tua amicitia infida e disleale,
Ma ancor perche conosci,
Ch' a la vendetta intendo:
E non sia forsi lungi.
SELV. Che incarco mai ti feci,
Perch'habbi in cotal guisa a lamentarti?
CRED. Che incarco ancor mi dici?
Tu sai, che come amico ad altro amico
Io di te mi fidava
Via più che di me stesso;
A te chiedea consiglio,
Che l'amicitia tua mi promettea
Consiglio vero e fido.
E ti lodava hor gli occhi, hora la fronte,
Hor la bocca, hor le mani
D'Amarilli mia bella.
Pensando haver trovato un, ch'à miei mali
Porgesse alcun rimedio,
Et hor trovo un nemico,
Un nemico mortale, che'n un punto
M'invola le fatiche di tant' anni.
Come ti diede il cor d'affissar gli occhi
Nel volto di colei, ch'amo et honoro,
Sapendo certo, che tradivi Credulo,
Che tu mostravi amar più che la vita?
Questo voglion le leggi inviolabili
De la nostra amicitia?
SLEV. Odi, ch'io te'l vò dir, e poi tu stesso
Giudica se son degno di perdono.
Con Dameta a diporto andava un giorno
Per la valle de gli olmi, e al calare
D'un picciol colle[1] ritrovammo assise
Amarilli e Mirtina in grembo al herbe . . .

Az olasz és magyar szöveg összehasonlítása közben egy ponton fölmerülhetne az a gondolat, hogy a *Credulus és Julia* cselekvénye — elveszett részleteiben — az eredetihez képest mégis kissé átalakulhatott. Balassi élettörténetének bizonyos vonatkozásaiból juthatott bele valami. Erdélyi Pál, a töredék

[1] A magyar töredék vége: «Egykor Dametával ballagunk vala az olajfa (!) völgyén, s egy dombnak ar(nyékában?) . . .»

fölfedezője, azt olvasta ki a töredékből,[1] hogy az egész Sylvanus *árulása* körül forgott, s arra is gondolt, hogy talán ennek bemutatásával akarta Balassi magát igazolni Losonczi Anna előtt, akinél valaki, talán épen későbbi férje, Forgách Zsigmond, botlásai kiteregetésével befeketítette. A magyar szöveg szerint Credulus azt hiszi, hogy Sylvanus *beadta* őt Juliának. E szót használja BRI az első töredék-jelenetben. Az olaszban *tradire* áll: a bizalmas barát szerelme barátjának imádottja iránt magában véve árulás. Mégsem bizonyos, hogy a mese e tekintetben átalakult (a szóhasználat ügyetlenségére is gondolhatunk, kivált, mivel az olasz szó is csábíthatta, hogy az ‚adni' ige egy összetételét használja). A fennmaradt részletekben Sylvanus époly rokonszenves, mint Selvaggio, ugyanúgy kezdi menteni magát, s az utolsó argumentum[2] szerint Credulus vádja is csak annyi, hogy elcsalta Juliát, a mentség pedig, hogy «ő nem erőlködött azon, hanem az reménteln alkalmatosság vagy szerencse szerzette köztük (itt is lehetne némi eltérésre gondolni) az szerelmet.»

Egyébként más ponton is előfordul, hogy munka közben nincs a fordítónak tudatában a dráma egész további menete, nem figyel a célzásoknak a továbbiak folyamán megvilágosodó jelentésére, hanem ott mindjárt magyarázgat — néha helytelenül: a későbbi fejlemények más okot adnak. Egyik-másik ily hely nem érdektelen személyi vagy művelődéstörténeti szempontból. Így pl. ahhoz, amivel Amarilli is búcsúzik Credulustól, hozzáteszi: «csak nekem hagyj békét, elég eddig trécseletünk, talán most is valaki meglátott, hogy együtt vagyunk, s mindjárt gyanuságba esik hozzánk s ki is fecsegi, mert irígy az ember. Azért elmegyek, Cupido és Venus maradjanak veled, jó Credulus». Ez a pletykára való hivatkozás a magyar átdolgozó miliőjéből került oda; mintha meg is feledkezett volna arról, hogy Credulus imádottja nem másokra való tekintettel nem hajlandó szót állni, hanem elveszettnek hitt kedvese iránt való hűségből. A pásztordráma udvari levegőjében épen nem feltűnő, hogy egy nimfa elbeszélget egy pásztorral.

A szerelmes panaszok kivételével pattogóbb, elevenebb, de nyersebb, parasztibban pásztori is a magyar dialógus. Indulatszavakkal, felkiáltásokkal bővebben jelzi a gondolat és érzelem fordulását: «Hohó — most veszem eszembe» — áll mindjárt az első töredék elején, ahol az eredeti azt mondja: «most jól látom». Mozdulatok jelzésében is kevésbbé fukar. Ahol az eredeti csak fejlehajtást és hátfordítást mond, azt írja: «Ha csak rátekéntek, ottan elfordítja fejét, és eltekeredvén előlem, menten megyen másfelé.» Talán ott éri tetőpontját ez az indula-

[1] Magyar Könyvszemle, 1900.
[2] «Argumentum»-jelzés nincs az eredetiben.

tosabbá és mozgékonyabbá való átköltés, ahol BRI szándékolt indulatossággal fakad ki a gyanakvó Credulus ellenében: «Nyavalyás, mely álmos! sörkenj föl szegény s töröld meg az szemeidet! Nézhetsze, mivel álmodnak néha és törődnek önmagokba az szerelmesök.» Az eredeti csak annyit mond: «Serkenj fel, nyavalyás, nézd, mily álmokat szőnek magokban a szerelmesek.» Utána is az átdolgozó hozzáadása: «Hallád, uram fia?», valamint «az agebe» szitok GAL ajkán és sok más is. De a legízesebb szitkozódással a két szerelmes pásztor jelenetében találkozunk: az olasz Selvaggio csak azt kérdi: «Mi panaszod rám?», a magyar Sylvanus kérdése: «Mi dolog, talán bort ittál? Mit garázdálkodol velem?» Credulus pedig bosszuló szándéka emlegetése helyett azt mondja: «Ugyan össze is kap még ma guba göndörrel, majd meg is vonszuk a gubát egymás hátán.»

Nagyon jellemző és figyelemreméltó, mennyire a költészet világában él a magyar átdolgozó. Ahol Credulo *panaszairól* s a barlangok és völgyek részvétéről szól, a magyar Credulus siralmas verseit, keserves énekeit emlegeti; az erdők, hegyek, völgyek mellette «keservesen megzöngöttenek» (v. ö. Balassi, XI. «Erdők — hegyek — völgyek mindenütt zöngenek . . .»), ahol pedig a képtelenségek sorában madarak tengerbe bukdosásáról van szó, a költők kedves madarának *énekét* említi «az mikor az filemile az tengörben szól . . .»

Az echós jelenet nagyobb szabadsága már lényegéből és a nyelvek különbségéből is következik: mert ha a fordító a visszhangra ügyel, a másik fél mondanivalóit kell egyedül a végződésre figyelve átalakítania, ha meg a panasz- és kérdéssorra, nem tudja kihozni belőle az echót, amely a továbbhaladásban többnyire fontosabb. De a magyar echós vers különben is szélesebb, több mozzanatú is, Sylvanus egyes mondókái is hosszabbak, egész versszakra terjednek, míg az eredetiben nem egészen egy sorra. Ez utóbbi kiszélesítést a Balassi-strófa megkívánta párhuzamosság irányítja. A dialógus mozzanatainak szaporításában azonban más echós jelenetek figyelembevételének is része van. Az *Amarilli* III. felvonásának 2. jelenete Selvaggio és Echo párbeszéde:

SEL. Mentre risplende il Sole,
Le timidette lepri e i muti pesci
Han guerra, quei co'can, questi con l'hamo;
Portan il giogo i Tori e sovra il dorso
Han più d'una percossa.
Ma qual hor vibra i rai l'argentea luna,
La lepre sta sicura, che non ode
Latrar più i veltri; e posano
Ne' freschi herbosi fondi i pesci liberi
Da l'esca e da le reti, e i Tori tornano
Sciolti dal giogo al chiuso, e riposare

Lor lice pur l'affaticato fianco,
Almeno infin che 'l Sol scacci le tenebre.
Sol io momento non ho mai di requie;
Consumo gl'occhi in lagrime
E'l cor ha co'sospir guerra perpetua.
Romiti monti, apriche piagge amene,
Cavi di rupi, e solitari boschi,
Dite per vostra fè, se mai vedeste
Uno stato infelice egual al mio? Io.
Chi mi risponde da'l oscuro speco? Echo.
Echo, che premio havrò del mio servire? Ire.
Fien dolci gli occhi a me com'io vorrei? rei.
Il mio lungo tormento
Diletta ad Amarilli, o pur le spiace? Piace.
Ella a tal mi condanna, o pur la mia stella? Ella.
Si duol, s 'altri per lei piangendo stride? Ride.
Non prende dunque i miei sospiri in grado? Rado.
Deh per pietà m'insegna,
Com' io possa addolcir sua tant'asprezza. Sprezza.
Meglio è, cred'io, ch'umile a lei m'atterri. Erri.
Ahi s'io la sprezzo, diverrà piu ingrata. Grata.
Mio parer tuo consiglio non approva. Prova.
Questa e prova assai dubbia perigliosa. Osa.
Anzi che provi, io vò pensarvi. A Dio. A Dio.

Balassit echós verse írásában, amely a magyar drámában is a fenti párbeszéd helyére került, nem elégítette ki az itt talált kérdések és feleletek sorozata. A bővítésekben elég feltűnő lehet, hogy a második válasz után az *Amarilli*ből eredő kérdések sorát először megszakító versszak, mint már Szilády kiemelte,[1] Balassinál kivételkép lasciv; kétszeresen feltűnő ez, mivel a Julia-ciklusban kapott helyet. Nem is jutott erre idegen példa nélkül; az pedig minden valószínűség szerint Pasqualigo *Gl'intricati* c. pásztordrámájának (1582.) egyik echós jelenete (IV. 3.). Alanio egyik kérdése: «. . .chi sia, Che dia principio al mio diletto?»; az echo természetesen: «Letto». Ezt követi a következő kérdés-felelet: «Chi andrà di sotto in l'amoroso assalto, Io lasso o lei leggiadra e snella? — Ella.» Innen iktatódhatott az *Amarilli*ből eredő echók sorába az a fentiekhez képest nagyon is szelíd változatuk: «Régi gyötrelmimet mi enyhítheti meg, mi amire lelkem vágy? *Echo:* Ágy. Ágy, igazán mondád, de mondjad azt is hát, ott ki vigasztalhatna . . . *Echo:* Anna.»[2]

Balassi másik, a Julia-cikluson kívülálló, de vele kb. egykorú echós verse egyébként a *Gl'intricati* efféle jeleneteivel egy műfaji típusba tartozik: míg Credulus párbeszéde azt a típust képviseli, amelyben az echó váratlanul szólal meg, ad

[1] Kiadása 336. lapján.

[2] V. ö. még a *Gl'intricati* következő jelenetéből: «*Vilano:* Sent'ella del mio dolor affanno? *Echo:* No.» Balassinál: «és... lészen-e jó hozzám s megkegyelmez-e nekem? *Echo:* Nem.»

választ a szerelmes panaszra, itt szántszándékkal őt keresik fel, tőle vesznek szót, másrészt míg amott és legtöbbször egy pásztornak ad feleletet, itt egész társaság vonul fel, és sorban kérdéseket intéznek a készséges Echóhoz.[1]

Hogyan alakul ezek után a magyar átdolgozó kilétének kérdése? Balassi szerzőségének azon az alapon való bizonyítása, hogy a drámának a töredékből kiolvasható meséje Balassi Losonczi Annához való szerelmének a Julia-ciklusból és az életrajzi adatokból kiolvasható története, nem állhat meg. A magyar töredékben semmi életrajzi jellegű elem nincs, az is nyilvánvaló, hogy épen a Julia-ciklus és Balassi udvarlásának kudarca alapján föltételezett kiegészítése téves. (Látni fogjuk, hogy ellenkezőleg, magának a Julia-ciklusnak alakulásában része volt már a pásztordráma példájának.) Mégis, és bár feltűnő, hogy Balassi verses drámát prózában fordított, most, az eredeti ismeretében s részletes egybevetés után sokkal inkább hiszem, hogy ő az átdolgozó, mint azelőtt. Az az ellenérv is elesik, hogy Balassi nem adhatta ellenfele ajkára a maga versét, hiszen Sylvanus nem az ő ellenfele, nem is követett el árulást, s az eredetiben is Selvaggio beszélget az echóval. Balassi az *Amarilli* echós jelenetéből, más mintákat is felhasználva, maga készített terjedelmesebb echós verset, s ez került a magyar átdolgozás megfelelő helyére is. Ha tehát a dráma átdolgozója nem ő lett volna, azt kellene föltenni, hogy olyan valaki az ő környezetéből, aki nyomban elkészülte után vagy már közben ismerte a Julia-ciklust. Balassiról viszont verseiből is kétségtelen, hogy ismert pásztordrámákat s kivált épen az *Amarillit* kedvelte. Stíluskritikai kritériumok, amikor csak a közt lehetne választani, Balassi-e az átdolgozó vagy egy környezetéhez tartozó, vele rokonműveltségű s az ő verseit kitűnően ismerő valaki, magukban nem vihetnek sokkal

[1] Már a nevek alapján is több pásztordráma ismeretét feltételezték. A Sylvanus név pusztán az antikizálás törekvéséből is Selvaggio helyébe léphetett, de a pásztorjátékok leggyakoribb nevei közé tartozik, istennévként is, pásztornévként is. A BRI betűket Briseusnak értelmézték eddig, holott női név rövidítése, valószínű, hogy Briseisé; ez is klasszikus név tehát. GAL-ról Eckhardt állapította meg, hogy nő, s ő egészítette ki a nevet Galateára, mégpedig a *Danza di Venere* alapján; de ez is igen gyakori a pásztordrámákban, az átdolgozónak pedig annál inkább eszébe juthatott, mert Vergilius eclogáiban is Amarillis vetélytársa. A DIE rövidítést Eckhardt Groto *Il pentimento amoroso*jának Klein-féle kivonatára hivatkozva egészítette ki Dieromenusra; ott valójában Dieromena szerepel, ő a hősnő, s neve azt jelenti, hogy ketten szeretik. Azért lehet, hogy az átdolgozó nem törődve jelentésével, női változatot csinált belőle, amint a pásztordrámák legtöbb nevével megtörtént, de az is lehet, hogy ez esetben Erdélyinek van igaza, ki Dienest olvas. Balassi második echós versében Credulus, Tirsis és Amontán mellett, kiknek névrokona az *Amarilli*ben is megvan, ott áll Aminta is; az olaszos forma, mint már Eckhardt megjegyezte, Tasso pásztorjátékának ismeretére mutat.

tovább. Mégis megemlítek még egy ugyancsak Balassi mellett szóló apróságot: amint már Eckhardt kiemelte, Balassinál mintáihoz képest erősen háttérbe szorul a mitológia szerepe, s csak egészen közismert alakokra szorítkozik többnyire, A drámatöredék is, míg Jupitert az eredetitől eltérve is említi. Pán, Silenus, a najádok, Ceres megszólítását elhagyja Credulusnak Julia kegyetlenségét panaszló szavaiból.[1]

WALDAPFEL JÓZSEF.

---

[1] Különösen feltűnő módon ejt el Balassi Apollo és Diana testvéri viszonyára való célzást a Julia vadászatáról szóló versben. Nála tündérek egyike csodálkozik el Julia szépségén, ő téveszti össze Dianával, holott Angerianusnál testvére, Apollo maga. Mintha nem érezte volna elég szellemesnek, hogy Apollo téved így. Mindenesetre jellemző Balassinak a barokk felé közeledő műveltségére, hogy Dianához hozzátartozónak tud tündéreket és nimfákat, de Apollo hozzátartozásáról mintha nem is tudna. A pásztordrámák Arkádiájában otthonosabb, mint az Olymposon.

ADATTÁR.

MADÁCH ES WEBER DEMOKRITOSA.

Egy ízben már utaltam rá, hogy Madách olvasmányai közt Karl Julius Webernek: *Demokritos oder hinterlassene Papiere eines lachenden Philosophen* című tizenkét kötetes müve is lehetett. Ez a Weber sokat utazott, sokat látott ember volt; megtanulta, hogy a «keserü levében forgó» élet csak az orvosságok orvosságával, a humorral viselhető el. A nyugoti nyelveket mind ismerte, nagy részüket beszélte is, teljesen jártas volt irodalmukban, s ezek gyökerére, a görög és római irodalom bámulatos ismeretére, építette föl tudását és ízlését, a nélkül, hogy a humanizmust és a késői latin irodalmat mellőzte volna. Beutazta szinte egész Európát — nálunk is megfordult — s így könyvtudását az élet színével elevenítette. Müvét az élet enciklopédiájának nevezhetném, mely — a szökőévre való tekintettel — 366 fejezetben derülten bölcselkedik és elmélkedik «minden tudható dologról és még sok egyébről.» Nem maró keserüséggel, mint Swift elmélkedései egy seprünyélről, melyeket mintául emleget, de azért sok bennük az attikai só, no meg egy kis bors is. Engem serdülő koromtól fogva kísér, s ezért tünt fel nekem egyre több gondolat, ötlet rokonsága Madách és Weber közt.

A *Demokritos* első kiadása 1832—35-ből való; én a változatlan 1868-i stereotip kiadást forgatom (Stuttgart, Rieger-Benedikt). Madách könyvei közt nem találjuk említését (Szücsi, Magy. KSzemle 1915), ez azonban nem volna akadály annak föltevésére, hogy Madách olvashatta e nálunk is nagyon elterjedt könyvet. (Vö. György L. *A magy. anekdota.* 1934.) De van hiteles tanunk. Balogh Károly, Madách nénjének, Marinak, unokája és egy kitünő és hiteles Madách-életrajz írója, közölte velem, hogy mikor egyszer Sztregován volt, segített Madách Aladárnak atyja kézikönyvtárának rendezésében s akkor sok egyéb, sem a könyvjegyzékben, sem az életrajzban nem említett könyv közt látta és kezében volt Weber *Demokritos*a. Valószínü, hogy Madách a *Demokritos*nak gyönge magyar átdolgozását is ösmerte: Aszalay József, *Szellemi omnibus az élet útain.* I—III. Pest.1855—56.

Az eddig biztos átvételek a következők:

a) *Az ángolnás tó.* A római színben (1127. s.) Catulus fogadást ajánl Lucifer-Milónak a gladiátor-viadal alkalmával és kedvesét, Júliát teszi fel Lucifer lova ellenében:

Catulus. Négy hétre visszaveheted (Júliát),
Vagy bétaszítom ángolnás tavamba.
Lucifer. Nézd, Júlia, a szép kövér halat:
Egyél, hiszen majd hízlalsz másikat.

Alexander Bernát magyarázatában megjegyzi, hogy itt nem közönséges ágolnáról van szó, hanem egyik közeli rokonáról, a *Muraena helena* tengeri halról, melyet állítólag rabszolgák húsával etettek. *Demokritos*ban (V. 235, *Leckerei* c. XIX. fejezetében) olvassuk: «Pollio, seine Muraenen mit Sclavenfleisch fütterte...» Ezen a helyen a *muraenának* az *ángolnával* való helyettesítése esetleg Aszalay szövegére is mutathat (*Szell. Omn.* II. 101): «A régi rómaiak...az *ángolnát* (*muréna*) nagyszerű márvány medencékben tejjel, sőt rabszolga-hússal etették. Ad Murenas! kiálta Pollio, midőn rabszolgája vigyázatlanul összetöré becses edényét.» Igaz, hogy a két rokon hal fölcserélésének oka Juvenalis is lehetett, aki Madáchnak épen a római jelenethez szolgáltatta a nyers anyagot (EPhK. LI. 167.), mert az élősdiekről szóló szatirában (V. 99. 103), egymásután említi mind a kettőt: «Virroni *muraena* datur...vos *anguilla* manet.» E szerint az ángolna a kevésbbé fínom falat. Madách valószínüleg a köztudatban ismertebb *ángolnát* tette a kevésbbé ismert hal helyébe; különben ami a nem épen símán verselő költőnknél is előfordul, az *ángolna* szót a jobb vers miatt is választotta. — Valamennyinek végső forrása az idősb Plinius (*Nat. Hist.* IX. 77. szak.): «Vedius Pollio eques Romanus ex amicis divi Augusti vivariis earum (muraenarum) immergens damnata mancipia...» Valamennyi későbbi hivatkozás Polliót említi csupán; pl. a *Grande Encyclopédie* is szinte szó szerint idézi Pliniust: «*Murène*. Dedius (!) Pollio nourissait les siennes avec ses esclaves qu'il sacrifiait dans ce but.»

*

b) *A fölösleges harmadik.* A konstantinápolyi színben (1685. s.) az egymást felösmerő s egymás szerelmében olvadozó Tankrédot és Izórát evvel figyelmezteti Lucifer:

Mindenre kérlek, azt sohse feledd,
Szerelmed a milyen mulattató
Kettesben, oly izetlen harmadiknak.

*Demokritos*nak *Die Liebe* című fejezetében (V. 89.) ez olvasható: «Die Dichter singen: Ein Schauspiel für Götter, Zwei Liebende zu seh'n (Goethe) — es mag sein, aber ein Sterblicher hat dabei als Dritter die sterblichste Langeweile.» Arany a kéziratban e három sorhoz a a lapszélen vörös ceruzával e megjegyzést írta: «frivol». Ha jól értem, Arany a helyzethez s az eszményileg megnyilatkozó érzéshez tartja léhának Lucifer szavait; viszont azt hiszem, hogy ez a megjegyzés igazán illő Luciferhez, aki végig az egész tragédián vagy csúfolódik az egész érzésen, vagy borzong tőle. Maga a megjegyzés nem valami rendkívüli ötlet, hanem a helyzet gyakoriságából következő közhely — igen sok párját lehetne találni; pl. Mikesben, talán francia forrás után: «...a szeretetben egy harmadik mindenkor alkalmatlan.» (86. levél végén).

*

c) *Nagy ember inasa előtt.* A londoni színben (2981. s.) Ádámnak, az idő: *mult, jelen* és *jövő* nagy vándorának észrevételére Lucifer ezt mondja magyarázatul!

Sohase' tiszteletes a jelen,
Mint embernagyság a hálószobában.

Ez nem egyéb, mint az ókorból örökbe maradt (Irodt. III. 318.) újabban franciának ismert: «Nul n'est grand homme pour son valet de chambre.» *Demokritos*ban: «Est gibt keine grossen Männer in den Augen ihrer Kammerdiener, sagt ein witziger Franzose.» (*Die Grossen* fejezetben, X. 198.) Aszalayban is (III. 318.) megvan. Nemzetközi szállóigévé lett, mely Shakespeare *V. Henrikét*ől kezdve (III. felv. 7. jel. Constable ajkán) a legújabb időkig minden nyelvben megtalálható; pl. Eötvös, *Növérek*. (Ö. M. VI. 292. Nemzetközi elterjedésére l. Zeitschr. f. d. d. Unterr. XXIII. 595.)

*

d) *Ultima ratio regum*. Az ágyúnak híres felirata, melyet a falanszter tudósa nem ért, (3352. s.) *Demokritos*ban: «Sollte Krieg sein müssen, so sei er wenigstens das, was ein alter König auf seine Kanonen setzen liess: *Ultima ratio regum*.» (*Der Krieg*. X. 229.) Aszalay még egy megjegyzést füz hozzá, melyet Fessler *Geschichte der Ungern*jéből merít. (I. 134; II. 99;—vö. Irodt. VI. 47.) Buda északnyugati bástyáján, a Hadi Múzeum körül fölállított régi ágyúk közt is nem egynek ez a fölirata.

*

e) *A nyegle sírfelirata* a londoni színben (2967. s.) ez volna Lucifer szerint: «Ex gratia speciali Mortuus in hospitali. *Demokritos*ban (*Grabschriften*, XII. 21.) ugyanígy, csupán a kezdő *ex* helyett *de* van; Aszalayban nincs meg.

*

f) *Az eszkimó neje*. Az utolsóelőtti színben, Madách saját megjelölése szerint a «Jeges vidék»-en, mely a földi élet végének képe, a drámai feszültség abban a jelenetben éri el tetőpontját, mikor megjelenik az eszkimó felesége és Lucifer és éles iróniával figyelmezteti Ádámot az itt kötelező udvariassági szabályokra (3922. s.):

> Nem lelsz-e benne régi ismerősre?
> Öleld meg hát, hisz a becsületes
> Ember halálba' sértve lesz, ha ily
> Tisztességet se gyakorolsz nején.

E hely közvetlen forrása *Demokritos* (*Die Eifersucht*, V. 112, 117.): «Lappen, Grönländer und Wilde finden eine Ehre und Gastfreundschaft darin, dem Fremdling die enge Pforte zu öffnen, wenn er da eingehen mag... Von den Völkern der Natur ist bekannt, dass sie den Fremdling nicht selten um die Ehre bitten, ihren Weibern, Töchtern... gütigst beizuwohnen.»

Ez a sajátságos szokás nem ráfogás, hanem sok ősállapotú népnél elterjedt jelenség, melyről a kérdés legilletékesebb szakembere Westermarck (*Geschichte der menschlichen Ehe*. Jena. 1893. 69. s. k. l.) részletesen beszámol. Az első tudósítás úgy látszik J. Schefferustól származik (*Lapponia*. Francofurti. 1673. 245.): «Mercatores aliosque hospites peregrinos domi cum uxore, venatum euntes, relinquunt. Reversi, si uxorem hospitis consuetudine laetam ac solito hilariorem reperiant, munere aliquo donant, si minus, turpiter expellunt.» A könyvet csakhamar

igen sok nyelvre lefordították; német kiadása: J. Scheffer, *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reiches* 1675-től a korjákokról, teleutokról ugyanezt mondja 334, 349, 353 l. Míg Wiklund Bernát szíves levélbeli közlése szerint ez az összokás a lappoknál már teljesen eltünt, addig Nansen grönlandi útjain nem régiben mint meglévő, sőt kötelező udvariasságot találta még a dán telepek közelében is. (vö. még Bayard Taylor, *Nordische Reisen.* 1876. 135. — J. Lubbock, *The origin of civilisation.* 1889. 132.) A külföldi számtalan adalékot mellőzve említem, hogy Hankiss János, *Jókai Mór és egy francia anekdotakincs* című tanulmányában (Irodt. XVII. 11. 1928.), a költőnek egyik legkedvesebb forrásművéből, a *Dictionnaire...de l'amour*ból (1811) mutatja ki ezt a néplélektani jelenséget, melyet Jókai több ízben belesző műveibe (*Mahizet.* A magyar elöidökből. Lappon monda. 1852. Nemz. kiad. XXXVI. 56; *Bürgözdi bácsi csínytevései. Téli napsugár* c. gyüjteményben. Cent. kiad. 100 k. 125; *A szerelem bolondjai*, 1868, bevezetésében, valószínüleg már Madách hatására, nem franciás *lappon*t, hanem *eszkimót* említ). A szokás történetére érdekesnek tartom, hogy némi nyomok már a *Genesis*re utalnak. (I. Móz. XII; XIX. 8; XX).

A lényeges különbség az *Ember tragédiája* s az etnológia közt az, hogy míg a néptudomány e szokásban a társas élet ősi, kezdő fokát ismeri fel, addig Madách az emberi erkölcs és méltóság végső süllyedését látja benne, visszahanyatlást az ősállapotba.

A kimutatott egyezések, melyeket talán még szaporítani is lehet, kétségtelen bizonyságul szolgálnak Madách és a *Demokritos* kapcsolatára, de arra is, hogy a költő ezeket az «idegen» elemeket milyen szervesen és jelentősen illesztette bele művébe.

TOLNAI VILMOS.

SZABOLCSKA MIHÁLY LEVELEI ENDRŐDI SÁNDORHOZ.

Endrödi Sándor hagyatékában másfél évtizednyi időközből (1901. aug. 4. — 1914. márc. 18.) Szabolcska Mihálynak 29 levele maradt fönn. A két költő benső barátsága érteti meg a levelek közvetlen hangját és bizalmas jellegét, egyben azt is, hogy jórészt Szabolcska életének kisebb-nagyobb eseményeiről adnak hírt. Szóba kerül bennük képviselő- s püspök-jelöltsége, irodalmi kitüntetései, tavaszi főfájásai, feleségének és gyermekeinek betegsége, magának Szabolcskának nagy elfoglaltsága — a leveleknek tehát inkább életrajzi, mint irodalmi érdekük van. Irodalmi szempontból jóformán csak azok a részletek jelentősek, amelyekben Szabolcska barátjának egyes verseiről vagy versköteteiről mond véleményt. A leveleknek nagyobbik fele egészen barátias-családias jellegü — ezeket mint érdeketeleneket egészen elhagyjuk, a többiből is azt, ami semmiképen sem érdekli a tudományt.

Szabolcska 1901 előtt és 1914 után is levelezett Endrödivel, de leveleinek a hagyatékban nincs nyomuk.

A leveleket Szabolcska kézirásához híven közöljük.

1.

Kedves Sándorkám!

Szép könyvedet[1] igen szépen köszönöm. Vagyis a megküldésben nyilvánuló szives jóságodat. A könyvet már egy hete olvasgatom a könyvárusom útján. Elhihedd, hogy nálam senki se élvezi jobban annak szépségeit. Ne legyen ez utolsó rimes munkád Neked. Sőt *ebben* a hangban tovább, fölebb az Isten felé. Én is egy ilyen féle kötettel probálkozom a jövő őszre a Prot. Irod. Társulat kiadásában, de az enyém szükebb körben fog mozogni már adolog természeténél fogva is.

A székfoglaló versed, meg a Temetőben czimü 100 olvasás után százszor szebbekké válnak. 99 perczent általában Endrődy-vers! És ez — bók nélkül — nagy szó. A «Jogok»-at[2] én, ha rám bizod, okvetlen kihagytam volna. De erről majd szóval. Az én gyönyörködésem összhangját most nem engedem zavartatni aprólékos kicsinységekkel. A kiállitás — kivált a kötés! — mesteri munka. Méltó a könyved belsejéhez. S ez minden!

Annyi dolgom van barátom, hogy «Látlak-e még vagy soha tán, A jó Isten tudja». Azt hiszem, csak a jövő februárban. Hanem te Sándor lefuthatnál egyszer még karácsonyig egy kis disznótoros vacsorára hozzánk. Kibeszélgetnénk magunkat, s Neked az egész 24 órába ha kerülne. Ne sajnáld érettünk, mert hidd el, hogy nekem lehetetlen mozdulnom.

Minden te szeretteiddel együtt szeretettel ölelünk mindnyájan, ismételt köszönetünkkel vagyok szerető testvéred barátod

T. 1901. decz. 6 ikán. *Miska.*

«Ev. reform. Lelkészi Hivatal Temesvár» jelzésü levélpapiroson.

2.

Kedves Sándorkám!

Tegnap nem voltam idehaza, s mai egész napomból ez az első nyugodt órácskám. (Este 8 után az idő.) Ezt a késedelmem igazolására mondom el ilyen körülményesen.

Köszönöm meleg szivvel a te rám gondolásodat. Légy nyugodt, hogy rád rontottam volna úgy is. — Hanem előbb arra felelek, a mit nem irtál ugyan meg, de ott van a papiroson a betüid mögött. Hát én igy görbüljek meg, ha rendkivüli alkalmakat kivéve mindig, most pedig lelkem szerint is, nem mondok igazat. Egy vagy másfél év óta nem jártam másként Bpesten, mint estve indulva innen, s reggel érkezve oda: azon nap estéjén már itthon is vacsoráltam. Szóval hihetetlenül és úgy be vagyok én fogva barátom, hogy azt egy hallásra el se hiszed majd.

Ennyit a multra. A jövő hétről semmit se tudok biztosan. Sebőknek megigértem (illetve Herczegnek a S. érdekében) hogy fölmegyek a választó ülésre. Közben Vargha Gy. megkért hogy Dóczi Lajos mögé álljak be *tartalék*nak. Szóval legyek készen *esetleg* fölolvasni. S mivel most, úgy látszik, olyan világ járja, hogy mindenütt a póttartalékosok behivására kerül a sor: a Vargha Gy. express levele csakugyan «beszólit». Ez a felolvasás tudom, hogy 7 ikén vasárnap leszen, de hogy a választás mikorra esik? azt én máig se tudom. Pedig immár: mondom, szombat este van.

[1] *Isten felé.* 1901. nov.
[2] *Jogok* = két kis vers.

Mindezt pedig nem ok nélkül hordtam össze. Én *két-három napot semmi szín alatt se tölthetek odafent.* Ez több a lehetetlenségnél. (Bródi vagy Pekár ezután csinálnak rá uj szavat.) Hogy most már felolvasni megyek-e vagy szavazni? Ez a kérdés. Mert hogy mind a kettőre feljussak: nem hiszem. Légy szives kérlek, mint igaz látója a dolgoknak, megirni egy sorban, hogy szüksége van Sebőknek a magam féle mezei hadakra? Ha igen! köt a szavam, hogy menjek. De akkor futok is vissza, s inkább vasárnap csinálhatnánk tán egy görbe estécskét. Mert okvetlen úgy szólt már az én előleges tervezgetésem is. Valahogy a lelki szükségét érzem immár annak, hogy Veled «eltanyázgassak». S mivel te úgy látszik kisasszonyos sort tartasz: gondoltam már előre rá, hogy most vagy soha.

Ezek után pedig várom a te hozászólásodat. Mert most jut eszembe, hogy a *választó gyülés* estéjén is együtt lehetnénk mi. Másnap délre én ugy is itthon vagyok. Igy legalább a felolvasó napnak már az estéjén elzónázhatok, lévén *a hétfő itthon ugyis nehéz napom.* Ez a jobb plánum!

Minden szeretteiddel együtt mindnyájónk nevében meleg szivvel köszöntvén, ölel csókol szerető

T. 1904. jan. 30. *Miskád.*

«Református Lelkészi Hivatal Temesvár» jelzésü levélpapiroson.

3.

Kedves Sándorkám!

Leveledre, melyet nagy örömmel hámoztunk ki a ma reggeli postánkból, sietek emberséges időben válaszolni. Hát először is mi is mindnyájan boldog és üdvös ünneplést kivánunk Mindnyájatoknak! Nekünk, az az hogy csak nekem, nem valami fényes ünnepem lessz. Harmadik esztendeje már, hogy igy tavasszal valami gyilkos főfájás vesz elő. Pontos időben jön naponta s pontos időben távozik. Délelőtt 10-től délután 3-ig tart. Ebből gondolom, s a tavaszonkénti visszatéréséből, hogy malarikus természetü. De hogy istentelenül komisz és pogány nyavalya, ezt minden találgatás nélkül modhatom.

A követünkről irott soraidon jól mulattam. Az itteni «egyesült ellenzék» első jelöltje én lettem volna. De természetesen szóba sem állhattam velük. S az itteni kormánypárti vezetők részéről a hála jele akart lenni ez a vizitéltetés. Elég komikus volt. Majd szóval a többit.* — — —

4.

Kedves Komám Sándor!

A Jókai temetésén úgy meghültem, hogy azóta alig tudok mind máig kigázolni belőle. (Délben 1.30-kor érkeztem, este 6.50 kor indultam vissza!)

Most főképp Szováta miatt zaklatnak. Mi a plánumotok? Nem változott-e? Mi jul. 5—6 ikán ott leszünk. Van ott Petelei Istvánnak egy kis nyaralócskája. Tán voltál is benne. Azt vettem ki augusztus 15 ikéig. Bár mi egész addig nem maradhatunk. Csakugy 10 íke tájáig.

Irj hogy merről és mikor várjalak?

— —

Mi mind elég türhető állapotban (az én kehes voltomtól eltekintve) várjuk türelmetlenül a nyaralás kezdetét.

Feleségemmel együtt mindnyájatokat meleg szivvel köszöntvén, ölel szerető barátod *SzMiska.*

U. i. Abban a reményben, hogy ezt a levelem nem protegálod be a Vas. Ujságba, idejegyzem hasznos tudnivalóul, hogy a legjobb báziásimból most pakolok egy értelmes ládányit a nyárra. Nehogy kimenj a tengerekre, az uszó aknákat messze veri a szél, s ha Te fölrobbansz, mi lesz a ládával és velem! *M.*

«Téli Ujság szerkesztősége» jelzésü levélpapiroson.

A levél keltezetlen; a Jókai temetésére való utalás mutatja, hogy 1904 tavaszán kelt.

5.

Kedves Sándorom!

Köszönjük a karácsonyi angyalaid gazdag rakományát. Márta erővel saját kezü levelet akart irni, a mivel persze ugy jártál volna, mint én a Beöthy Zsolt kairói lev. lapjaival: semmitse betüzhettél volna ki belőlük. (Ám azért szerethetted volna, mint én a B. Zs. hieroglifjeit.)

— —

A dolog érdemére térve, a karácsonyi meghivásomba valami tollhiba csuszhatott be. Nekem az ünnepből *karácsonyestéje* az ünnep. Ez a családunké, a magunkba szállásé, ez a szent, a poézissel teli része az ünnepnek ugy-e? Hát én Tégedet *erre az* ünnepre semmiképpen sem merhettelek hivni. Elhivni a családodtól. Buta szóhiba, ha erre hivtalak. De másnapra kelve, sőt 3-adnapra kelve még mindig áll az ünnep. Igy gondoltam valahogy, hogy tán lecsalhatlak.

Egyebekben — nem tudom, irtam-e róla — a könyved meleg, szivbeli örömet okozott és hozott nekem. Titkon attól is féltem, hogy nem kell-e majd olyan másodrangu dolgot is bevenned a kiegészités kedvéért, a mit máskülönben tán nem vennél kötetbe. Most ünnepélyesen megkövetlek és elösmerem, hogy Neked nincs 2-od rangu versed. Igy a hogy van, szép, kerek és értékes az egész. «Ejh, de mi a fene lelt engem, hogy szembe dicsérek?»

«Mind a mit mondtam, hazugság, Csunya hazugság volt.» — Hanem erről majd szóval a többit.

Én hónapok óta alig irok valamit, megbénit az országos őrült állapot. Csak káromkodásra megy a pennám.

Neked és szeretteidnek mindnyájonk nevében vidám, békés és boldog ujesztendőt kivánva, az egész famillián szeretetével ölel hü komád

Tem. 1906. jan. 1. *SzMiska.*

«Téli Ujság szerkesztősége» jelzésü levélpapiroson.

6.

Kedves Sándorom!

Ova figyelmeztetlek meleg szivbeli szeretetből egy rádfenekedő nagy veszedelemre. A jövő hétfőn, az alkonyati homályban gyilkos szándékkal settenkedik föl hozzád a jámborság minden látszatával egy emberi alak. Nyájasan köszönt majd, sőt mosolyog is rád és régi nagy barátságára hivatkozik. De ne higyj neki, — *verskötet* lessz kéziratban a hóna alatt, s azt neked fogja szegezni! Még ápertébben szólva: e bohó ifju én leszek. — Szeretném az uj kötetemet felolvasni előtted s megkérni téged, hogy légy segitségemre a gyöngébb versek «kiirtásában». Tehát 21-ikén hétfőn d. u. *5—6 óra* között felkereslek. A többi a jó Isten dolga. Aznap esketést végzek Bpesten, de azoktól én hamarosan megszököm. Mindnyájotokat meleg szivvel üdvözlünk

Temesv. 907. X. 17. Ölelő *Miskád.*

Kartonlapon.

7.

Kedves Sándorom!

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Az én «fölmagasztaltatásom» (nem jól hozták a lapok) csak febr. 7 ikén lészen. Én ugy vagyok vele, mint a bögrét eltört gyerek, hogy «bárcsak megvertek volna már!» De a ti reám gondolástok gen jól esett. Mindnyájotokat ölelünk meleg szivvel. Szerető komád *SzMiska.*

Mikor jöttök? Várunk!

Köszönetem küldöm a Szombatosoknak,[1]
A Vadászkürtbeli ifju lakosoknak,
Akiknek a szivén még tavasz a fél-tél,
S *esteli* tizenkét óra csak az éjfél.

Vegyétek jó szivvel köszönet mondásom.
Főpásztori kegyes, irigylős áldásom,
S abbeli őszinte jámbor óhajtásom:
Bár lehetnék a ti
Legelső szombati
Ülésteken aki a gyülést bezárom,
A köznapra kelő szebb és előkelő
Hajnalhasadáson. *Szabolcska Miska.*

Kartonlapon, rajta a fölirat, de áthuzva tintával: «Szabolcska Mihály a Téli Ujság szerkesztője, Temesvár.»

[1] *Szombatosok* nevén emlegette magát az a baráti társaság, amely a század első két évtizedében Heinrich Gusztáv vezetése alatt szombatonként vacsorára gyült össze a Vadászkürt szálló különtermében. A társaságnak legjobb kedvű tagja Endrődi volt.

8.

Kedves Sándorom!

Köszönöm szépen a névnapi rámgondolásodat. Leveled további részének lemondó és túlzóan keserü hangja ellen pedig szigorúan tiltakozom és protestálok. Nem addig a barátom! Nálunk az idén nem volt semmi névnap. Szegény feleségem sulyos gége-katarrusban kinlódik már vagy 9-ik hete. Kerülnünk kellett minden sokadalmat. Leveled épp aznap érkezvén, este én magamban és egyedül — egy flaska alkoholmentes kécskei bor mellett, — elővettem évek óta tán ujonnan a te négy kötetes «összkiadásodat.» És a nevem estéjét szelid csendes barátkozás közt, Veled töltöttem el. És minél tovább olvastam: annál összébb vontam a szemöldökömet a te kesergésed miatt. Nincs semmi okod rá! A te költői pályád egy gyönyörüen megfutot szép költői egész. Ha soha egy sort nem irsz is többé: van jogod teljes önérzettel ülni ki alkonyatfelé pipázni a házad kapujába. Pipázni és gyönyörködnöd a semmittevésben. A becsülettel lerótt napszám után. Endrődy Sándornak nincs oka és nincs joga letörésről vagy félbemaradottságról panaszolkodnia.

A meg nem ivott kvaterkák? Egye fene azokat is. Ha Neked volnék: én még a 2 deciket is elhagynám «csak azért is!» Ad vocem csak azért is. Az antialkoholisták verset kértek tőlem a napokban. S az én lelkem könnyebbségére én válaszul nem minden malicia nélkül adtam le azt a rigmust, amit légy szives majd átfutni a Vas. Ujs. valamelyik legközelebbi számában.

Egyebekben mindnyájótokat meleg szivel és 100 szoros üdvözlettel köszöntvén: ölel és csókol szerető komád és barátod

Tem. 1909. X. 1. *SzMiska.*

Legelső bpesti utam persze hozzád visz legelőször.

9.

Kedves Sándorom!

Ma egész nap a te levelednek örültünk. Azért csak ma, mert csak ma kaptam meg Temesvárról, ahol — mint a káplánom irja — a lapok közé volt «rejtőzködve». Azért örültünk pedig, mert ezen át ellátunk egész a Bimbó utcai 32-ik számig, s látjuk hála Istennek, hogy vidáman, a régi jó kedvvel nézed a világot. Sőt mindakét világot. Hovatovább meg kell bizony barátkoznunk a másikkal is. Én hiszek benne ha kinevetnél is érte. Isten nélkül nem tudom elképzelni a mindenséget, s ha van Isten: mi abba visszahulló sziporkák vagyunk. Itt az Ő testté vált gondolatjai.

— —

Kora tavasz óta én is alig irtam valamit. Nem megy. S én még szinte hogy örülök neki, hogy nem «muszáj» dolgozni. Valahogy érzem is, hogy nem veszit vele senki.

Meleg szivvel üdvözlünk mindnyájan benneteket. Béláékkal együtt.

Marosfelfalu, 1910. aug. 3 ikán.

Ölel szerető komád *SzMiska.*

«Téli Ujság szerkesztősége, Temesvár» jelzésü levélpapiroson. A nyomtatott jelzés tentával áthuzva.

10.

Kedves Sándorom!

Meleg szivvel köszönöm Neked legföképpen, a Petőfi Társaság nagy megtisztelését. Szinte nagyobb ez, mint én szerettem volna. Valahogy bántott engem, hogy nem vagyok bent, de nagyon megelégedtem volna a rendes tagsággal is. Őszinte érzésekről számolok be Neked, hogy a Kisf. Társ. (mikor t. i. befogadott) megörvendeztetett. Az Akadémia megijesztett. A Petőfi Társaság most meghatott.

Ami a székfoglalómat illeti: szeretném, ha ti rendelkeznétek erről velem. Úgy t. i. hogy egy-két hónappal előre megmondanátok az idejét, hogy a firkálásaim javát erre az alkalomra félretehetném. Talán most ápr. ben, vagy májusban. Bár azt se bánom, ha a jövő nagy gyülésre hagytok.

— —

A P. Társ. ra visszatérve: Prohászkába én rég szerelmes vagyok. Tiszta-fejü, nyilt szavu (ezt bámulom főképp!) modern pap. Régóta féltem, hogy egyszer kiközösitik. Hogy a maradiaknak nem tetszik: arra mérget veszek Büszke lehet rá a Társ. hogy felismerte benne a jövendőt! — Sietve és kapkodva irok, tele vagyok ünnepelőtti dolgokkal. A ti új lakástok képe felejthetetlen előttem. Soha okosabb dolgot nem csináltál, mint mikor ezt a lakást kivetted. Annyit beszéltem már — vesztemre, — itthon róla, hogy a feleségemet és Mártát májusban föl kell vinnem. No de még addig találkozunk, talán Te is leszaladsz még addig egy kis disznótorra hozzánk!

Mindnyájotoknak — Béláékat is ideértve, — boldog ünnepeket és áldott újeszt endőt kivánva, ölelünk szeretettel benneteket!

Temesv. 1910. decz. 21-ikén

komád, testvéred és barátod *SzMiska.*

«Téli Ujság szerkesztősége, Temesvár» jelzésű levélpapiroson. A nyomtatott jelzés tentával áthuzva.

11.

Kedves Sándorom!

Pünkösd óta halogattam, hagyogattam a levélirást. Az Uj Időkbeli «leleplezésed» óta t. i. annyi szeretettel és annyi jóleső melegséggel irtad meg rólunk a kép mellé való irásodat, hogy sürgős szükségét éreztem köszönetet mondani neked a képnek kedvező satirozásárt, vagy nem is tudom miért.

— —

Hogy nekem a legelső levélirásom ez innen az idén: azt a betüimen is láthatod. Nagy nehezen szántogatok e tavalyi rozsdás ekével.

Különben elég türhetően vagyunk mindnyájan. Reméljük, te is csak pihenni mentél Kőszegre. Rendithetetlen a hitünk, hogy Marosfelfalu — nagy csendességében, s 400 méteres magasságában, — *ugyanazzal* a jó hatással volna rád, mint az a «drága» levegő ott. De hát *hitbeli* dolgokon nem lehet vitázni senkivel. Ez is régi igazság.

Püspök jelöltségem eleve kizárt jóformán minden «veszélyt». Csak ismételt erőltetésre. azért adtam oda magamat, hogy a szekularizáló, harczos párt mellett a komolyabb elemek békés szándékának is legyen némi kifejezésre juttatása.

Magamért örülök, hogy tóga és kothurnus helyett házi kabátomban járhatok továbbra is, de egyházunk jövőjét féltem a tulzó, sőt szélsőséges elemektől én is. (Irásközben bekergetett a vihar. Zöld itatósom fogta meg fönt a papirt!)

Nagyon szivesen látnánk, ha meglepnél bennünket Felfaluban. Mindnyájan meleg szivvel üdvözlünk és ölelünk.

Marosfelfalu (u. p. Szászrégen), 1911. jun. 27-ikén,

szerető barátod, komád *Szabolcska Mihály.*

A «Téli Ujság szerkesztősége, Temesvár» jelzésü levélpapiroson.

12.

Kedves Sándorom!

Szeretnék Veled szemtől szemben állva veszekedni és vitázni levelednek szinte komor és magaddal szemben igazságtalan alaptónusáért. Az a pár esztendő, ami van közöttünk, nem különitheti el annyira a hangulat-világunkat, hogy meg ne értenélek és meg ne érthetnélek.

Hogy az üzlet és a vélt «hasznocska szaga» groteszk gondolatra és gyöngédtelen, sőt bántó ajánlatra ösztökélhet egy máskép intelligens embert is: az az ő világukban száz okkal menthető. De Téged ez csak mint *egy* ember akaratlan bántása érhet. Természetes sark igazság, hogy nem mentél bele. Még én sem mentem volna.

Te annyi szépet adtál a nemzetnek, hogy egy sor további irás nélkül is egész ember és Endrődi Sándor maradsz. Mire való hát kétségekkel bántani magadat? Neked, a «sursum corda» poétájának. Nem is tudom ezt másnak venni, mint a magaddal való évődésnek. De ne is legyen más.

— —

Tegnap, újév napján kiütötte valami a kezemből a levéliró tollat, s ma — 2-ikán — ugy látszik fordulni a dolgom, hogy a jövő hétfőre — 6 ikára — valahogy tán fölmehetek pár versemet személyesen olvasni fel a Petőfi-Társ. ban. Ez esetben persze már vasárnap délutánra fölmegyek, s első utam a Bimbó utcába visz.[1] — — — — — — — — — — — — — — — — —

Az új esztendőben áldjon meg a jó Isten minden szeretteiddel együtt. Mindnyájonk szerető vonzalmával és szivével ölel hü *Miskád*

Temesvárt, 1913. jan. 7.

«Téli Ujság szerkesztősége, Temesvár» jelzésü levélpapiroson.

13.

Kedves Sándorom!

— —

«A jó pajtás»-ban — ha ez a neve a Franklin gyermeklapjának, — nem olvashatom rendesen a gyermek verseidet, Csak a hirt róluk. Meg egyet-egyet a vidéki lapok utánközlésében. Probálkoztam már én is — Sebők biztatására, — ilyesmit irni. De nem megy, Különben is ugy elő nt

[1] Endrődi Sándor akkor a Bimbó utcaban lakott.

dolog, hogy szuszogni sem tudok tőle. Öt-hat éve igérget már az egyházi konventünk egy második káplánságot Temesvárra. De mindenkorig még puszta igéret maradt ez is.

Mindnyájonk névnapi jókívánságát ismételve ölel meleg szivvel és szeretettel

Temesv. 1914. márc. 18. hű komád
SzMiska

«Szabolcska Mihály, a Téli Ujság szerkesztőeje Temesvár» jelzésű levélpapiron; a fölirat tentávai áthuzva.

Közli: SZABÓ DÁVID

ÉLMÉNYI ELEMEK TOLNAI LAJOS KÖLTÉSZETÉBEN.

Tolnai Lajosnak, legnyughatatlanabb lelkü regényírónknak, ebben az évben volt száz esztendős születési évfordulója. Tolnainak éltető eleme volt a harc, a hadakozás, a veszekedés. Mindenkivel — még Istennel is — perben állott. A szünet nélküli, folytonos harcot, a küzdelmet önmagával és a világgal nem bírták idegei, folyton feszítő energiái testét is szétroncsolták. Összeroppant, megtört ember volt, amikor meghalt.

Ma már csak a szakember ismeri Tolnai Lajos nevét. Ízes, darabos magyarságú regényei elfeledten hányódnak poros falusi padlások, múzeumok, könyvtárak avult könyvei között.[1] Meghalt már az a világ, amelyben izgalmat okoztak ezek az elsárgult lapok, elmultak azok az emberek is, akiket talán igaztalanul, elvakultságában bántott a napfényben is árnyakat gyanító különc.

Úgy érezzük, hogy nem követünk el kegyeletlenséget azzal, hogy irodalomtörténetünknek Tolnai egyéniségével kapcsolatban homályosan maradt pontjait családi hagyományok, mendemondák és feltáratlan adatok bemutatásával próbáljuk megvilágítani. Reméljük, hogy ezzel Tolnai további értékelésén is lényegesen változtatunk.

1. Tolnai Lajos dunaszentgyörgyi emlékei.

Az ember életének jelentékeny részét gyermekkora határozza meg. A gyermekkori benyomások döntő fontosságúak a férfikor törekvéseire; a célkitüzések, amelyek serkentik az alkotó erőt egy életen át, gyakran az első benyomások által felvetett problemákban, az első átélés alkalmával felkeltett érdeklődésen alapulnak. Tolnai legújabb életrajzírója, Förhécz József is ezt az elvet követte, amikor Tolnai önéletrajza nyomán apró részletek kiemelésével rajzolta meg Tolnai gyermekkorát[2] — anyja rokonsága révén igen elágazó dunaszentgyörgyi kapcsolatait azonban nem kutatta föl. Szerintünk igen sok regényének, elbeszélésének alakjai, hangulatai találhatók

[1] Ez túlzás. A Fővárosi könyvtár 1934-ik évi beszámolója igen szép forgalmat mutat ki Tolnai regényeiből. *Szerk.*

[2] Förhécz József: *Tolnay Lajos élete és művei.* 1935. Ez a mü látszólagos részletessége mellett is hiányos. Sokkal logikusabban foglalja össze Tolnai életét Jakab Ödön «halvány képe» (Kisf. Társ. Évl. Uj F. 1904.) és *A sötét világ* c. önéletrajz alapján Patakné dr. Szegő Rózsi: *Tolnai Lajos.* Győri női ker. isk. Ért. 1928/29.

a dunaszentgyörgyi élményekben.[1] Érdekesen utal erre a körülményre Biró János: «A gyermekifjú Lajos dunaszentgyörgyi vakációzásaiban találta legtöbb örömét. Ez a hely volt t. i. anyja szülőföldje, aki később ide is települt árván maradt gyermekeivel.[2] Az idősebb fiu szivesen eljárogatott a ‚tiprókba', ahogy a nép a kukoricafosztást nevezte. Szép nyári estéken hosszan elmélázott a vidám vagy mélabús nótákon, szerette a szénagyüjtők, szüretelők bohóságait, szerette a természetes, őszinte magyar gyermekek társaságát. Gyermekkorának ezeket a boldogabb emlékeit festette meg olyan meleg liraisággal *Az alvégi kőháznál* című költeményében.»[3] Egyszerű szavak kellemes cirógatásával idézi fel emlékeit:

Zsidó kocsmáros lakja mostan
Családunk régi tűzhelyét!
Az ablakot mi ékesíti:
Nem a virág: a rongy, a szemét.
A csönd, a csin, mi egykor régen
Templommá tevé a lakot — —
Milyen világ is volt az akkor
Anyám s hugom hogy itt lakott!

Az ablak mellett állott széke,
S fehér kis varró asztala,
Az ablakban nyiló virágok
— Mert hugom még leány vala —
A tél, tavasz, a nyár s ősz képben
Az ősi címer a falon —
Boldogságnak — mint akkor mondtam,
De másnak most se mondhatom.

Mikor jöttek ugy késő nyárral
Az agusztusi melegek,
Mi boldogan kiáltád sokszor:
«Ahol jönek a gyerekek!
Eredj fiam, lányom, eredj, menj,
Hamar, hamar ajtót, kaput — —»
S a két diák, anya s a testvér
Sirva egymás karjába fut.[4]

A költeményben említett «alvégi kőház» a régi számozás szerint a 90. számú ház volt; ma Dömötör István tulajdona. Itt lakott valaha Tolnai özvegy édesanyja, s varrásból tartotta fenn magát és gyermekeit, az így keresett pénzből taníttatta fiait. A költeményben említett leánytestvérének neve Zsófi volt. A «másik» diák: testvére, Károly, akivel együtt tanult — később közjegyző lett Pakson. Dédanyám, Kecskeméti Dánielné Kaszás

[1] Patakné szerint «legrégibb élményeiből vett rajzok bőven előzik meg első kisregényét» (id. mü 7. l.). Kár, hogy csak utal a Tolnai-regényekben levő élményszerűségek szépségére, s nem bizonyítja példákkal.

[2] Förhécz művéből ennek az elköltözésnek az említése hiányzik. Valószínünek tartom, hogy az időpont a gyönki iskoláztatás megszüntével jelölhető. Tolnai *A boldogság előtt* c. elbeszélésében gyermekkorának barangolásairól is megemlékezik. Szeretettel idézi fel a hegyremászás után elébe táruló nyönyörü kilátást. «Oda látszott a kölesdi hosszu országúti nyárfasor; a kanyargó és csillogó Sárvize; oda látszottak a szomszéd német luteránus faluk fényes bádogtornyai. Tisztán kivehettük a tengelici kastélyok magas kéményeit s a messzelátó óriási szilfát a hencsei és a földesi puszták fölött, a szentgyörgyi és a faddi szőlőhegyek legmagasabb pontján. Elhitettük magunkkal, hogy a kalocsai kétágu tornyot is látjuk, holott az a mély völgyben, a hegyen túl, a Duna mellett feküdt.» Itt írja később: «Arról a vidékről végkép el is költöztünk, amint az első négy gymnaziális osztályt elvégeztem.» (*A mai Magyarorsz.* I. 98. 118. l.)

[3] Biró János: *Tolnai Lajos.* Debrecen 1933. 4. l.

[4] Tolnai Lajos *Költeményei.* 1865. 223—224. l.

Lidia, mesélgetett nekem Tolnairól gyermekkoromban. Ő ugyanis Hagymássyékhoz közel, a régi számozás szerint a 98. számú házban született, ott is lakott szüleinél, míg férhez nem ment. Fiatal korában sokszor megfordult Hagymássyéknál. Szerinte a későbbi Tolnai igen kedves, gyengéd lelkületű fiú volt; a világért sem bántott volna meg valakit és mindenkivel szívesen tréfálgatott, beszélgetett, a gyermekekkel is szívesen eljátszadozott. Nagyon szerették, mert élénken és színesen tudott mindenről mesélni, előadni. A faluban minden régi és új könyvet elolvasott.

Maga Tolnai *Malvin kisasszony* c. elbeszélésében, melyben valószínűleg első pesti impresszióit, emlékeit önti irodalmi formába, a következőképen emlékezik meg helyzetükről: «Kissé szégyeltem, hogy atyámnak amaz előkelő ismerőse oly véghetetlenül nyomorult szegénynek festette sorsunkat. Való, hogy szegények voltunk, mert egy özvegy asszony, kire öt mostoha és három édes gyermek támaszkodik, abból a csekély, szebb napokban összeszerezgetett tőkepénzből csak nagy megszorítás mellett élhet úgy is, mint az én boldogult anyám élt.»[1]

Tolnai születése idején, 1837-ben, apja, Hagymássy Sándor, györkönyi jegyző volt. Első felesége fiatalon elhalt, később újra megházasodott. Tolnaitól tudjuk, hogy Dunaszentgyörgyről a régi nemes családból származó Kolosváry György földbirtokos leányát vette el, hat eladó leány közül a legidősebbet, Juliannát, Tolnai anyját.[2] Kolosváry Julianna 1813. febr. 21-én született Dunaszentgyörgyön, anyja Tibai Zsófia volt, akinek testvére Juliánna, a gergyeni prédikátor, Helleh János felesége volt.[3] Mindkét család a tekintélyesebb dunaszentgyörgyi nemes családok közé tartozott. A Hagymássy családról Patakné is bővebben megemlékezik,[4] azonban a fentiek alapján érthetjük csak meg, hogy miért «hevitette a férjet és a feleséget a nemes származás tudata.»[5] Tolnai ebben a büszke tudatban nőtt fel. Számtalanszor hallotta civakodások alkalmával anyja vagy apja büszkélkedését a család ősi nemességével. Egy alkalommal, amint maga Tolnai írja, Hagymássyné, mikor férje a saját nemzetségét tulságosan feldícsérte, ilyeneket mondott Lajos fia előtt: «Hát nem olyan nemzetségből származom én? Nem voltak az én eleim megyei urak?»[6]

«*A mostoha anya* c. elbeszélésem apámat és anyámat festi» — írja Tolnai emlékezéseiben. Az elbeszélés egy-két helye céloz is erre a körülményre: Éva, az elbeszélés hősnője, «ott ül a diófa alatt a hegyen, az örömhegyi szőlőben. Az idő fölötte szép, a levegő átlátszó, a szem egy tekintettel belátja az egész vidéket. Ott folyik — nem — nem nevezlek meg szép folyam, hiszen akkor rögtön megtudná mindenki, hogy Szilvás

[1] Tolnai Lajos *Beszélyei.* Pest 1867. II. k. 8—9. l.
[2] Képes Családi Lapok (a következőkben KCsL.) 1894. 154. l.
[3] A dunaszentgyörgyi ref. egyház anyakönyvéből merített adatok. Julianna után majd minden évben szerepelnek a szülők az anyakönyvben, pl. 1814-ben született Sándor, 1815-ben Zsófia, 1817-ben Rozália, 1818-ban Zsófia, 1820-ban Krisztina stb.
[4] Id. mű, 3. l.
[5] KCsL. 1894. 331. l.
[6] KCsL. 1894. 154. l. Ugyanezt kérdi tépelődéseiben Tolnai anyja a *Jobb úgy* c. elbeszélésben. (*A mai M.-orsz.* I. 46.)

nem Szilvás, hanem a mi falunk, s hogy Éva senki más nem, mint a szegény, mostoha anya, s hogy a történet, amit leírok, nagyon is nem mese, hanem igaz valóság!»[1]

Az elbeszélés tárgya az, hogy a betegágyhoz kötött anya — féltékenységében, hogy legnagyobb leánya a ház kormányzását teljesen magához ragadja — olyan emberhez kényszeríti leányát, akit az nem szeret. A férjnek első házasságából öt gyermeke van nyers, indulatos ember. Az erős lelkű fiatalasszony, a «mostoha anya», minden nehézséget legyűr és hősies türelemmel éli végig azt a nehéz életsorsot, amelyet anyja betegségtől kiszáradt keze gyülölettel jelölt ki számára.

Éva kevély, hideg, akaratos leány; nem kenyere a hízelgés. Anyja felfogását a ház ügyeiről rossznak, hibásnak tartja, azonban arra nem érez magában tehetséget, hogy elmagyarázza anyjának, hogy mennyi kelemetlenségtől szabadítja meg őt okos beosztásával. Mivel anyja nem engedi őt azon az úton haladni a gazdálkodásban, amelyet ő maga jelölt ki magának, kész a szerelem nélküli házassággal egész életére a legnagyobb terheket is magára vállalni, hogy megmutathassa: nékem volt igazam! Pedig Évának volt már szerelme évek óta: «egy szegény árendás úr», aki a faluban «kis cserepes házban» lakott, «jobbra, amint az utas a hegyek felől érkezik.» Magas szikár, barna ember volt; nem merte érzelmeit nyilvánítani «a hideg arczú leánnyal szemközt», pedig Éva a lángolásig szerette őt, csak mindezt magába zárta. A leány búcsúzáskor sem bátorította, s így vissza sem nézett utána, pedig tudta, hogy ez az utolsó eshetőség szerelme nyilvánítására.

Apróságok leírásából is érezzük, hogy Tolnai a valóságot rajzolgatja. Éva élénken áll előttünk az író leírásában: «Feltünően szép arcú, kemény, hideg, parancsoló tekintetű. Magas, tiszta homlokú, szépségét növelte a sürü szemöldök, a tömött gesztenyeszínü haj, hosszú egyenes orr, kicsinyes, vékony metszetü ajk, s a nem nagy, de szikrázó fekete szem. Egyszerü ruházata jól illett soványos arcához, s karcsu termetéhez.» A férj, akiben Tolnai saját vallomása szerint apját mintázta meg, nyers, önző, begyepesedett fejü falusi tisztviselő. A szép asszony, akit minden különösebb megerőltetés nélkül nyert el, férfiúi hiúságát is fokozta, hidegsége pedig felkeltette benne a féltékenységet, s az évek hosszú során át lelkében parázslott. Tolnainak egyéb nyilatkozataiból is tudjuk, hogy ez a kép nem hazug: apját is, anyját is olyan lelki tulajdonságokkal festi, amelyek valók voltak, és amelyeket ő jól ismert. A Tolnaival foglalkozó irodalom nem méltatta kellőképen anyja lelki tulajdonságait, pedig valószínünek tartjuk, hogy nemcsak a zsoltárénekelgetéssel, hanem okosságával, mély lelki életével jelentékenyen hatott forrongó fia hajlítható lelkületére.

Jakab Ödön szerint *A falu urai* c. regényben Tolnai «némely vidéki fészkek selejtes, pajtáskodó, nehány ember önző szövetségéből álló, s gyökeréig mételyezett életének olyan hü képét festette, melyen a színek lehetnek -tt-ott fölösen rikítók, de a *lényeg* igazságában kénytelenek vagyunk hinni.»[2]

[1] Tolnai: *Az én ismerőseim*. 2. kiad. É. n. 253—254. l.
[2] Kisf. Társ. Évl. Új foly. 1904. 180. l.

Biró János szerint ellenkezőleg: «az igazságot valósággal arcul csapkodja ebben a regényben az író.»[1] A két ellentétes vélemény közötti távolságot még megnyujtja a regény alapjául szolgáló dunaszentgyörgyi emlékek ismerete.

A regény szerint Szentgyörgynap éjjelén Mező Jóska, a híres gerjeni betyár bandája a Póka családra tört. Pált, Jánost, Erzsikét és apjukat kegyetlenül meggyilkolták az álarcos rablók, akik között ott volt Kondor Gábor is és még egynéhány betyárkodásból meggazdagodott szentgyörgyi gazda.[2] Ebből a körülményből fejleszti ki Tolnai egy telepítési históriával kapcsolatban egyik legmozgalmasabb regényét.

A regényt Tolnai dunaszentgyörgyi alakokról, dunaszentgyörgyi mendemondák, falusi pletykabeszéd alapján készítette. Még ma is sokat mesélnek Szabó Gáborról (a regényben Kondor Gábor, *Az urak* c. regényében Vörös Gábor), aki a hagyomány szerint «nagy betyár» volt. Vagyonának alapját egy gazdag régi család kiirtásából és kirablásából szerezte. Több betyárral szövetkezve éveken át rabolt a környéken. Cimboráit idővel eltette láb alól, vagy távoli vidékre költöztette. A betyárüldözések idején lepénzelte azokat az embereket, akik hatalmukkal vagy tanúvallomásukkal az akasztófára juttathatták volna. Az akkori urakat tömte pénzzel, de a végén mindegyiknek a vagyona az övé lett. Szőke, vörösképü ember volt. Egyetlen leánya Szabó Lidia volt, akit Eötvös (ill. Ötvös) Károly vett el feleségül. A regény is megemlékezik erről: «Lidika férjhezment az esperes fiához, a szolgabíróhoz.»[3] Eötvös Károly tudott arról, hogy Tolnai apósa történetét a mendemondák alapján megírta, s a folyóiratnak azon számait, amelyben a regény megjelent, be is köttette.[4] Ezt a példányt Jó Dömötör Gyula vette meg Eötvös egész könyvtárával együtt.[5]

Több mint valószínü, hogy Tolnai dunaszentgyörgyi emlékeiből írta meg regényét. Szabó Gábor története sokat foglalkoztatta, mert Kondor-Vörös Gábor alakja mellékalakként egy másik regényében, az *Eladó birtokok*ban is megjelenik. Ellentmondásnak látszik ezzel szemben Tolnainak az az állítása, hogy gyermekkorában, amikor Váralján egy Rémes Mihály nevü parasztember házába költöztek, a 80 éves vén Rémesné mesélt neki sokat «a gaz Kondor Gáborról, aki az egész falut az ujján csavarja».[6] Rémesné azonban valószínüleg dunaszentgyörgyi emlékként mesélhette rémes históriáit, mert tudta, hogy Tolnait anyja révén ehhez a helyhez családi kapcsolatok is füzik. A figyelmet mindenesetre ő hívhatta fel erre a csunya históriára, s Tolnai később, dunaszentgyörgyi tartózkodásai alkalmával a szereplőket is megismerhette. Erre vall legalább a számtalan dunaszentgyörgyi név szerepeltetése is. Az Ilyések, a Pálfiak, a Hajok, a Dömötörök,[7] Alsó és Felső

[1] I. m. 57. l.
[2] Ország-Világ (a továbbiakban: OV.) 1885. 106. l.
[3] OV. 1885. 362. l.
[4] «Az Ország-Világban jelent meg először» — írja Tolnai a *Sötét világ*ban, KCsL. 1895. 426. l. *A falu urait* könyvalakban nem sikerült megszereznem, azért idézem a folyóiratot.
[5] Oláh Jánosné szül. Parragh Mária dunaszentgyörgyi lakos közlései.
[6] KCsL. 1895. 139. l.
[7] OV. 1885. 154. l.

Öreg Kasza Testvérek,[1] a gazdag felső kis Dömötör Mihály és felesége,[2] a kövérÉnyi Samu, aki bíró is volt...[3] — mind ma is könnyen felismerhető dunaszentgyörgyi családok, emberek nevei, amelyek más elbeszéléseiben is előfordulnak.

Az *Édes mostoha* c. elbeszélésében a temetőör neve Dömötör bácsi, *Dániel pap lesz* c. regényében szerepel «a kevély Dömötör László is». *Hogy a tojás?* c. elbeszélése hősének, Tojásos Sándor tanár úrnak anyja — saját szavai szerint — Dömötör-leány, a sógora, «meg az esperes öccse is Dömötör-leányt tartottak».[4] A tanár úr noteszében az adósok között szerepel: «Dömötör Zsigáné ésÉnyi Samu vettek föl 515 flórest két hónapra (18 auguszt. szept.) fizetnek, azaz hoznak éppen őszire 1000 darab szentgyörgyi tojásokat. Híres, jó minőségü tojások, ritkán fordul elő köztük az insufficiens.» *A rongyos*ban szerepel Dömötör Pali és Birkás Juli, egy «erős, megtermett, komor képü asszony.»[5] Nagyapámtól, néhai Dömötör Sándortól hallottam, hogy egyik testvére, Dömötör Julianna, Paksra ment férjhez egy halászemberhez, s később nagyon szomorú viszonyok közé kerültek. A Dömötör-családnak azt az ágát, melyből Juli is származott, Birkásnak hívták közönségesen a faluban.

A rongyos c. kis regénye egyébként tele van családi emlékekkel a Tolnaitól megszokott torzítások között is. Az indulatos, összeférhetetlen Tolnai ugyanis testvérével összeveszett és a regényben kígyót-békát, minden aljasságot ráfog a köztudat szerint is meleg, jószívü, mindenkin örömmel segítő emberre. Néha csillan csak ki egy-egy kedvesebb rész. Holló Károlynak, a füzesi közjegyzőnek, akiben testvérét mintázta meg, és testvérének, Sándornak vitája a természet csöndes örömei között elcsitul. Mik ezek az örömök? «Melegen sütött még a nap, csillogott a kanyargó Duna az erdők, szigetek között, élénken folyt a munka a szép szőlőhegyeken, kocsik robogtak el a keskeny hegyi utakon, s egy-egy szőlősgazda köszönt oda a testvérekhez.» (28. l.) Ebben az elcsendesedő hangulatban kérdi a közjegyző: «Valamikor nagyon szerettél dalolni. A Magyar-utcában sokat daloltunk. Magyar Laci, a kis koma, Dömötör... Hej, hol, merre vannak ők?» (87—88. l.) — Így találunk törmelékeket az emlékezés nyomán a Hagymássy-testvérek és Dömötör János együttes mulatozásairól is.

A Szentistváni Kéry-család története c. elbeszélésének színhelye Paks környéke, a Fehér- és Tolnamegye egybeszögelő határán levő nemesi birtokok. «Szép föld, termékeny vidék, becsületes, barátságos nemesi osztály, mintha mind atyafiságban volna egymással.» Említi az Orosz, Pécsi, Mészöly, Orbán, Kolozsvári, Tami, Szentiváni, Keresztesi, Erdős, Salamon, Parragh, Váraljai,

[1] OV. 331.
[2] U. o. 190., 106., 292. l.
[3] U. o. 87., 292., 331. l.
[4] Tojásos Sándor alakjában a dunaszentgyörgyi születésü Duzs Sándor nagykőrösi, majd budapesti ref. gimnáziumi tanár gyengéit figurázta ki. Vö. Ádám Gerzson: *Nagykőrösi Athenás.* Nagykőrös 1904, Ádám Gerzson és Joó Imre: *A nkőrösi ref. főgymn. tört.* U. o. 1896. Barthos Kálmán: *A bp. ref. főgimn. első félszázada.* 1909. 79—80. l.
[5] 104—105. l. «Én vagyok a Juli, a Birkás Juli. Mondok, megvárom a Sándor bácsit, kérem alásan, rokonok volnánk ám mink.»

Hollósi, Turi családokat, nagyrészük szentgyörgyi család. Érdekes olvasnunk efféléket: «A Kolozsvári vérnek tisztán kell átszállani firól-fira... El ne parasztosodjál... azok a szép formás kezeid, Kolozsvári-kezek, el ne durvul janak» — halljuk Kéryné intelmeit fiához. Kéryné ugyanis származására büszke: Kolozsvári-lány — akárcsak Tolnai édesanyja.

Dunaszentgyörgyön ma is kedvelt dolog végig kísérni az ősök tetteit, jellemző cselekedeteit, lelki tulajdonságait és így hámozni ki a gyermek fejlődő jellemét, kinyomozni tulajdonságainak eredetét. Ilyenféle beszélgetések Tolnai önéletrajzában is szerepelnek. «Amilyen most vagy, olyan leszel ember korodban is» — feddette Hagymássyné a vásott Lajost. «Én rám nem ütöttél, nekem semmivel nincs bajom, én mindenki elől kitérek. Apám is ilyen volt, mikor megütötte a menykő és meghalt, ott volt udvarunkon az egész falu. Kolosváry Györgyöt szerette mindenki...[1] Nem lehetett a te apáddal bírni, ha a dolga jól ment... Örökké marakodó természetü volt...»[2] Máskor így morfondírozott: «Károlyt nem féltem, az Kolosváry vér. Ravasz, hizelgő, simulékony, fukar, hazug. Az kivágja magát mindenütt. Te apád fajtája vagy a te makacs gögös természeteddel».[3]

Látjuk, hogy Tolnai emlékei gyermekkorára mélyen visszanyulnak: anyja őszinte pillanataiban bizonyára elmesélte gyermekeinek házassága történetét talán a rokonságban is hallott egyet-mást róla. Bár Tolnai későbbi nyilatkozatai nem mindig egyeznek fiatalkori müveiben megírt emlékeivel, mégis bizonyos, hogy első benyomásait a tolnamegyei homokdombos, agyaghegyes vidékeken merítette, és ezek a gyermekkori emlékek kísérték őt egész életén át. Szemléletének középpontja a falu élete. Anyja a paraszti életmódhoz közelálló kisnemesi család büszke, dacos leánya, apja izgága természetü, egyszerü gondolkodású falusi jegyző volt. Gyermekkorának problémái tehát mélyen belegyökereztek a falu legbensőbb eseményeinek talajába. Gyermekkorának emlékei telítettek tolnamegyei sváb és magyar parasztok életének mende-mondáival, küzdelmes életük kiemelkedő eseményeivel, amelyekben a főszerepet a vagyonért, a vagyon révén elérhető előnyökért, a falu feletti hatalomért való lázas törekvés játssza. Ezekből az emlékekből a helyi íz sem hiányzik.

Tolnai dunaszentgyörgyi emlékei gyermekkora legküzdelmesebb éveihez tapadnak, azonban csak az emlékeinek mélyre nyúló gazdagsága után érthetjük meg igazán azoknak a soroknak lirikusan ömlő melegségét, amelyekkel *A falu urait* kezdi: «Szeretem azokat a lankás, erdős hegyeket a nagy Duna mentén, ahol gyermekkoromat töltöttem; szeretem azokat a kövér réteket, zugó nádasokat, halas ereket, ahol éjfelekig, de hajnalig fenn mesélgettünk a legelésző ökrök, tehenek s meg-megfutamló csikók mellett, azokon a langyos nyári estéken, mikor a holdvilág majd oly fényes volt, mint a nap; szeretem azt a félig rokon, félig bátyám, néném, vásár-formáju, zsongó-bongó, de mindig jókedvü falut, mely ha egyik oldalán gazdagszik is, de a másik részén ősi magyar kopott fészeknek marad, azt gondolom azért, hogy el ne szakadjon

[1] KCsL. 1894. 138. l.
[2] KCsL. 1894. 331. l.
[3] KCsL. 1894. 267. l.

az apák, ősök kedves szülötte földjétől, mert ha néha napján följárnak a sirból: mégis jó, ha megismerik régi utczáikat, a Birkás közt, a Zsidó szoritót, a Tóthalált; vagy ha lejárnak a boldogabbak az égből — mert arról is van hir — bizonyosan jó néven veszik, hogy van még valami az ő idejükből, ami kedves az unokák előtt, mint a várdomb, ahonnan meg lehetett látni hozzák-e már az ételt az aratóknak s nem tévedt-e el valamerre az asszony; szeretem...» és sorban mondja el kedves emlékeit Szentmihályról, azaz Dunaszentgyörgyről. Gyermekkora emlékeiből csillogva bontakozik ki a poros dunamenti falu képe. «...szeretem, oh szeretem azt — most is mint akkor — kopár, pemetefüves temetőt, ahol édes anyám aluszik nehéz munkája után (azt gondolva, hogy az enyém könnyebb!); szeretem azt a falut, ahol senki sem bántott bennünket, pedig a Burján Zsófiék után a legszegényebbek mi voltunk; ahol nem laknak gonosz, méltóságos, rongyos urak és uralkodó, kevély, felgazdagodott, lelketlen emberek, kik ma fölemelkednének az égig, holnap lenyomnának a pokolig; szeretem azt a jó boru, jó buzáju falut, ahol a koldusok, vándorló legények, de még az oláhczigányok is pártfogót találnak...»[1]

2. «Az urak» és a valóság.

Tolnainál már ifjúkori verseiben megjelenik a dunaparti kedves tájék: zúgó malmok, híves füzlák, zöld szigetek:

Pirosakká lesznek a kékelő felhők,
Szőlőhegyek mögé nyugodni száll a nap.

Daloló, barna menyecske evezget a csobogó, csendes, habos hullámokon, s a Duna «eltanulja szerelmes dalait». *(Dunaparton.)* Szülőföldjének a magyar irodalomban ismeretlen vidékei rendkívüli megfigyelő és leíró készséggel megírt regényeiben eleven, színes képeken jelentkeznek. A lankás tolnamegyei tájak, a Duna lapos árterének homokhullámai, az ingoványos rétek, kalászok rengő mezeje, az eső után felfrissült föld illata, akácok, eperfák alatt meghúzódó falvak szeretete füti át az emlékezés megszépítő zománcával bevont finom képeket.

Tolnainak nem volt teremtő képzelete: mindig a valóságot kellett maga előtt látnia, hogy alkothasson. Alakjai, regényének hősei mind életből vett alakok. Maga írja önéletrajzában: «Gyönyör volt nekem, ha régi ismerőseimet küzdelmükkel, csalódásaikkal, tévedéseikkel, boldogságukkal magam elé varázsolhattam.»[2] A regények, elbeszélések főhőseinek lélekrajza, vagy a mellékalakok pár vonással odavetett portréja, mind a valóság telivér talajából merített anyag, csak a kidolgozás az övé, a kialakított formára nyomta rá egyéniségét nyugtalan szelleme.

Az urak c. regényét Tolnai Marosvásárhelyt írta, amikor már csalódott az ottani emberekben. «Kerestem a módokat — írja — hogy e nyomorult viszonyok közül miképpen szabadulhatnék ki. Ekkor írtam ‚Az urak' című regényemet.»[3] Nem csoda tehát, hogy emlékeivel azok felé fordult, akiket

[1] OV. 1885. 3. l. Vö. az *Eladó birtokok* hasonlóan lirikus bevezetésével. I. k. 17—18. l.
[2] KCsL. 1895. 811. l.
[3] KCsL. 1895. 202. l.

valamikor nagyon megszerethetett, akikről legjobb barátja, Dömötör János, mindig a legmelegebb, legbensőbb szeretettel mesélhetett: a dunaszentgyörgyiekre. Számtalan apróság, megjegyzés, szavak, leírás bizonyítja azt, hogy rájuk gondolt, amikor regénye alakjait mintázta, s hogy regénye miliőjéhez Dunaszentgyörgy szolgáltatta a vonásokat. *Az uj főispán* c. regényében, melyben igen sok a marosvásárhelyi emlék is, írja: «Néztem a messze, messze kék égen át, azokra a homokos tájakra, ahol gyermekeskedtem, ahol ösmertek, szerettek és talán még ma is megösmernének, mikor már megkopaszodtam és kész vén ember lettem idegen utonállók kergetései miatt.» (II. k. 4. l.) Az a hangulat foghatta el, amelyet egyik ifjúkori versében *(Falun)* a következőképen érzékeltet:

Megjött a sok szép, kedves emlék,
Szivem nincs többé egyedül.
Ami vala sötét, borongós —
Érzem, látom, mint fényesül.

Komlós Aladár, Dömötör János életrajzírója, a következőket írja Dömötör családjáról: «Itt (Dunaszentgyörgyön) élnek régtől fogva a Dömötörök. Egyikük faluszerte becsült, értelmes gazda, messziről hozott uri feleséget: Szentes János kunszentmiklósi tanárnak, majd bogyiszlói papnak és Zelizi Máriának, a ‚dabasi homok virágának' leányát, Erzsébetet. Nem volt ugyan paraszt a vőlegény sem, hanem amolyan kékbeli, a menyasszony mégis müveltebb, nagyobb igényü világból került mellé. Müvelt és finom leány volt, szerető feleség lett.»[1] Nem véletlen tehát az, hogy Tolnai a regény legrokonszenvesebb hősének sorsát barátja, Dömötör János apjának élettörténetéből vett eseményekkel szötte át. A falusi közvélemény felfogásának alapos ismertetése a papleány és a gazdalegény közötti házasságról még részletekben, egészen apró árnyalatokban is Dömötör szülei házasságának históriájából táplálkozik.

A falura a regény első soraiból is ráismerhetünk: «Mező-Mihályfalva a legalkalmasabb közelségben feküdt a Dunához, egy szép, emelkedett, termékeny rónán, s temetője mellett valóságos országut huzódott el.»

Nagyapámtól, néhai Parragh Sándortól, hallottam gyermekkoromban, hogy valamikor németek akartak Dunaszentgyörgyön sörgyárat épiteni, azonban általa nem ismert körülmények miatt a nagy port felvert terv elaludt. Binder és Röck serfőzők valamelyik «uri portán» való munkálkodásának tehát a valóságban is felmerült terv lehet az alapja. A német iparosok letelepedésének nyomán járó lehetőségek izgatták Tolnai képzeletét a falu és a város, erkölcsi tisztaság és fertőzött közélet közötti ellentét ily módon való ábrázolására, melyből a tanulság: a falu csak önmagából (András alakja) meríthet erőt a megújhodáshoz, a diadalmas élethez. Olyan családra, amely a Bach-korszakban a német hivatalnokokkal atyafiságba keveredett, s amikor azokat elhelyezték, eladták mindenüket és velük mentek: nem emlékeznek a községben. Jellegzetes Tolnai gondolkodására, hogy egy mendemonda, egy terv, egy lehetőség hatása alatt indul meg képzeletének müködése. A képzelt emberi gonoszságok legborzalmasabb lehetőségeit állítja aztán a valóságból kiemelt részletek

[1] Komlós: *Dömötör János.* 1918. 6. l.

valószerüségei közé és ezért érzi regényét, embereit igaznak az is, aki nem ismeri a regénynek mintául szolgáló helyeit, embereit, hangulatait.

Bokros Sándor a szegvári országút mentén lévő Jeges csárdában mulat «jóizüen, egy kövér, fekete-barna arcu, borzas, loncsos fehérnép mellett», bizonyos Vica nevezetü kocsmai cselédlánnyal. A Jeges csárda Tolnai *A hü feleség* c. balladájában is szerepel. A csárdában ekkor egy tehetős gazda mulat, akit egy «jómadár csókolgat». Hiába hívja a gazdát felesége haza, a mulató kedvü ember «Szekszárdra» megy vásározni, mulatozni.[1] Más vonatkozásban szerepel Tolnai *Bakaraszti javasasszony* c. versében a gyermekgyilkos Jeges Erzse, aki lelkiismeretfurdalásai ellen kéri a javasasszony segítségét.[2] Mindez arra mutat, hogy a Jeges csárda nem volt épen jóhirü hely. Valamikor a mai Gerjeni csárdának volt ez a neve,[3] talán a tulajdonosa Jeges nevü ember volt. *A falu urai* c. regényében is megemlíti a híres csárdát: «Mező Jóska (híres gerjeni betyár) a Jeges csárdánál a baltájával ketté csapta a számat...» — mondja a regény egyik hőse.[4] «A somvári Fényes Ádám úr»-nak egy régi kedves segédje: Jeges Dávid.[5]

A regényben mellékalakokként szereplő Joó Pál, Kaszás Ferencné, Kacz Pálné és László Sárika — apja a nemesek hadnagya — mind dunaszentgyörgyi alakok lehetnek, mert a nevek közismert dunaszentgyörgyi családok nevei ma is. Krisztián, a sánta szabó, ki feleségével együtt a regényben többször is szerepel, szintén dunaszentgyörgyi ember volt. Német ember volt, magyarul sem tudott jól, Szepper Krisztián volt a neve, azonban fiát is csak Krisztián Lajos néven emlegették a faluban. Nem szabó, hanem asztalos volt, olyan mindenhez értő ember.[6] Tolnai *Dániel pap lesz* c. regényében «Krisztián asztalosnét» szerepelteti. A «temetősori Séni Böske» a falunak sokat emlegetett szegénye volt, nem egészen normális gondolkodású nőszemély. Vadházasságban élt Komáromi Pállal és együtt lakott velük Vica nevü testvére is.[7] Nagyon rendetlen, «céda» asszony volt, úgyhogy még ma is mondják, ha valaki rendetlen, vagy nem szépen van bekötve a feje, hogy «olyan, mint a Séni Böske». Mikor a Böskének meghalt az ura, nem borult rá a koporsójára. A gyászolók figyelmeztették, hogy a halottnak ezt a tisztességet meg kell adni, mert a szokás ezt hozza magával. Séni Böske azt felelte erre, hogy az ura a halálos ágyon azt kívánta, hogy ő *álljon* a koporsó előtt. Ha mégis ráborulna, «a menydörgős ménkü vágja agyon.»[8]

[1] *Költeményei*, 203—205. l.

[2] U. o. 139—141. l. — Patakné a *Bakaraszti javasasszony* tárgyának ismertetésében (i. m. 17. l.) azt írja, hogy Jeges Erzse a hiribéri kocsmárost ölte meg, Fehér Jutka pedig gyermekét emésztette el. A költemény szerint épen fordítva volt.

[3] Simon Lajos dunaszentgyörgyi lakos közlése.

[4] OV. 1885. 74. l.

[5] M. Könyvesház, I. évfolyam, 2. sz. 60. l.

[6] Özv. Parragh Sándorné szül. Kecskeméti Lídia dunaszentgyörgyi lakos közlései.

[7] A 82 éves Kecskeméti Józsefné dunaszentgyörgyi lakos közlése.

[8] A 83 éves Jó Dömötör Sándorné szül. László Eszter dunaszentgyörgyi lakos közlése.

A regény szerint a faluban van «két-három compossessor»; teljesen eladósodtak s Vörös Gábor zsebében vannak. Ebben az időben nevezetesebb földbirtokosok voltak Dunaszentgyörgyön: Halász Álmos és János, Eötvös Károly, Csapó Vilmos, Mészöly Ambrus, Orosz Lajos, Bankós Elek, Vizsolyi Jenő és Parragh Ignác. Sokan eladósodtak közülük és e miatt kerültek el a községből,[1] de hogy Tolnai kikre céloz a regényben, nem tudtam megállapítani. Más regényeiben azonban elvétve találkozunk ezekkel a nevekkel is. A regényben említett «rugott kasznár» neve Szekrényesi volt, s a Mészöly családnál volt alkalmazásban. Még ma is mesélnek róla jóízű történetkéket.[2]

A regényben előforduló helynevek is rögzíthetők a községben. A többször is említett «nagy kovács ház, vagy Pécsi ház» ma Weigel Henrik tulajdona (Cigány köz 450. sz.)[3] A «kisköz, amelyik az öreg utcára fordult be és a sarkán egy fösvény ember kastélya volt», szintén dunaszentgyörgyi helyet jelöl. Ma Ferenczy Károly kastélya van a helyén. A regényben említett «fösvény ember» valószínűleg Héczey István volt.[4] A regény «Füge kertje» a templom mögött a Vizsolyi kertben volt. A községnek is volt ilyen gyümölcsös kertje a régi posta helyén.[5]

A regényben találunk utalásokat arra is, hogy Dömötör János szülőháza lebeghetett Tolnai képzeletében, amikor a Bokros-házat leírta. Bokrosné háza «öreg-utcai uri porta», azonban a szobában «barna mestergerenda» van. András hazulról Biróékhoz menve «leballagott a kertek alá, fölment a a szomoru zsidó boltjáig, ott bekanyarodott a temetősoron, s befordult egy alacsony szögletházba». Hazafelé menve «tekintetes Vörös Gáborék háza, azaz kastélya (ma: Dienes-ház) előtt haladt el... Tisztelettel közeledett az utca közepén álló templomhoz.» A templomot *A falu uraiban* is leírja: «... A szép sugár, új torony, a tündöklő csillaggal, melynek ezüstös fénye a tulsó féli falvakra mily szépen elhatott tiszta időben...»[6] A torony tetőzetét 1862-ben javították,[7] abban az esztendőben, amikor Dömötör János Pestre került, s Tolnai társaságában szőtte fényes terveit a jövendőről. Pár év mulva Tolnai is ellátogatott Szentgyörgyre, s a falunak ezt a nagy nevezetességét, templomának szép tornyát, tornyának csillogó buzogányát, gombját alaposan lelkébe véste régibb emlékei közé. Ennek a látogatásnak emléke lehet *Az alvégi kőháznál* c. verse is. Ma is szokás «a kertek alatt» menni, ha valaki nem akar az öregutcán a nagy nyilvánosság előtt a falun végigmenni. A «Szomoru zsidó» fösvénységéről volt közismert. Az apa halála után Sári nevü leánya vezette az üzletet. A ház hatalmas, a Cigány-köz sarkáig terjedő telken épült, ma a malom van a helyén.[8]

[1] Özv. Parragh Sándorné és a 70 éves Tigyi Józsefné dunaszentgyörgyi lakosok közlései.
[2] Jó Dömötör Józsefné dunaszentgyörgyi lakos közlései.
[3] Végváry Imre dunaszentgyörgyi lakos közlése.
[4] Özv. Parragh Sándorné közlése.
[5] Kecskeméti Józsefné közlése.
[6] OV. 1885. 122. l.
[7] Palcsó László: *A dunaszentgyörgyi ref. templom története.* Paks, 1934. 4—5. l.
[8] Özv. Parragh Sándorné közlései.

Régen elég sok zsidó volt Dunaszentgyörgyön. Igazi nevükre alig emlékeznek már, csak a közhasználatban levő ragadványnevüket őrizte meg az emlékezet. Beszélnek Görbe, Poszka, Aliglebegő, Lekvár, Magló, Torkos zsidóról. Salamon zsidó gazdagon került Dunaszentgyörgyre. Tömérdek pénzéért gyilkolták meg szentgyörgyi és faddi legények — fel is akasztották őket.[1] Valószínűleg őt említi Tolnai «Salamon, a benedeki árendás» néven a regényben. A regény szerint a faluban csak Gáspár zsidó tudott németül, ez az «okos s a falu java mellett a maga hasznát is mindenkor szívén viselő tolmács». Gáspár zsidó szintén élő alak volt, nagy vagyonát egyetlen leánya a Schvarcz-családba vitte.[1] Ez a család ma is Dunaszentgyörgyön él.

A Bese-család Dunaszentgyörgyön igen régi és valamikor igen tekintélyes család volt. Arra nincs semmi adat, hogy valamelyik Bese esküdt lett volna, vagy megyei hivatalt viselt volna.[2] Dunaszentgyörgyön kovács, szolga, csapláros is akadt közöttük, azonban tehetős gazdálkodók voltak igen sokáig. Valamikor a mai Ferenczy-kastély helyén laktak, később azonban, amikor már nagyon elszegényedtek, a Salamonközbe kerültek.[3] Tolnai *Dániel pap lesz* c. regényében «Bese Pál esperes, aki valahonnan atyjafia volt édesapjának», mint az előkelőség megjelölésére szolgáló fogalom szerepel.[4]

A temetősoron lakott a falu szegényebb rétege, a szolgalegényekből és szolgálóleányokból kikerülő családok. A regény szerint, amikor András ideköltözött, azzal a szándékkal tette, hogy megmutatja: «az isten nemcsak az öreg-utcán lakik, de itt a mi sorunkon is». Ilyen tett szintén lázadásnak számított a hagyományos szokások ellen, hiszen ide csak az ment lakni, akit a végső szükség kényszerített rá. Andrásnak ebben a tettében is a hagyományokkal való szembeszállást látták, azért emlegetik olyan sokat a regényben.

Dunaszentgyörgy és Bogyiszló között a kapcsolat igen messzire nyúlik. A két református község között házasság révén néhány család kicserélődött, a rokonszenvet a rokoni kapcsolatok is mélyítették. A látogatások bizonyára elég gyakoriak voltak, és egy-egy látogatás akkor nagyon sokat jelentett mindkét falu életében. Egyáltalában nem volt feltűnő, hogy Dömötör Benő innen házasodott. A szenzáció csak a feleség származása volt.

Tolnai jól ismerhette Bogyiszlót. A regény szerint a Bogyiszló felé vezető út «jó vert út» volt, s «egy szép, fiatal cserfaerdőn vitt keresztül.» Költői szavakkal magasztalja az «iszlói» tájat. «A sötétzöld, harmatos leveleken ragyogott a nyári verőfény; innen-onnan a fák közül átcsillámlott a sziget mindkét oldalát bekerítő Duna. Csöndesség volt mindenfelé, de nem élettelen csöndesség; a madarak vígan szökdécseltek a hajló ágakon, ahol pedig madár van, ott zaj is van annyi, amennyi egy csöndességszerető szívnek épen elég.»

Patakné szerint Tolnait «avval vádolják, hogy hőseit élő mintához híven ragaszkodva rajzolta meg és így az alakokból könnyen visszakövet-

[1] Özv. Parragh Sándorné közlései.
[2] Dr. Hadnagy Albert szíves közlése.
[3] Özv. Simon Lajosné dunaszentgyörgyi lakos közlése.
[4] A kenesei ref. eccl. Protocolluma 1820—30 körül említ Bese János madari káplánt.

keztethetünk élő emberekre».[1] Láttuk, hogy ez a «vád» igaz, a művészet szempontjából nézve a dolgot, egy és más tekintetben veszedelmes is, másfelől azonban ad bizonyos jelentőséget a regénynek — részben esztétikait is: megőrízte hü társadalomrajzával Dunaszentgyörgy régi életét a tudatos társadalomrajz módszerei nélkül ugyan, de az átéltség hitelével. Nem egy regényének, elbeszélésének épen ez a «lokális íz», a dunaszentgyörgyi élményekre való utalás adja meg a maradandó becset.[2] A falusi élet, a falu világa, amelyben Tolnai egykor élt, szubjektív erejü képeivel ma már mindenképen emlék. Senki nem gondolt tudatosan leírására, azonban a falusi közösség hatását az egyénre tudományos elvontsággal bárki is nehezen írhatta volna meg olyan megelevenítő erővel, mint Tolnai. Tolnai éles szemével, megfigyelő erejével megmentette számunkra a mult egész sereg olyan társadalmi kérdését, amelyről írott forrás más formában nem maradt reánk.

DÖMÖTÖR SÁNDOR.

LÉSTYÁN MÓZES ISKOLADRÁMÁI.

A magyar jezsuita iskoladrámák szerzői (többnyire fordítói) közül a székely Léstyán Mózesről eddig az irodalomtörténet nem igen vett tudomást.[3] Pedig már Csaplár Benedek idézte[4] Hyross Sámuelnek, a pozsonyi kir. kat. gimnázium igazgatójának Révai Miklóshoz 1793. július 20-án írt, s most az Orsz. Széchenyi-könyvtárban őrzött azt a levelét, amellyel Faludi *Caesar*jának és *Constantinus*ának kéziratait neki megküldötte. «Adiunxi... deinde — folytatja — *Attilium Regulum* et *Josephum Aegyptium* a Moyse Léstyán redditas hungarice. Has a P. Jacobo Hebeler Vienna accepi, ut eas tibi, si edendas censeres, traderem.» Léstyán e szerint a két legnépszerűbb iskoladráma fordítója volt, de egy másik forrás a *Salamon*-drámát is neki tulajdonítja.[5] Az *Attilio Regolo*nak, Metastasio melodrámájának csak *egy* magyar fordítását, de ennek (három kéziratban) két változatát ismerjük;[6] az egyikből kimaradtak a szerelmi motívumok. A nagyszombati és a gyulafehérvári szöveg 1752-ből, a gyöngyösi 1754-ből kelt, ez utóbbi (amelyhez a zirci latin nyelvű áll közelebb) az azonos szövegű, de megnyirbált átdolgozás. Az előbbieket kell tehát Léstyán fordításának elfogadnunk, amelyet *így* nem adtak elő, az utóbbit Gyöngyösön dolgozták át iskolai előadásra. Hat előadásáról tudunk.[7] — Az *Egyiptomi József* lehet a jezsuitáknál régen forgott

[1] Id. m. 39. l.
[2] Vö. Patakné id. m. 41. l.
[3] Nevét említi Juharos, *A magyarorsz. jezs. iskoladrámák története.* 1933. 104. l. «Léstyán Mózestől Egyiptomi Józsefet említik az egykorú források. Ugyanattól Salamont.» De nem nevezi meg az «egykorú» forrásokat. L. még Jablonkay, *A jezs. iskoladráma.* 1927. 18. l.
[4] *Révai élete* IV. 45. l.
[5] L. Juharos id. disszertációját.
[6] Zambra, *Metastasio és a magyar iskoladráma.* EPhK. 1919. 13—24. l.
[7] 1754. Gyöngyös, 1755. Kassa, 1755., 1765., 1766. Buda, 1758. Selmecbánya.

sok József-dráma egyikének átültetése,[1] de valószínű, hogy ez is a Bartakovics-gyüjteményben latin fordításban[2] meglevő Metastasio-dráma fordítása. Ugyanott megvan a *Salamon* is,[3] de megvan a zirci levéltárban is — ez Friz Andrásnak, a Zrinyi-dráma spanyol származású alkotójának műve. Latinját és magyarját a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár őrzi. Sem a József-, sem a Salamon-dráma előadásáról nincs tudomásunk. Léstyán József-drámájának szövege, amely Révaihoz még eljutott, nem maradt ránk; a Salamon-drámáról föltehetjük, hogy a gyulafehérvári szöveg a Léstyáné.

Léstyán Mózes[4] Csikszentkirályban, 1720. szeptember 17-én született, a kolozsvári jezsuita-kollégium tanítványa volt s elvégezte a filozófiai osztályt is; innen lépett 1743. okt. 18. a rendbe s Trencsénbe került ujoncévre, majd Nagyszombatba teológiára. Ungvárt szentelték pappá. 1758-ban Udvarhelyt negyedik fogadalomra is bocsátották. A filozófiának doktora volt. Tanított Kolozsvárt, Egerben, Szatmárt, ugyanitt és Ungvárt hitszónok volt, majd Székelyudvarhelyre került és — a Felsőbányán töltött félesztendőt nem számítva — itt működött majdnem három lustrumon át, részint mint hitszónok, részint mint a szeminárium rectora. A rend feloszlatása után u. ott plébános lett és 1774-ben halt meg.[5] Paintner följegyezte róla, hogy oláhul is tudott.[6] Két, nyomtatásban megjelent munkájáról — Horatius Tursellinus Szent Ignác-, és Xaveri Szent Ferenc-életrajzának magyar fordításáról — már Horányi is dícsérően emlékezik:[7] «nitide, eleganter et copiose in patriam transfudit idioma.»[8] Paintner még két munkáját nevezi meg. Az egyik egy latin nyelvű költemény (Kolozsvár, 1749.): *Metempsychosis sive fabulosa transmigratio animae Fl. Pulcheriae Orientis Imperatricis in Augustissimam Occidentis Imperatricem Mariam Theresiam.* Carm. eleg., in 12. — A másik ismét fordítás, amelyről «úgy hallja,» a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban van: «*Pia desideria Hermani Hugonis* in hung. vertit.»

GÁLOS REZSŐ.

FALUDI FERENC EGY KIADATLAN KÖLTEMÉNYE.

Faludi Ferencnek, bár dalszerű alkotásai a XVIII. század végén úgyszólván magvai minden énekes könyvünknek, kevés eddig ismeretlen költeménye került elő. Verseghy Ferencnek most fölbukkant *Parnassus hegyén zengedező Magyar Músája* (L. Lavotta Rezső cikkét, Magyar Könyvszemle, 1937. 57. l.) mégis megőrzött egyet, amely Négyesy kritikai kiadásában (Olcsó Könyvtár, 1900.) nem szerepel.

[1] A József-drámák népszerűségére utal Juharos id. m. 37. l.

[2] *Opera poetica idiom. lat. et hung.* N. Múz. 69. Quart. Lat. II. 72/b.—74/b. *Joseph a fratribus suis adoratus et agnitus.* Auctore Metastasio.

[3] U. o. II. 1—6/b. l. *Salomon.* Declamatio.

[4] Paintner, *Bibliotheca Scriptorum S. J.* Kézirat a pannonhalmi főmonostori könyvtárban. (118. c. 35. sr.)

[5] Sommervogel IV. k., Stoeger 205. l.

[6] *Catalogus Prov. Austr.* pro anno 1767.

[7] *Memoria Hung.* II. 482. l.

[8] Horányi szerint Kassán jelent meg, 4-r., 1760. — Paintner szerint 1754.

Ez a *Magyar Múza* nagyobbrészint Verseghy Ferenc zsengéinek (amelyekre még visszatérünk), de részben mások «énekeinek» is megzenésített gyüjteménye. Az első könyv épen Faludi költeményeivel kezdődik:

Első Ének. *Virágok' tántza.* Faludi Munkája. (Négyesynél *Tündérkert.*) Második Ének. *Erdők' Boldogsága.* Faludi. (Négyesynél *Erdő.*)Harmadik Ének. *Hajnali üdő.* Faludi. (Négyesynél *A hajnal.*)

Negyedik énekül sorakozik mögéjük, szintén Faludi nevével:

Tavaszi üdő.

Már a mord télnek
's fene szeleknek
hullanak napjai 's multon mulnak;
virágzó fáknak
gyöngyvirágoknak
jádzó szemei nyilton nyílnak.

Kertek palánkja,
mezők virágja
zöldellő színben öltözködik,
mosolyog Flóra,
pirul ortzája,
Narcissus előtt kevélykedik.

Jönnek a fetskék,
a kis gyermetskék
a violáknak szépét szedik,
a gyönge Nymphák
kerteket ássák,
s a virágoknak ágyát vetik.

Erdők újjúlnak,
rétek sárgúlnak,
hegyek és völgyek mind változnak;
amott rósákkal,
itt tulipákkal
ligetes berkek illatoznak.

A Dám vadaknak,
kis madárkáknak
közlött zengése völgyekben hat;
Echo Phillisnek,
Pán seregeknek
tavaszi karban salvét fujat.

Kesely pintyekkel
verset énekel
a bojtorványos tengelitze;
szája meg száradt,
már el is fáradt
a szépen zengő Fülemile.

De éjfél korban
ül a zöld karban,
szokott nótáját megint kezdi:
víg zengésével,
's trillás nyelvével
az egész erdőt fel serkenti.

A hajnal pírul,
harmat is le húll,
vidám sugárral a nap fel kél,
hangos szólással,
's madár zúgással,
vélnéd, az egész erdő hogy él.

Sivölt a' Rigó,
tsatsog a szajkó,
a galambok is nyájaskodnak:
egymásra nézve
fordúlnak rendre
fel borzott tollal burrokolnak.

A gonosz varjúk
egybe tódulnak,
midőn ezt láttyák és korognak:
meg görbült nyakkal,
's dugúlt torokkal,
kár! kár! kiáltván tsufolódnak.

A Für tilinkál,
Faunus furullyál
hangos zúgással verset szólnak;
a kis gedátskák,
gyönge báránykák
edgyütt küzködnek és tántzolnak.

Mennyünk kedvesim!
és bölts pajtásim
a zöld erdőbe sétálgatni;
komor kedvünket,
fáradt elménket
nyájas játékkal vigaztalni.

Pan Satyrussal,
Flóra Faunussal
Driadesek közt itten jadzik:
mosolygó Nymphák,
'zengéjét hordgyák
a violáknak 's fürtben kötik.

Itt van Diana,
Chloris utánna,
jönnek elénkben a sok Nymphák:
Rosa pártákkal,
szép bokrétákkal
várnak bennünket a Napaeák.

Utána: Ötödik Ének. *Sokféle szíveknek vágyódási.* Faludi. (Négyesynél *Phyllis.*)

A most közölt költemény ugyanabban a barokk-mitológiai világban él, az ébredő természeten érzett ugyanazt a friss örömet árasztja, ugyanavval az üde változatossággal, mint Faludi megelőző három leíró költeménye, ugyanaz a szóláskészlete is, csak versformájával különbözik tőlük, inkább a *Clorindáéra* emlékeztet. Faludinak egyik kéziratában sincs meg; de *A hajnal* sincs meg a költő kezeírásával, Révai mégsem habozott fölvenni 1787-iki kiadásába «írása módjának teljes egyenlősége» miatt. Verseghyről pedig eddig is tudtuk, hogy 1806-iki másolatának is egy ma ismeretlen Faludi-kézirat volt a forrása. Ez, vagy még egy másik kézirat volt előtte már pálos ujonckorában is: bizonyságaink nemcsak a fenti, megzenésített másolatok, hanem már Márianosztrán született zsengéi is: mind Faludi leíró költeményeinek erős hatását tükrözik.

GÁLOS REZSŐ.

PETELEI ISTVÁN ISMERETLEN LEVELEI.

Folyóiratunk 1933-as évfolyamában (305—308.) közöltem Peteleinek azt a kilenc levelét, melyeket Gyulai Pálhoz írt. Azóta a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattára, ahonnan ezeket is közöltem, újabb tíz levéllel gazdagodott. Ezek közül egy az Erdélyi Irodalmi Társaság, egy pedig a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság megalapításához fűződik. Hat levelet Petelei mint a Kolozsvár c. lap szerkesztője Szilágyi Sándorhoz, a kiváló historikushoz írt, karácsonyi cikkeket és visszaemlékezéseket kérve tőle. A levelek érdekesek, mert élénk világosságot vetnek a korabeli irodalmi viszonyokra. Megható az írónak az irodalmi decentralizációért való heroikus küzdelme: a vidéki irodalom föllendítése érdekében. Ezért alapít irodalmi társaságot, szerkeszt lapokat, tárgyal írókkal, levelez művészekkel, csakhogy a magyar szó minél szélesebb körben szárnyalhasson. Elsősorban a Szilágyi Sándorhoz írtakat adom s ezek után a többieket kronológikus sorrendben.

1. Szilágyi Sándorhoz.

Nagyságos ur!

A két kolozsvári szabadelvüpárti lap: a «Kolozsvári Közlöny» és a «Magyar Polgár» egyesülése folytán új lap támad, mely «Kolozsvár» czim alatt e hó 24-én indul meg és melynek szerkesztését én vállaltam el.

Azon szives jóindulatra támaszkodva, melyben Nagyságod a «Magyar Polgár»-t sok éven keresztül részesiteni méltóztatott: bátorkodom arra kérni, hogy e jóindulatot és támogatást az alapitandó új lap számára is megőrizni méltóztassék. Megszerezni és megtartani óhajtván mindazon barátokat, támogatókat, melyekkel az eddigi két lap dicsekedhetett, — e szándékom bátorit föl, hogy Nagyságodhoz a fennebbi kéréssel forduljak.

Magamat és lapomat becses jóindulatába ajánlva maradok Nagyságodnak alázatos szolgája *Petelei István.*

Kolozsvár, 1886. decz. 18-án

2. Ugyanahhoz.

A «KOLOZSVÁR» SZERKESZTŐSÉGE. Kolozsvár, 1887 13/XII

Nagyságos Uram!

Kérem irjon egy araszos cziket a karácsonyfámra. A régi Erdély társadalmi és politikai életét jellemző czikkeket adok karácsonyra azok tolláből kik élték az elmult egyszerűbb jobb időket s a Nagyságod nevével kivált szeretnék eldicsekedni azoké között kik megtisztelnek közleménnyel.

Bizonyosan lesz egy kis jól jellemző történetkéje Nagyságodnak. A kit annyian szerettek annak oka van visszaemlékezni az elmult jó napokra.

Kegyeskedjék egy rövidke történettel megajándékozni a Kolozsvárt — ha lehet e hó 19-éig.

Mély tisztelettel Nagyságodnak *Petelei István.*

3. Ugyanahhoz.

Kedves Bátyám!

Az a dolgozat igen fiatalos lehet. Én már nem emlékezem egyébre belőle — felette érdekes tárgyán kivül. A megjelenés előtt látnom kellene, mert (bocsánat a szerénytelenségért!) tartózkodom ugy látatlanban a nevemet aláirni. Egy esetben nem nézem át előlegesen, ha Bátyám egy sort ir elibe, melyben elmondja, hogy mikor iratott a dolgozat és megjelenését most mi indokolja. Nagyon kérem Bátyámat kegyeskedjék e két óhajtás egyike szerint intézkedni. Természetesen nagy tisztességnek venném az utóbbit.

Brassai bácsinál az első sürgetésem a következőket eredményezte. Ő igy szólt.

«Felkérem s megbizom Nagysádat, hogy tudassa a pesti urakkal s kivált Szilágyi Sándorral, hogy mikor Gyulai bevégzi a Romhányit azon napon én hozzá kezdek az emlékiratokhoz. Addig nem.»

Kérem Bátyámat sürgesse a dolgot ott.

Majd én *aztán* magamra veszem a többit teljesen itt.

Mélyen lekötelezett Bátyám, azzal a hizelgő véleménnyel melyel a demokráciáról irt cikkeket kitüntette.

Őszinte nagyrabecsüléssel

Kolozsv. 1888 7/V. *Petelei István.*

4. Ugyanahhoz.

A KOLOZSVÁR SZERKESZTŐSÉGE. Kolozsvár, Nov. 28. 889.

Nagyságos Uram, mélyen tisztelt Bátyám!

Karácsonyra mindig megajándékozta Bátyám a Kolozsvárt egy cikkel. Bizony a legdrágább ajándék volt. Ebből a jóságából meritem a bátorságot, hogy az idénre is kérjek.

Nagy mellékletet adok s az idén is szeretnék tartalmast és maradandó becsüt adni.

Erdélyről adok közleményeket. Multjáról, jelenéről, kötelességeiről, közgazdasági, kulturális, nemzetiségi tekintetben.

Egyik fejezete a közleményeknek az erdélyi magyarságról szóló három czikk. Egyik mely az erdélyi magyarság multjáról, másik a ma folytatott küzdelméről, harmadik jövendőjéről szól.

Arra kérem Bátyámat irjon a Kolozsvárnak az erdélyi magyarságról a multban.

Senki se tud erről sem olyan melegen, sem olyan igazán és jól irni. A Bátyám könyvein tanultunk és melegedtünk mind.

Alássan kérem irja meg.

Ebből a néhány sorból is Bátyám tudja legjobban megitélni mennyit és mit jó elmondani a kért tárgyban.

Az én erős hitem szerint ami tájainknak itt fél orvossága ha helyes képet adunk helyzetünkről. Ezt czélzom egy kis részben az Erdélyről szóló karácsonyi számmal.

Mély tisztelettel kérem a Bátyám kegyes segitségét.

Petelei István.

5. Ugyanahhoz.

A KOLOZSVÁR SZERKESZTŐSÉGE. Kolozsvár, 6. Dec. 889.

Nagyságos Uram! Mélyen tisztelt Bátyám!

Senki és semmiféle czikk nem pótolhatná a Bátyámat. Kérem ne vonja meg ezt a diszt a Kolozsvártól. Az erdélyi magyar küzdelmeknek nagy czéljairól a multban csak akkor beszélhet magyar históríkus ma, ha Bátyám hallgatni *akar*. Kérem ne akarjon.

Nem kérek én mást, mint egy hirlapi czikket. Nem nagy, Bátyámat fárasztó tanulmányt, hanem utmutatást, a legméltóbb helyről, arra nézve, hogy mit *akart*, mit czélzott az erdélyi magyar, százados harczai alatt. Hogy a szabadságért, a liberalizmusért, a vallási és politikai jogokért fáradott és vérzett. A jelen számára egy ujjmutatást kérek a multból.

Az irányok ismertetését kérem csupán. S arra számitok, hogy ennek megadására nem kell tanulmányok tételével fárasztanom Bátyámat.

Természetesen minden terjedelemben örömmel veszem, de én $1^1/_2$—2 hasábos közleményt kérek csupán.

Esedezem ne vonja meg Bátyám ezt a a Kolozsvártól.

Mély tisztelettel *Petelei István.*

6. Ugyanahhoz.

A KOLOZSVÁR SZERKESZTŐSÉGE. Kolozsvár, (1890.)

Nagyságos Uram, kedves Bátyám!

Karácsonyi mellékletül 1848 czimmel egy egész csomó visszaemlékezést közlök a nagy napokra öreg honvédektől. A mellett, hogy becses történelmi adatok lesznek ezek mindenekfelett érdekes találkozóhelye lesz az a szám egy bokor nagy dolgokat megért öreg embernek. Közlök a csatákról a tömlöczből való visszaemlékezéseket — s számitok rá, hogy Bátyám megdicsér majd érte.

Kérem (s mindig csak kérek valamit Bátyámtól! kérem irjon nekem ha 40—50 sort is, egy kicsi episodot amire élénkebben visszaemlékezik

a szabadságharczból. Nem «dolgozatot» kérek, de egy tiz szónyi történetecskét.

Az én gyüjteményem minden számottevő ember itélete szerint idehaza értéktelen lenne ha a Bátyám igen tisztelt nevével nem diszithetném.

Kérem becsüljön meg s ne vegye zokon hogy ilyen kérésekkel terhelem.

A kéziratnak szerdára (20 ára) itt kellene lennie, de természetesen amikor küldi bátyám akkor veszem nagy köszönettel.

Legőszintébb tisztelője *Petelei István.*

7. Prielle Kornéliához.

A KOLOZSVÁR SZERKESZTŐSÉGE. Kolozsvár, Jan. 14 1890.

Nagyságos Asszonyom!

Mélyen köszönöm, hogy engedelmet adott nekem e kérésre.

Nagyságod alapitja meg az Erdélyi Irodalmi Társaságot, mikor nekünk tehetetleneknek segitségünkre jön.

A kolozsvári közönség mely olyan őszinte mély tisztelettel adózik a Nagyságod müvészetének egyszerre teljes mértékben érdeklődik estélyeink iránt arra az igen-igen kedves hirre, hogy alkalma lesz Nagyságodat viszontlátni.

Tehát: egészen ünnepélyes formában esedezem Nagyságodnak jöjjön el a (parancsa szerint) jövő hónap második felében Február 21 én vagy 24 én rendezendő estélyünkre s mondjon el ott egy magánjelenetet.

Igyekezünk azon — a siker reménytelenségével bár — hogy olyan keretet rendezzünk a Nagyságod előadásához, mely méltó legyen.

Az időpont megállapitását a Nagyságod parancsától tesszük függővé, melyet ezennel kérek is.

És esedezem értesitsen Nagyságod, miben rendelkezik velünk az Igazgatóságtól szükséges engedély megnyerése érdekében.

Szabadjon mégegyszer a cél és a magam nevében mély tiszteletem, köszönetemnek kifejezést adnom.

Nagyságodnak
őszinte hódolattal *Petelei István.*

8. Réthy Lajoshoz.[1]

Nagyságos Uram, igen tisztelt Bátyám!

Sok esztendő után, más munkakörben csak a régi mesterségemet folytatom: búsitani igyekszem Bátyámat egy kéréssel.

Egy esztendeje csináljuk itt a Kemény Zsigmond Társaság dolgát. Felolvasásokat rendezünk, kiadványokkal szoktatjuk a betüre a közönséget. Tán Bátyám, ki észre szokott venni minden jó törekvést, észrevette is.

Az elhunyt érdeklődést azzal ébresztgetjük, hogy a régi becsült tagokat kérjük fel: — álljon ismét közénk. A Bátyánk vidékéről Kuun gr becsült meg minket, egy igen becses tanulmányt olvasva fel a májusi gyülésünkön.

[1] Tanfelügyelő volt, a szépirodalmat is müvelte. (1840—1912.)

A tanulmány épen a napokban jelenik meg a «Marosvásárhelyi füzetek»-ben.[1]

Most december 16 án felolvasást tartunk s nagy örömünk volna, ha Bátyám nevével dicsekedhetnénk.

Azzal búsitom hát Bátyámat: vegyen valami szépliteraturai dolgozatot ki a fiókjából s küldjön nekünk akkorra. Leginkább azon örvendenék, ha egy olyan kedves prózai, elbeszélés, visszaemlékezés féle dolgot adna a milyeneket küldött régebben a «Kolozsvárba» nekem. A dolgozatot akár Vass Tamás olvashatná fel vagy igen jó más felolvasóval adatnám elé. Ha aztán megengedné Bátyám a februári füzetbe közölhetnénk nyomtatásba is.

Kérem Bátyámat legyen jóindulattal, a régi szives érdeklődéssel a Kemény Zsigmond Társaság iránt.

Jó célt szolgálunk és becsületes törekvéssel. Kérem legyen segitségünkre, — mint mindig fel szokta karolni a kulturális törekvéseket

Mély tisztelettel

Maros-Vásárhely 1896 November 24. *Petelei István.*

9. Zempléni Árpádhoz.

Kedves Uram, szives kérdésére a következő: én igen ritkán búsitom a P. T.ot[2] felolvasásokkal. Nincs is szándékom, hogy ez évben olvassak. Jó idő óta haragban vagyok a betüvetéssel, tehát ne vegye rossz néven ha nem jelentkezem; nem tudok odavalót irni.

Kérem jó érzéséből ne dobjon ki ez udvariatlan válaszért. Ha megjobbulok majd jelentkezem szives rokonszenvvel.

Szives köszöntéssel *Petelei.*

Maros-Vásárhely 1901 16/II.

10. Kerner Istvánhoz.[3]

Szováta 906 Jun. 7.

Kedves Kerner István, nem látta az irásomat, tán nem is fogja látni (a mi a maga szerencséje hogy ez ocsmány betüket nem látja) de két szót ide vetni jól esik nekünk. Helyes elmondanom, hogy mi mind a ketten minden szeretettel gondolunk magára nemcsak a nagy müvészre, de a szeretetre méltó, egész emberre, ki iránt érdeklődni könnyü és kedves dolog. Olvasom, hogy a kellemetlenségének vége vagyon az Operaháznál s maga tovább ott marad minden ismerőse (tehát tisztelője) örömére, büszkeségünkre. Ennyit kifejezni jól esik nekünk s kérem higyje el hogy jóban roszban itt igazi jóbarátai vannak, felesége önagyságát melegen köszöntve szeretettel üdvözöljük

Petelei István.

Közli: Kozocsa Sándor.

---

[1] Gr. Kuun Géza: *Ünnepi beszéd.* Marosvásárhelyi Füzetek. 1896. 11—13. l.

[2] Petőfi Társaság.

[3] Az Operaház karnagya volt. (1867—1929.)

TIZENHETEDIK-SZÁZADI IRODALMUNK IDEGEN EREDETŰ MŰVEIHEZ.

1. *Politica Philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek Példája. Mellyet valamely Istenét, vallását, Királlyát és hazáját igazán szerető Nemes ember G. C. I. Deákból Magyarrá fordítván, és ez mostani Udvariséggal tellyes Világh fiainak elméjekhez illettetvén külömböző indulattyok és tudományok megh jobbitására rendeltetett.* Lőtsen. 1674. — A könyv egy családba tartozik az *Udvari scholák*kal (Szepsi Csombor Márton), *Tanácsi tükrök*kel (Gyulai Pál-Csepregi Turkovics Mihály), *Serkentő-órák*kal (Guevara, Rozsnyai Dávid), *Királyi tükrök*kel (Pataki Füsüs János), *Királyi ajándékok*-kal (Jakab király-Szepsi Korocz György), *Fejedelmi lelkek*kel (Weber-Teleki Mihály). A kívül-belül mértékettartó, igazságos, kegyes, abszolút, eszményi uralkodó szemléltető iskolája. Át van itatva a keresztény Stoa elemeivel és erkölcsi patoszával. Bőven merít abból a kiapadhatatlan politikai és államfilozófiai anyagból, amelyet Platon, Aristoteles, Cicero, Szent Ágoston, Petrarca, Guevara, Machiavelli és Justus Lipsius, Campanella, Grotius Hugó között száz meg száz könyv szivárogtatott az európai irodalmakba. Magyar szempontból az a jelentősége, hogy elejétől végig az új államraison és barokk «udvariság» gondolatát szolgálja, s ez nyelvén is észrevehető nyomot hágy. Eredetije: *Philosophia Politica sive Ratio Status Recta ex Principiis Theoricae Philosophiae formata et in Alma Universitate Pragensi primum proposita.* Cassoviae, 1674. (Változatlan lenyomata az *Aristoteles theo-politicus Christianus* c. megjelent prágai kiadásnak.) A magyar fordító betűszerinti hűséggel követi a latin szöveget.

2. Kéri Sámuel: *Keresztyen Seneca, Az az Lucius Annaeus Seneca, Leveleiből ki-szedetett, és XXXVIII. részre osztatott Keresztyeni virágok...* Bécs, 1654. — Harmincnyolc fejezetben foglalja össze Seneca *Erkölcsi levelei*nek gondolati tartalmát. Justus Lipsius *Manuductió*ja és *Flores Senecae*je mellett a XVII. századi magyar keresztény-sztoicizmus leggazdagabb forrása. E mellett döntő esemény a humanizmus magyarországi történetében: magyarul tolmácsolja a római Stoát a latinul nem értő laikusoknak s első ízben szólaltat meg magyar nyelven összefüggő antik filozófiai szöveget. Túléli a barokk századot és a felvilágosodás korában sem veszít eleven erejéből. Szilágyi Sámuel 1740-ben új, modernebb életre kelti, Miháltz István jezsuita pedig négysarkú tizenkettősökben dolgozza föl. (1768. — Kéri *Seneca*jának európai és magyar vonatkozásaival részletesen foglalkozom *Keresztény Seneca* c. dolgozatomban, Archivum Philologicum, 1937. I.) Eredetije: Joh. Baptist Schellenberg, *Seneca Christianus id est Flores christiani ex L. Ann. Senecae Epistolis collecti et in 38 capita digesti.* Augustae Vindelicorum, 1637. (Új kiadásai: 1639, 1645, 1769. Szöveghű utánnyomata: Lőcse, 1660; későbbi magyarországi kiadásai: Nagyszombat 1696, 1700. A XVIII. sőt a XIX. században is rendszerint együtt adják ki Epiktetosszal, Cebesszel, Plutarchos válogatott mondásaival.) Kéri a bevezetésen kezdve az utolsó mondatig igéről-igére, fejezetről-fejezetre, rövidítések és kihagyások nélkül fordítja Schellenberget.

3. *Lex Politica Dei, Az az, Mindenféle Törvenyek, Iteletek es Rendtartasok, Kik fökepen az külső Polgari tarsasagra tartoznak: Melyben meg irattatik, az Isten mit kivannyon es mit tiltson az emberektül. Az szent Irasból özve zedegettetven... Németből magyarra fordittatott.* Debrecen 1610. — A könyv céljára rávilágit az *Előljáró beszéd:* Mivel a bibliai törvények «az Bibliában nincsenek rendel egymas utan irva, es azert egy hamarjaban nehez föl találni: Azokat egy fő tudos ember az Bibliabol kiszedegetven, Nemet nyelven ki bocsatotta volt. Mely könyvetske mikor kezembe akadott volna, hasznosnak es meltonak itelem vala lenni, hogy azt Magyar nyelven-is meg irnam; es azt ki nyomtatvan az Magyarok köziben kibocsatanam.» — Eredetije: Leonard Warner, *Lex Politica Dei das ist von allen bürgerlichen Satzungen u. Rechten. Erklärung aus Heiliger Schrifft.* Frankfurt 1578.

4. *Jesvita Paterek Titkai. A' magok irásiból ki-szedegettettek. A' mellyekben Tanitnak az Ignatius Loyola eredetiről, és Mennyei Szenté változtatásáról, a' Jesuiták tudományiról...* Nyomtattatott Magnovárdiában (Várad), 1657. A nemzetközi jezsuitaellenes irodalom jellegzetes képviselője. Eredetije: *Mysteria Patrum Jesuitarum ex ipsorum scriptis cum fide eruta...* Lugduni Batavorum, 1633.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF.

ISMERETLEN VERS-TÖREDÉK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBŐL.

A sárospataki főiskola könyvtára őrzi Komáromi Csipkés Györgynek *Az keresztény isteni-tudomány...* című Utrechtben, 1653-ban megjelent művének egy példányát (M. 470. jelz.) — eredetijét Vollebius írta. A könyvbe a következő jól gördülő verset írta be ismeretlen kéz, valószínűleg még a XVII. században.

Midőn el kezd a test hajléka bomlani,
Repedezett fala tétova omlani
... malom zugása törten (me)g állani
... mindig más helyre kiván ki hullani

Az ezüst kötelek mihelt (me)g tágulnak
A palaczk forrásnál kerek kutnak [hulnak] (?)
Mihelt járt utai a vérnek szorulnak
Emberek orvoshoz menten el indulnak

Tehát ha az lélek betegségben esik
Ha ellenségei halálra keresik
Végét szomjuhozó irigyei lesik
Bizony életéről méltán értekezik

Mert mennyivel ritkáb arany a köveknél
Kárbunkulus drágább alávaló réznél
Safir, smaragd, jaspis Alabástrom könél
Annyival a lélek betseseb a testnél.

Már pedig a lélek élete csak halál
Magában épséget bün után nem talál
Nyavalyákkal el tölt nyoszolyájában hál
A kegyelem kivül sikamló jegen ál

A ki hát foghatja lelke nyavalyáját
Meg alutni érzi élete fáklyáját
Mig e földön futja élete pályáját
E könyvet olvassa s tartza mint fő...

Ebből meg tanullya az élet kezdetét
Ellenben meg láttya halál eredetét
A lélek élete okát, módját jelét
Mind kettőt követő Isten ítéletét

Éljen hát sokáig.....

Az utolsó szak teljesen megrongált, olvashatatlan. A könyv alján egyébként Komáromi Csipkés sajátkezű névaláírása olvasható: Georgii Csipkés Comarini ab Anno 1654. 1. Jan. A könyv végén ugyanazon tintával, mint a vers, s hasonló betüformákkal, ez van írva:

Possides Jure ac legitime Nomine
Michael Cognomine Czékus Patria
Lökinus Religione Christianus.

Közli: GULYÁS JÓZSEF.

A RÍMKOVÁCS KOVÁTS JÓZSEF (1786—1809) ISMERETLEN VERSEI.

A mesterkedők közé sorolt Kováts József felsőpátkai tanítónak a versei két ízben jelentek meg, 1817-ben és 1835-ben. A két kiadás egyezik, de amint a Figyelő XIX. 392. lapján megállapítja Illéssy János, egyik sem teljes. Valóban a Figyelő I., II., XII., XIII., XIX., XXIII., XXVI. kötetében pótolták is e kiadások hiányait. De még mindig nem teljesen. Pl. Jókai József füzete 80 költeményét őrzi. A sárospataki főiskola kézirattárában is sok kézirat őrzi névtelenül, vagy K. J. jeggyel ellátva az ő verseit. Vegyük ezeket sorra, kiválasztván azokat, amelyek nincsenek közölve sem az 1817. és 1835-i kiadásban, sem a Figyelőben.

A kéziratok közül a legfontosabb, a legtöbb Kováts-verset adja a 463. számú. Tisztázat jellegü; sok vers felé oda van írva a dátum is. (1—132 sz.)

Pfeffel meséje. (1804. szept. 2.)

A parókás német. (1800. jún. 15.)

A kicsapott mester éneke.

A kopottabb nemesekhez.

A frizura. (1800. nov. 3.)

Dórishoz. (Kész csontváz vagy... 1801. szept. 15.)

Alszik Fanni. (Jan. 10.)

Dórishoz. (Jer Doris.)

Hegedü szóban szép mesét jelentek.

Névnapi köszöntő a kaposvári tömlöcben. (Csitt rabláncom csörgése, csitt.) Említi: *Uj m. Athenas* 236. l.[1]

Szokolay Dánielné asszonyság nevenapjára ugyanazon fogságból. (Más a kedves asszonyságot...)

A szabadulásért. (Csak innen futhassak távol.)

Munus poëtarum. (Mi a Heliconon lakunk.)

[1] Ez a vers eldönti azt a vitát, milyen tömlöcbe volt zárva Kováts József.

A poëzis. (Semmi, ha minden halandó.)
Hazafiúi panasz. (Boldog, kit elcsókolának.)
O tempora! o mores! (Legyen titok, ami titok.)
A magyar szépekhez. (Bokrétát, ugy-é, bokrétát.)
Erőtlen még Chloé. (Erőtlen még, lerogyik a...)
Melpomenéhez. (Szeretőm, kedvesem, néném.)
Igyunk, szép szó. (Iszik a barom.)
Eltört pipa siratása. (Szakadjatok, kövér könnyek.)
Félre dogma. (Venus heves, barna fattya.)
A Hernád partján. (Boldog folyó.)
Egy quodlibetre. (Mi a világ, ha képzelem.) L. Csokonai versei közt. (Harsányi-Gulyás II. 262. l.)
Voltér. (Igy szólt egyszer Voltér.)
Egy angyal képénél. (Illyen volt, de a kellemet...)
Czenczihez Budáról. (Mit? Buda...)
Az estve. (Jer vezess te, csendes estve...)
Nem szeretem már ezeket. (Ah az én vasárnapjaim.)
Egy sírdombon kesergő hazafi jaj dalja. (Tsitt körültem.)
Ibis. (Jertek tüdömre ti...) Említi Alszeghy. (IK. 1917. 430. l.)
Meggyónás. (Nem mentegetem én magam.)
Rózsihoz. (Nézd a bamba...)
Egy festett vén asszony. (Ifjúnak látszol...)
Pozsonyi csuda. (Mit látok...)
Elégia ősz utolján. (Sürű ködnek...)

Ezek közül a versek közül egypár megvan más sárospataki kéziratokban is, ugyanott találunk olyanokat is, amelyek ebből a kéziratból hiányoznak. Ilyenek az 1722. sz. kéziratban:

Idő-vers. (Hogy egy vért ivó...)
Idvez légy Szent Péter.

A 762. sz. kéziratban:

Szakállas farkas. (A híves rétek lanyházó...)

Az 1735. számúban: (196. l.)

A bujó kikiricshez. (Te az ifju tavasz fattya...)

A 129. sz. kéziratban: (121—141 l.)

Lalagéhoz. (Minden kellemetlenségek.)
Désy Sándor obsitja. (Mi Venus.)
Concubitus Corinnae. (Meleg volt már...)

E versek egyike-másika drasztikus, de a legtöbbje közölhető volna.[1]

Van még egy költemény, amelyet Kovátsnak tulajdonítanak: *Két forintos tallér, réz krajcár, kajla Máriás beszélgetése.* (Figyelő XXIII. 251. XXVI. 380 l.) Mindkét közlés csonka. Teljesen megvan az 1722. számú pataki kéziratban, ahol föléje «Bányai József debr. teog. deák †» neve van írva. S csakugyan, Jókai az *És mégis mozog a föld* c. regényében B. J. szerzeményének tartja. Viszont 1666. 127. sz. és a 762. sz. kéziratos köteteinkben Kováts József versei közt szerepel.

GULYÁS JÓZSEF.

[1] Bizonyára a N. Muzeum Oct. Hung. 56.340, 360, 590, 595, 602. sz. kéziratainban is van Kováts Józseftől eredő vers.

ADALÉK HORATIUSNAK KAZINCZYRA TETT HATÁSÁHOZ.

Kazinczynak *A szabad Erdély a török elűzetése után* c. költeményében — erdélyi útja közben irta 1816-ban, meglátogatván a kenyérmezei diadal színhelyét — a harmadik versszak e két sora:

Paripáink neki nyihogtak,
Gyapját neki nyirta meg a nyáj;

emlékeztet, bár egészen más vonatkozásban szerepel, Horatius Grosphushoz írott ódájának (Carm. II. 16.) néhány sorára:

...tibi tollit hinnitum
Apta quadrigis equa, te...
— — — — — — — — —
Vestiunt lanae...

Tudva azt, hogy Kazinczy milyen jól ismerte s mennyire magasztalta Horatiust, aligha vehetjük ezt véletlen egyezésnek.

NAGY BÉLA.

BAJZA JÓZSEF KIADATLAN LEVELE SZABÓ KÁROLYHOZ.

Bajza Józsefnek csak azok a levelei vannak kiadva, melyeket Badics Ferenc gyüjtött össze *Munkái*nak levelezését magábanfoglaló kötetében (VI. köt. 3. bőv. kiad. 1901.), és újabban a Kiss Sámuelhez írottak.[1] — 1848 június 1-én vette át Bajza a Kossuth Hirlapja szerkesztését. Munkatársakra volt szüksége, igy fordult figyelme Szabó Károlyra, a későbbi kiváló történetíróra és bibliografusra, akiről több helyről, kivált Toldytól, kedvező felvilágositást kapott. Ennek beszédes bizonyítéka az alábbi június 10-én kelt Bajza-levél, melyet Szabó Károly unokájától, Szabó Géza egyetemi hallgatótól kaptam. A levél jellemző arra, hogy mennyire szükség volt akkor jótollú ujságírókra.

Szabó Károly úrnak.

Önt nekem több ismerősi és baráti igen jól ajánlották, azért bár személyesen nincs szerencsém ismerni, ezennel tudtára adom, hogy a Kossuth' hirlapjánál alkalmazása leend vagy a' Tárcza mellett, vagy mint ujdonság iró havonkénti 50 pengő ft fizetéssel. Kérem, tudósitson, elvállalhatja-e és ha igen, e' hónap' 20-dika körül Pesten lehet-e már, mert ekkor hihetőleg elkezdődnek a' foglalkodások.

Kérem, ne mulassza el, minél előbb felelni.

Pest, junius 10. 1848. Lekötelezettje:
Bajza.

Borítékon: Szabó Károly úrnak. Tisza-Tokajban. Pavelkovics tanácsnok urnál. Bélyegzőn: Pesth 11/6.

Közli: KOZOCSA SÁNDOR.

---

[1] Szücsi József: *Bajza levelei Kiss Sámuelhez.* IK. 1931. 190—201., 323—332. l.

KÖNYVISMERTETÉS.

Magyar versek könyve. Szerkesztette: *Horváth János.* Budapest, Magyar Szemle Társ. 1937. N. 8-r. 592 l.

Aligha szükséges ma már a komoly antológiák nagy hagyományőrző és ízlésnevelő jelentőségét hangsúlyozni. Különösen nálunk, ahol a változás alig egy-két esetben jelent egyúttal szerves, nyugodt növekedést is, és az irodalmi fejlődés fordulóit nem egyszer az öntudatlan szellemi lomhaság s a hagyománytalan, izgatott előresietés mély szakadékai jelzik. Van-e szebb feladata az irodalomtörténeti kutatásnak, mint ezeknek a szakadékoknak az áthidalása, a végeredményben mégis csak az egységes nemzeti művelődést szolgáló harcos mozgalmak értékes eredményeinek összegyűjtése? Az irodalom egyes részletjelenségeit felölelő, egy-egy ízlésforma, egy-egy írói csoport szellemét bemutató antológiákban — ha nem is versenyezhetünk a nyugati nagy irodalmakkal — nem vagyunk épen szegények, de maig is híját érezzük olyan gyüjteményeknek, amelyek irodalmunk egészének minden időtálló, hatni és termékenyíteni tudó értékét magukban foglalnák. Horváth János kitünő gyüjteménye, a Magyar Szemle Társaság gondos és szép kiadásában megjelent *Magyar versek könyve,* most legalább költészetünk területén pótolja a legégetőbbnek érzett hiányokat.

Az új gyüjtemény elődjeként rendesen két ilyenféle művet emlegetnek: az Endrődi Sándor féle *Kincsesházat* és a Zlinszky Aladár és Vajthó László szerkesztette két kötetes gyüjteményt. Pedig a *Magyar versek könyve* mindkettőtől lényegesen eltér. Endrődi munkája a középiskolai tanítói gyakorlatból nőtt ki, «tisztán oktatási céllal» készült, a Zlinszky-Vajthó féle gyüjtemény szükreszabott kereteinél fogva nem egy ponton nagyon is vázlatos. A *Magyar versek könyvének* voltaképen csak egy méltó elődje van, a minden avultsága mellett is még mindig igen nagy értékű Toldy Ferenc féle *Magyar költészet kézikönyve.* (Első kiad. 1855, második 1875.) Toldy a történelmi folytonosság, a nemzeti szellemiség és az erőtgyüjtő önismeret mély sugalmaira hallgatott, ezek vezették Horváth János válogató kezét is. «Igyekeztünk lehető teljességgel továbbörökíteni költői emlékeinkből azt, ami a művelt magyarság köztudatában elevenen él, kiselejtezni a méltán feledettet, új fényre hozni a méltatlanul mellőzöttet s örök értékek mellett a pusztán fejlődéstörténeti érdekűekről sem feledkezni meg», írja *Bevezetésében.* A két nagy mű összehasonlítása rendkívül érdekes és tanulságos. A válogatók célja és magatartása hasonlít egymáshoz, mindkettő a maga

kora irodalomtörténetének mestere, de műveikről nemcsak irodalomtudományunk fejlődésének és gazdagodásának, nemcsak az egyéni és korszerű ízlés változásainak nyomai olvashatók le; összehasonlításuk kapcsán ismét egész határozottsággal öntudatosodik a kérdés: mit kell irodalmunk multjából elidegeníthetetlen, elfeledhetetlen, emberi mértékkel mérve: örök értéknek tartanunk?

A *Magyar versek könyve* irodalomtörténeti kutatásunk minden komoly eredményét értékesíti. Elég errevonatkozóan csak egy-két példát felemlíteni. Toldy még alig vett fel egy-két darabot XVII. század előtti költészetünk emlékeiből, Horváth könyve a XIV. század elejéről való Mária siralommal kezdődik és XVI. századi költészetünknek egész sor remek versét adja. Balassinak az ő válogatásában még diadalmasabban bontakozik ki költői nagysága. A XVII—XVIII. század világi és egyházi énekköltészetéről Toldy sem feledkezett meg, Horváth azonban itt is erős kritikai rostálást végzett: egészen újszerű anyagot válogatott össze s biztos kézzel, erős történeti és kritikai érzékkel mutat rá ezeknek a félig irodalmi, félig népköltészeti, nagyobbrészt csupán kéziratos énekeskönyvekben megőrzött emlékeknek jelentőségére. A kuruc költészet kérdésében is a legszigorúbb kritikai álláspont érvényesül, a kiselejtezett versek közül azonban legalább egy: a *Sebes víz a Garam* kezdetű mégis belekerült a gyűjteménybe, mint Thaly Kálmán verse. Hogy a különféle variánsok közül mily gonddal válogatott a gyűjtemény szerzője, csak a hozzáértők tudják igazán megítélni; a szerkesztő a nagyközönségre való tekintettel a lehető legszükebbre fogta a magyarázatokat s a filológiai gépezetet egészen elrejtette.

A filológiai problémák igazi területe a régi magyar irodalom; újabb költészetünk emlékeinek kiválogatásában már sokkal inkább a szellem- és ízléstörténeti szempontok jutnak előtérbe. Bizonyos, «hogy ily kiválogatásban a szerkesztőnek is érvényesül nemcsak történeti érzéke és tájékozottsága, hanem egyéni ízlése is», mondja a *Bevezetés*. Toldy gyűjteménye valóban a maga kedvenceinek, a felújulás és a romantika íróinak javára volt kissé elfogult, Endrődi a maga kortársainak, a nemzeti klasszicizmus epigonjainak szónokiasan lírai nemzedéke javára. Horváth János tárgyilagossága igen nagy: valószínű, hogy nemcsak történelmi szempontja hozta magával, hogy az élő jelen határánál leeressze sorompóit, hanem az a szándék is, hogy a zavaró kortársi elfogultságokat és érzékenységeket elkerülje. Az egyénieskedő szeszély, az öntelt ízlés önkénye távol áll tőle: vonzalmait alárendeli a tudományos igazságnak és annak a történelmileg kialakult, legnemesebb értelemben konzervatív ízlésnek, amelyet legjobb szellemeink örökségeként vett át. Klasszikus magyar szellemiségünk legöntudatosabb képviselője ő ma s irodalomtörténeti anyagunk legjobb ismerői közé tartozik. Irodalomtörténeti jelenségekkel szemben elsősorban irodalomtörténeti szempontokat érvényesít, az alakiságokra, a nyelv, a forma fejlődésére, a humánum nyelvi-költői megnyilatkozásaira figyel, de igyekszik a tényleges állapot minden más tényezőjével is számolni. Válogatása a fejlődés tényéhez igazodik: «Fordítást, egyházi — templomi — énekeket, névtelen műveket csak addig az időpontig — nagyjában a XVIII. század végéig — vettünk figyelembe, ameddig maga az irodalmi köztudat nem látott az ilyenekben

a közmagyar irodalom határain kívül álló szakokat és kategóriákat, felállítva az eredetiség és világiasság új követelményeit, s mű- és népköltészetet élesebben megkülönböztetve egymástól» — írja a *Bevezetés*.

Ez az elv Horváth János következetesen átgondolt és alkalmazott irodalomszemléletéből folyik. Gyüjteményének szigorúan tudományos szempontból ez második nagy erénye: nincs még egy antológiánk, amelyik ennyire öntudatos irodalomtörténeti elvrendszer jegyében készült volna. Csak az, aki ismeri az «irodalmi köztudat» történeti rekonstruálásának nagy nehézségeit, fogja igazán megbecsülni azt a lelkiismeretes felderítő munkát és azt az önzetlen tárgyszeretetet, amely a *Magyar versek könyvének* nem egy részét olyan felejthetetlen irodalomtörténészi élménnyé is teszi. A történeti valóság iránt érzett nagy tisztelet lehet oka első sorban annak is, hogy a gyüjtemény aránylag olyan sokat vett fel a mult század második felének szónokias epigonizmusából. *A fogoly lengyel*, az *Árpád apánk*, a *Czobor Erzsike* és az egész költészet, amelyet ezek képviselnek, mai közvéleményünk előtt, az ízlésfordulók szinte törvényszerü dinamikája szerint, kedvezőtlen színben tünik fel. Horváth János tiszteletreméltó bátorsággal érvényesíti a közvetlen elődjét rendesen türelmetlenül megvető és kigúnyoló maiság ellenében is az elfogulatlan tárgyilagosság szempontjait. Egy ponton azonban fájdalmas veszteséget eredményezett a módszeres következetesség: a mult században összegyüjtött népköltési emlékeink kimaradtak a kötetből. Ezt a hiányt, akár függelék, akár «betét» formájában pótolni kellene. Olyan értékekről van itt szó, amelyek nemcsak megtermékenyítették klasszikus költészetünket, de feltételei voltak kifejlődésének, amelyeket az egykorú antológiák — tehát a kor tudatának és ízlésének kifejezői is — mindig felvettek valamilyen módon, s amelyek Horváth János szívéhez is nagyon közel állanak.

Módszeresség és a mai ízlés meg-megszólaló vitájában végül is mind határozottabb formát nyer a kérdés: mi hát az irodalomtörténeti érték viszonylag legmegbízhatóbb mértéke? Horváth János a történelmi változások felől közeledik a kérdéshez: tudni s megőrizni való érték «mindaz, aminek olvasását, ismeretét egy-egy korszak minden müvelt embertől elvárja... tekintet nélkül arra, hogy kinek mi a foglalkozása, szakmája, rangja, hivatala... S mai irodalomfogalmunk értelmében csak a költészetnek ily jellegü, a multra is kiterjedő ismerete érdemli meg az irodalmi müveltség nevet.» A történelmi szerep jelentőségének megfelelően nőtt meg így a teremtő egyéniségének súlya a kötetben. A *Magyar versek könyve* nagyobb korból kevesebb anyagot vesz fel, mint Toldy kézikönyve, de részleteiben is időtállóbbat, emberi és müvészi szempontból egyaránt sokkal egynemübbet. A «törzsanyagot» legnagyobb vagy jelesebb költőink müvei adják, ezek a nagyok szabják meg a kötet értékszínvonalát. A válogatás egészen a mult század közepéig mintaszerünek mondható s nem egy ponton állítja helyre a helyes értékarányokat. A közepes testőrirók pl. s a különböző «iskolák» másodrendü verselői kellő helyükre kerülnek vissza, vagy el is maradnak; annál ragyogóbban emelkedik ki azonban közülük Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey s elsősorban Vörösmarty. De a kisebbek közül is nem egy jut ismét jelentőségének megfelelő szerephez, hogy csak az újabban méltánytalanul

kisebbített két Kisfaludyt, az érdemtelenül feledett Batsányit és a Toldy gyüjteményéből kimaradt Fazekast említsük. Klasszicizmusunk nagyjainak bemutatása — üzleti szükkeblüség miatt — sajnos, nem sikerülhetett ilyen jól, s a XX. század költőiről is, akik közül csak Ady jelenhetett meg nagyságához mért terjedelemben, teljesebb képet fog adni majd egy nagyobb messzeségből visszatekintő gyüjtemény. Az alkotó egyéniség nagysága mellett a formai szépség, teltség vagy érdekesség is szerepel mint az értékelés mértéke. Horváth János a formák nagy értője a nélkül, hogy formalista lenne. Nagyra értékli a tiszta, befejezett alkotásokat, a klasszikus esztétika «belső idomát», de kitünő érzékkel tudja kiemelni a részletszépségeket is. A nagy epikai kompozíciókból kiválasztott szemelvények — különösen a Vörösmarty-részletek — tanúbizonyságai biztos tapintásának.

Az a végső, átfogó érték–szempont azonban, ami történelmi, egyéni, tárgyi és formai értéket összefoglal, Horváth János mély és tiszta humanitásából fakad. Türelem jellemzi ezt az emberséget, alkalmazkodó, beleélő megértés s valami férfiasan gyengéd fogékonyság minden iránt, ami tiszta emberi megnyilatkozás. Újabban egyre hajlamosabbak lettünk arra, hogy költészetünk multjából is elsősorban a magyar sorsérzés szenvedő, borús árnyait idézzük fel, a *Magyar versek könyvé*ben ismét megszólalnak vidámságunk, életörömünk dalai, sőt egy, sajnos, nagyon is elfeledett magyar kedélyszinnek, a kedves «nyájasságnak» hangjai is. Az ember megnyilatkozásában keressük tehát a legmélyebb értékeket, a lélekben, «mely lélek szerint kíván szólni olvasójához, mint magához hasonló emberhez, magyarhoz, stílus és divat különbözőségei ellenére, esetleg évszázadok messzeségein át». Ez a mély és ősi magyar humanum az, ami olyan nagy nemzetnevelő értéket kölcsönöz ennek a régen nélkülözött antológiának.

KERESZTURY DEZSŐ.

Giovanni Hankiss: Storia della letteratura ungherese, tradotta da Filippo Faber. Torino, Paravia, é. n. 8-r. 356 l.

Aki külföldi közönség számára ír magyar irodalomtörténetet, bizonyára azt a hármas célt tűzi ki maga elé, hogy világos képet nyujtson tárgyáról, kiemelje azokat az elemeket, melyek az illető nemzet érdeklődésére különösen számot tartanak, és hogy felfogásban, megírásban alkalmazkodjék olvasóinak ízléséhez. Bocsássuk mindjárt előre, hogy Hankiss János, aki a külföldi magyar kultúrpropaganda egyik legrégibb és új kezdeményezésekben gazdag harcosa, ennek a három feltételnek derekasan igyekezett megfelelni. Ha mégis minden ponton bizonyos fenntartással kell élnünk, az semmiképp sem kisebbíti a könyv egészének az értékét.

A kép világosságának szempontjából Hankiss irodalomtörténetének legsikerültebb része kétségtelenül a XIX. század. Nagyon világos képét kapjuk itt a Petőfi—Arany nemzeti realizmusának, a regényírás első virágkorának, a magyar népszínmű fejlődésének Szigligetitől Kodály *Háry János*áig. A részletek jól kiegyensúlyozottan vannak együvé szerkesztve, az összefüggések helyesen hangsúlyozva, az előadás hangja pedig általában az a folyamatos és tárgyilagos hang, melyre az ilyen munkában szükség van. A szerző ezt

a helyes módszert azonban nem alkalmazza következetesen könyvében. A XVIII. század tárgyalását novellisztikus beállítottságú arcképekre tagolja, mint ezt a fejezetcímek is bizonyítják: «A poéta, aki tollából akar megélni» (Csokonai), «A sorsüldözött, aki megindítja az irodalmi életet» (Kazinczy), «A nagy nemzeti ügyek prókátora» (Kölcsey) stb. Az előző kor meg épen gyakran válik — Balassa és Zrinyi arcképét kivéve — íróknak és könyveknek irányelveket nélkülöző nomenklaturájává, míg az újabb irodalomra vonatkozó fejezet, a szerző saját bevallása szerint, megelégszik a gyors filmbeszámoló szerepével s nem szervesen vezeti tovább a korábbi fejtegetéseket.

A módszer egyenetlensége a részletekben is megnyilvánul. Így például jó lett volna az eredet kérdését nem a kelet és nyugat szembeállításának a közhelyével elintézni (6—7. l.), viszont a nemzetiségi kérdés rövid történeti beállítása okvetlenül ajánlatos lett volna ott, ahol Dugonics vagy Petőfi szláv eredetéről és a magyarság asszimiláló erejéről esik ismét csak kissé novellisztikus stílusban. Egyáltalán tévedés azt hinni, hogy bizonyos kalotaszegi hímzéses (5. l.), «idegenforgalmi» beállítás hasznára válnék egy kultúrpropagandánkat külföldön szolgáló tudományos munkának. Olaszok számára írott irodalomtörténetet elhibázott dolog egy *Haza és szépség* című fejezettel kezdeni és kijelenteni, hogy az egész magyar irodalomban egyetlen, a Hungária-asszony iránt érzett szerelem húzódik végig. Az érdeklődéskeltésnek sincsen okvetlenül arra szüksége, hogy egy féllapon összehalmozza a rovásírást, cserkészetet, a keletiek fürdőkultuszát és a totemizmust (8. l.), vagy hogy Jókai *Uj földesúr*ával kapcsolatban egyszerre csak azt kezdje magyarázni, hogy Trianon után az utódállamokban a hódítók tanulnak magyarul (?), hogy a diplomaták, ha Budapestet el kell hagyniuk, titkos könnyet törölnek le, «rara come una perla», a háború alatt pedig francia és angol nevelőnők békésen élvezhették Molière-t és Shakespeare-t a Nemzetiben (24. l.). Azt sem értjük nagyon, hogy a XVI. századi Sztárai megértéséhez (36—38) mire kell Prohászkát, a klerikálizmus hiányának kérdését és azt emlegetni, hogy nálunk a pap népszerűbb mint másutt. Akarja tudni a szerző, mi az olasz olvasó véleménye a tudományos tárgyalás ily felhígításáról? A tekintélyes Rassegna Italiana 1937 márciusi számának könyvszemléjében (223. l.) Salvatora Rosati, nem ismerve félre egyébként Hankiss fáradozásának értékeit, így ír: «Jellemző s nem ép kívánatos minden magyar ember által írott irodalomtörténetben (a kritikus Császár Elemér pompás kis összefoglalását, mely a Corvina 1924-i évfolyamában és külön füzetben is megjelent, bizonyára nem ismeri), hogy ott is, ahol legkevésbbé volna szükség rá, folytonos kitéréseket iktatnak a társadalmi és politikai életről... *Ez a kétségbeejtő politikai mánia* található meg jórészt H. könyvének lapjain is...» Sőt a szerző hazafias jószándékával a bíráló bizalmatlanságát váltotta ki teljesen helytálló értékeléseivel szemben is, s ez annál is inkább érthető, mert az efféle nagyon általános kijelentések sem szolgálnak bizalomkeltésre: A középkori magyar költészet «fejedelmi palota» volt, melyet a tatárok és az írásbeliség hiánya pusztítottak el (25. l.), vagy «Nincsen lendületesebb, merészebb drámába oltott történetfilozófia, mint a Madáché, *semmi sem* világosabb, tisztább, logikusabb ennél

a hasonlíthatatlan (gotikus) ablakoktól besugárzott világnál» (252). Pedig velük szemben Hankiss könyvének ereje ép az irodalmi művek bő tartalmi ismertetésében s a tömör méltánylásokban rejlik. Ha a XIX. század tárgyalásánál alkalmazott módszert vezette volna végig következetesen, s ha nem kísértette volna öt közben-közben egyrészt a publicisztikai beállítás, a novellisztikus színezés, a minden nevet felölelés szelleme, másrészt nem bibelődnék olykor-olykor módszertani mühely-kérdésekkel (7., 71., 129., 325. l.), könyve még egységesebb és áttekinthetőbb lenne. A fordító azonban úgylátszik határozottan publicista-novellisztikus irányba rontott a szövegen, mert nem tartom valószínűnek, hogy Hankiss János leírta volna, hogy Csokonai neveléséről — akinek különben «aranyszíve» volt — apja «derék Figaro módjára» gondoskodott (97), vagy hogy ilyesmiket mondana: «A magyar nyelv és költészet nagyszerű lendületének szüksége volt olyan hajlékony és művészien kifaragott ugródeszkára, mint a latin nyelv» (72). «A naiv népek képzelete, mint éhes vadállat foga, úgy ragadta meg a hallottakat». Ezekhez járulnak a fordító ilyesfajta tréfás kifejezésbeli pongyolaságai: «Kukorica Jánost azért nevezik így, mert a romantikus szokás szerint szülei ismeretlenek és Isten napja alatt a kukoricásban találták» (168), «Petőfi teljesen lerombolta a magyar lélek külső korlátait» (182), «Petőfi után azt hinné az ember, hogy a magyar jellemet nem lehet többé tökéletesíteni és növelni... Arany János bizonyos tekintetben a lehetetlent vitte végbe...» (183), «míg a magyar költők Petőfiig nemes születésüek voltak, ő egy kocsmárossá lett hentes és egy szegény cseléd gyermeke» (161). Mégis csak jó lett volna egy az olasz tudományos stílussal ismerős irodalomtörténésszel átnézetni a fordítást!

S ha már a részleteknél tartunk, olyan könyvben, melyben a Csokonai csikóbőrös kulacsához írott szerelmi dalának egy egész szakasza helyet talál, a *Hymnus*ból is jó lenne többet idézni két verssornál. (100., 115. l.) A versidézetek fordítóinak nevét vagy mindenütt vagy sehol sem kellene kitenni. Jókai *Il nuovo possidente*jéről szólva, (*Az uj földesúr*, 239. l.) jó lenne megemlíteni, hogy az nem ezen, hanem *Il fascino della terra magiara* címen olvasható olaszul. A könyv végére iktatott bibliográfiából is hiányzik sok mással együtt ez az adat. Hogy csak úgy hirtelen, «kapásból» egészítsem ki: Edoardo Bolla, *Liriche di A. Petőfi*. Trieste, 1880. (Cassone sem fordított volna egyebet, mint a *János vitéz*t?) Vincenzo Gelletich, *I. pagani*. Fiume, 1908; S. Gigante, *La rotta di Zalano*, Fiume, 1911; G. Sirola, *Amore e dolore di terra magiara*, Firenze, 1932; u. a. *Michele Babits, il poeta dell' Ungheria mutilata*. Ateneo Veneto, 1935. stb. A bibliográfiát összeállító Márffy Oszkár — ha már nem is szól a fiumei fordítók példás buzgalmáról — megemlíthette volna, hogy nincsen szándékában teljes összeállítást adni és megjelölhette volna, hogy milyen elv alapján ejtette meg a kiválasztást.

Ami a második szempontot illeti, Hankiss általában jól kiemeli az olasz irodalmi hatás kérdését, így Balassánál, a XVI. századi széphistóriákban, Zrinyinél, Faludinál, Csokonainál, Kisfaludy Sándornál, el nem felejtve Petőfinek a sziciliai forradalomra és Aranynak Danteról írott költeményét sem (208—209. l.) Egyes kisebb kiaknázatlanul maradt részletek: F. Mar-

sigli szerepe a rovásírás emlékének megőrzésében, a középkori krónikák Attila-legendájának a pannóniai római romokhoz való fűződése, a Rómaeszme Sz. István intelmeiben, a Jókai-kódex olasz franciskánus eredete, Hess András első budai nyomdájának Rómából beszármazása, Kazinczy hű Petrarca-szonettjei, Pázmány ellenreformátori munkálkodásának olasz-gráci gyökerei, Debreceni Márton *Kióvi csatá*jának Tasso-utánzása. Főleg azonban az olasz humanizmus magyarországi hatásának kellő méltánylása hiányzik a könyvből. Az Anjouk alatt meginduló és Zsigmond alatt már bontakozó humanizmus előkészítő korszakát szeretné az olasz irodalomtörténész ábrázolva látni, s azután a humanizmus népnyelvüvé-fordulását, az olasz és német forrás keveredését, majd a latin irodalmi műveltség folytonosságát Berzsenyiig és Vörösmartyig. Hankiss tárgyalásában a humanizmus Mátyás korára szorítkozik s még ezen a ponton is ez az olasz irodalomtudományt különösen érdeklő kérdés mostoha elbánásban részesült.

Végül, hogyan igyekszik a szerző közelebb hozni a magyar írókat és műveiket az olasz olvasó lelkéhez? Újból hangsúlyozom, hogy ez ott sikerült legjobban, ahol egyszerűen és világosan adja elő a tényeket, kiaknázva olykor az olasz irodalom nagyjaival (Petrarca, Ariosto, Tasso) fennálló jellembeli analógiákat. Az sem baj, hogy Hankiss mint francia irodalomtörténész sokszor igyekszik francia példával megvilágosítani fejtegetéseit. Csak olykor az összehasonlítások erőltetettek. Balassát aligha magyarázza a Villonhoz hasonlítás (49), Mikest sem az, ha «új Joinville»-nek nevezem, aki «egy új Sz. Lajos életét örökíti meg, de a krónika szárazsága nélkül» s ha azután Montaigne és Mme. de Sévigné nevét említem a *Törökországi levelek*kel kapcsolatban. Erőltetett az *Ember tragédiájá*nak kifejezési tökélyét is a «Heredia által dicsért sziciliai ezüstérmek veretének tisztaságához» hasonlítani.

Ismétlem azonban, hogy a kiemelt előnyök mellett, mindez csak részlet — a jó névmutatóval ellátott 350 oldalas kötet érdeméből mit sem von le. Hiszen ne feledjük, hogy Császár Elemér munkája óta az első olasz nyelven megjelent magyar irodalomtörténetről van szó.

KOLTAY-KASTNER JENŐ.

Jean Hankiss: Défense et illustration de la littérature. Paris, Sagittaire, 1936. 8-r. 204 l.

A csinosan kiállított kötet Hankiss János 11 irodalomelméleti vonatkozású dolgozatát foglalja össze. Magyarul mindegyik tanulmány megjelent már, hat közülük abban az *Irodalomszemlélet* c. kötetben, amellyel annakidején részletesebben is foglalkozott az IK. (1934. 204—206 l.) Az azóta készült dolgozatok nem módosítják, de részletesebben kifejtik s több oldalról megvilágítják a szerző kétségkívül helytálló alaptételét: «élet és irodalom állandó, szoros kapcsolatban van egymással, a műveltség, a világnézet, a művészi alkotókedv minden megnyilvánulása, sőt az élet minden vonatkozása valamiképen az irodalom befolyása alatt áll». A francianyelvű kötet bizonyos belső rend szerint füzi össze a tanulmányokat: az irodalomtörténet és a kritika válságának ismertetése után a realizmus kríziséről esik szó, azután arról, hogy indul a lírai költő felfedező útra a lélek titkai

felé; bizonyítást nyer, hogy az irodalom az ember megismerésének legjobb eszköze s e felismerés gyakorlati igazolásaként találkozunk az irodalmi jellemfestés egy-két problémájával. Az olvasók szerepének hangsúlyozása az irodalmi élet társadalmi vonatkozásaira utal, az irodalom szellemi hatásainak útját a képzőművészetekkel, a tudománnyal, a nemzeti szellemmel és a vallással való kapcsolatának vizsgálata közben követhetjük. A kötetet a végső nagy kérdés, író és olvasó halhatatlanságának kérdése zárja le. Hankiss főerőssége nem a módszeres teljesség és következetesség — irodalom és irodalomtörténet szempontjait és jelenségeit pl. sokkal határozottabban külön kellene választania; ebben a könyvében is az a művelt csevegő keresi fel újra francia ismerőseit, aki már régibb munkáiban is olyan megnyerő módon tudta párosítani kellemes modorát s európai tájékozottságát a magyar ügy szolgálatával. Előadása a mértéktartó vezetőé: nemcsak tárgyára figyel, hanem közönségére is; nem meríti ki ugyan tárgyát, de gondolkodásra késztet; nem fáraszt, de mégsem ereszt el üres kézzel. Ferd. Baldensperger előszava a tudóst tiszteli meg, fűzzük ehhez hozzá a legjobb értelemben vett magyar kulturális hírverő dicséretét. A sorok között, az elveket megvilágító példák ügyén, minden tolakodás nélkül való természetességgel feltűnnek a magyar irodalom értékei is, meggyőzőbben érvelve minden hangos propagandánál.

KERESZTURY DEZSŐ.

Várkonyi báró Amade Antal versei. Kéziratból, bevezetéssel és jegyzetekkel kiadta *Gálos Rezső.* Budapest, M. T. Akadémia, 1937. (Régi Magyar Könyvtár, 40.) 8-r. 130 l.

Azóta, hogy Paszlavszky Sándor 1885-ben Abafi *Figyelőjében* (18. k.) közzétette Amade Antalnak az alsókubini Csaplovics-könyvtárban fölfedezett vallásos költeményeit, az irodalomtörténetírás nem sokat törődött sem velük, sem írójukkal. Nem látott bennük akkora értéket, hogy a további foglalkozásra érdemesnek tartotta volna őket. Jóideig Amade Antal életéről sem tudtunk többet annál a pár adatnál, melyeket Paszlavszky megállapított róla. Csak esetleg, fiához, Lászlóhoz való viszonyában bővült reá vonatkozó ismeretünk, különösen akkor, midőn a Véghely-hagyaték hozzáférhetővé lett a kutatás számára. (L. főleg Vértesy Jenő cikkét: *Adatok Amade László életéhez.* IK. 1902.) Ez a kiadás is annak a beható munkának mellékhajtása, melyet Gálos évek hosszú során át Amade Lászlónak szentelt. Az ő életrajzához keresve adatokat bukkant a bősi (csallóközi) kastélyban Amade Antalnak eddig ismeretlenül maradt világi költeményeire.

Hogy Amade Antalnak a Paszlavszkytól közzétett vallásos költeményeken kívül más tárgyú versei is voltak, az bizonyosnak látszott, hisz egyet már megtalált az Orsz. Széchenyi-könyvtárban és ki is adott Kerestély Olga Amade Lászlóról írt életrajzában (Kolozsvár, 1905.) Gálos szerencsés felfedezéséből megtudjuk azt is, hogy azt a két költeményt, melyeket Négyesy László CXXXVI és CXXXVII. sz. alatt közölt Amade László versei között, szintén az apa, Antal, írta.

Gálos most kiadja Amade Antalnak összes eddig előkerült verseit, mégpedig a költő kéziratából, kivéve a Kerestélytől közzétett darabot. Ez

ugyanis nincsen meg a bősi leletben, Kerestély könyvtári jelzése pedig nem volt elég a kézirat megtalálására. A Kerestély adta szöveget nyomtatta tehát le újra Gálos is.

A töredékeket is számítva összesen 22 világi költeményt tartalmaz e gyüjtemény. A vallásos költeményeknek három eredeti kéziratára bukkant Gálos, de csak az egyik (C) teljes. Ennek alapján első 10 strófájával teljessé egészül a Paszlavszkytól I. sz. alatt közölt 3 szakos töredék, de a III. sz. költeménynek 2. része is 2 strófával bővül az 1. után.

A kiadás — a föntebb említett kivétellel — híven követi a kéziratot. A filológiai természetü felvilágosítások, kiegészítések, szövegkritikai észrevételek a nagy gonddal készült *Jegyzetek*ben találhatók.

Itt vallja meg Gálos, hogy a világi költemények sorrendje önkényes a kötetben, mert csak kevés támasztéka volt a versek keletkezése időpontjának megállapításához. Szerintünk a több «támaszték» is csak igazolná — legalább is nagyjában — Gálos elrendezését. A költemények legnagyobb része (az első 12, a 16. és 17.) Amade házasságával kapcsolatos — sorrendjük elég jól tükrözi annak válságait. Legfeljebb a 7. verset lehetett volna a 11. után tenni, ha ugyan nem tévedek amott a 9., emitt a 18. versszak első sorának időmeghatározó jellegében.

Ez az óvatosság és önkritikai hajlandóság megnyilvánul az életrajzban is, Amade Antal életének első vázolásában. Nem nagy terjedelmü (12 lap), de eléggé megismerjük belőle a költő szerencsétlen földi pályafutását. Adatai megbízhatók és jórészt újak; sok utánjárásnak, levéltár-kutatásnak eredményei. Gálos természetesen fölhasználja a már mások közléséből ismert adatokat, azonban mindig visszamegy az eredeti forráshoz.

A kiadás nyomán eléggé kibővült Amade Antalra vonatkozó ismeretünk. Teljesebb képünk van költői egyéniségéről is. Gálos érthető szeretettel foglalkozik vele. Szerinte Amade Antal «ugyanazokon a húrokon játszik, amelyeken a jezsuita-kor minden magyar poétája». Barokk a formakészlete, a jezsuita iskolázás emléke, azonban ismerhette Balassát, Zrinyit is olvasta, Beniczky Péter, Koháry István is hathattak rá, de a két utóbbinál «több benne a költőiség s ezt Gyöngyösi olvasása váltotta ki belőle». A kompozició nem ereje, sokat elmélkedik fölöslegesen, de van kitünő ritmusérzéke, élénk képzelete, és az érzés nem egyszer meglepő frisseséggel jelenik meg nála. Érdekes, hogy ennek a legtöbbször unalmasan terjengő költőnek milyen üde, eleven versszakai vannak. Előadása is sok elcsépelt mitológiai sallangot hurcol magával, helyenkint azonban meglepően tömör és magyaros nyelven tud írni.

Vallásos költeményeinek indítékait eddig is ismertük, a mostan előkerült világi költemények főtáplálója jól indult, de szerencsétlenné vált házassága. Vágyódik jegyese, majd tőle távol lévő felesége után, panaszkodó, keserü vádakban tör ki ellene, végül gyülölettel gúnyolja. Sokban hibás lehetett az asszony, de sokat mentik — Amade tudtán kívül — e költemények. Amade szerelmi életében nem igen lehetett finomság, a versek tanúsága szerint nagyon érzéki oldaláról nézte a házasságot. Nem vonható kétségbe vallásossága, de nem hatotta át lelke minden rétegét. Gálos nem méltatta elég figyelemre a mozzanatot, különben óvatosabban fogalmazta volna meg

e mondatát: «A katolikus barokk szellem és Gyöngyösi magyaros világa Amade Antalnál mutatkozik legfejlettebben». Hol van Amade Antal Zrinyi és Pázmány lelkétől, a magyar kat. barokk legnagyobb képviselőitől, vagy azoktól az apostoli szellemű férfiaktól, akik a XVIII. században a magyar katolicizmus újjáteremtésén dolgoztak!

Gálos abban látja Amade Antal helyét irodalmunk fejlődésében, hogy a barokk-kor főúri lírikusainak utolsója, de meleg szerelmi lírájával, erős képzeletével felülmúlva Beniczkyt és Kohárytnem tünik el nyomtalanul. «Az ő költői világa fejlődik tovább és teljesül ki fia költészetében». Példaadó hatása fiára kétségtelen, ritmusérzéke, stíluskészsége is gazdagodást jelenthetett reá nézve, de László szélsőségekben hánykolódó lelke is sokat örökölhetett apja belső ellentétéből.

KOCSIS LÉNÁRD.

Berzsenyi Dániel költői művei. A M. T. Akadémia Irodalomtört. Bizottsága megbízásából kiadta *Merényi Oszkár*. Budapest. A kaposvári Berzsenyi Társaság támogatásával kiadja a M. T. Akadémia, 1936. (Régi Magyar Könyvtár 39.) 8-r. 438 l.

Irodalomtörténetírásunk utolsó két évtizede méltó folytatása a nagy és tisztes multnak. A kutatók idősebb és fiatalabb nemzedéke a nehéz idők ellenére is töretlen hittel, kitartó — s tegyük mindjárt hozzá — önzetlen, sőt sokszor önmegtagadó buzgalommal munkálkodott a tudomány haladásán. S hogy fáradozása nem volt hiábavaló, azt az újonnan feltárt adatok tekintélyes tömege, a részletkérdéseket biztos ítélettel tisztázó tanulmányok döntő eredményei, a művészi és kritikai tollal írt jellemzések, a rendszerező és összefoglaló munkák, az elvi kérdések tisztázását elősegítő fejtegetések hosszú sora bizonyítja. Csak egy tekintetben maradtunk el az előző korszakokhoz képest: a kritikai szövegkiadásokban. Ugyan melyikünk kutatását nem akadályozta az a körülmény, hogy legnagyobb költőink számos alkotása csak avult, megbízhatatlan vagy nehezen hozzáférhető kiadásban olvasható, kit nem érint fájdalmasan, hogy halhatatlan íróink munkásságának, levelezésének egy része ma is kéziratban hever? Pedig ezek nélkül alig képzelhető eredményes munka az irodalomtörténet többi területén: filológiai alapvetés nélkül a legszebb szintézis is csak délibábos légvár lesz.

Ezért szolgál különös örömünkre, hogy a Régi Magyar Könyvtár, anyagiak híján tíz évi kényszerű szünetet tartva, most két újabb kötettel gyarapodott. Az egyik Berzsenyi Dániel költői művei — ezt halálának százéves évfordulója alkalmával adta ki a M. T. Akadémia a Berzsenyi Társaság támogatásával. Szebben, méltóbban alig lehetett volna megülni a centenáriumot. Hála illeti ezért a kaposvári irodalmi kört — példátadón megmutatta, hogyan emelkedhetik a helyesen értelmezett és irányított «lokálpatriotizmus» egyetemes nemzeti szolgálattá. És dicséretet érdemel a kiadás gondozója, Merényi Oszkár. A nagy és fáradságos munkát kellő hozzáértéssel, alapos körültekintéssel, lelkiismeretes elmélyedéssel, mindenek felett pedig lelkes szeretettel és odaadással végezte.

Merényi jószándékú ügybuzgalma, sokoldalú érdeklődése, mint minden túlhajtott erény, már-már hátrányára is vált. A szövegvizsgáló mellett szót kért az esztétikus, s a kettő arányos és stílusos érvényesülését nem mindig

szabályozta kellő önfegyelem. A kötet bevezető fejtegetései — Berzsenyi költői pályája, egyénisége és világnézete, költészete és költői sorsa — finom megfigyelésről, helyes ítéletről tanuskodnak; új és szép az a részlet, amely Berzsenyi «hősies» magatartásáról, szellemes, amelyik a költemények elrendezésében megnyilvánuló írói öntudatról szól. Mindez azonban nem tartozik egy kritikai kiadás elé — folyóiratban, önálló tanulmány formájában tudományos használhatósága is nagyobb lenne. A bevezetés utolsó fejezete, a tanulságos kiadástörténet már helyén való, de kevesebb itt is több lett volna.

A részletek helytelen adagolása következtében nem érvényesül érdeméhez és jelentőségéhez mérten a kötet főrésze: Berzsenyi versei és azok változatai. Pedig ez hibátlan munka, a szöveg hűsége és hitelessége a megkövetelhető eszményt teljes egészében megvalósítja. A feladat nem volt könnyű. Tudjuk, hogy a költemények szövege sok viszontagságon ment keresztül. Kazinczy és pesti hívei, majd tanácsukra maga Berzsenyi is sokat javítottak az eredeti fogalmazáson, de változtattak az első kiadók, Helmeczi és Döbrentei is, többnyire önkényesen. Toldy Ferenc kiadása csak részben állította helyre a szövegrontásokat, azonkívül sok benne a sajtóhiba. Merényi elvszerűen járt el; főszövegül azt közli, mely «a lehetőség szerint pontosan megvalósítja a költő szándékát». Ez általában a Helmeczi-féle 2. kiadásnak felel meg. Húsz versnél azonban — épen a legismertebbeknél — Toldy *Handbuch*ja (1828) volt irányadó. Merényi ugyanis felfedezte Stettner Györgynek egy levelét, amelyből kitűnik, hogy a *Handbuch*ban közölt változat tekinthető a költő végső alakításának. Eltérés ugyan csak egyes szavakban mutatkozik, el kell azonban őket fogadnunk, még akkor is, ha a nemzeti köztudat meggyökeresedett hagyománya áll velük szemben, mint pl. a *Wesselényi hamvaihoz*, vagy a *Közelítő tél* esetében. (Más kérdés, hogy szükséges-e a változtatásokat a köztudatba átvinni; a «gőztorlatok alpesi» már a Kölcsey-kritikához való kapcsolata következtében is jellemzőbb, mint a végső fogalmazás: «gőztorlatok éjjeli.»)

Az új kiadás másik főérdeme lehető teljessége. A *Kupa támadásá*nak teljes szövegén, több versváltozaton, Berzsenyi egy népdalgyüjteményén kívül hoz néhány olyan költeményt is, amelyek kézirat alapján most kerültek először kiadásra. Merényi az eddig teljesen ismeretlen versekre a költő niklai hagyatékában bukkant, s a felfedezés jelentőségét nem kisebbíti az a körülmény, hogy a versek nem gazdagítják új színnel vagy különösebb értékkel Berzsenyi költészetét.

Nem oldja meg azonban ez a kiadás sem — részben, mert a jelenlegi adatok birtokában nincs is rá mód — a költemények időrendi sorrendjét. A régi felfogás az időmértékes és rímes verseket mereven szétválasztotta s ez utóbbiakat mint «gyermekkori dalokat» Berzsenyi első költői kísérleteinek tekintette. Ezt a feltevést meggyőző érvekkel és kétséget kizáró párhuzamokkal Gálos Rezső megdöntötte (V. ö. IK. 1936: 477—479 l.). Szerinte 10 óda már a század fordulóján készen volt; írhatott Berzsenyi közben rímes-hangsúlyos verseket is, de a Matthisson költészetét tükrözők később keletkeztek. Merényi is elveti Toldy sorrendjét, helyesli, sőt meg is toldja Gálos érveit, állásfoglalása a két véglet között azonban nem eléggé határozott s a helyzetet inkább bonyolítja, mint tisztázza. A *Küprisz*hez célzását ténynek veszi,

A felkölt nemességhezét — Gálos egyik szellemes bizonyítékát — ellenben nem, holott ez (Méltán buslakodám előbb...) sokkal határozottabb, szubjektívebb, mint amaz. (Eldanlom első ömledezésimet...) Gyenge lábon áll Merényinek az az ellenvetése is, hogy a Kisfaludy-hatást »korrektúra-korszaknak» lehetne felfogni. Berzsenyi sokszor javított egy-egy kifejezésén, de merő képtelenség az a feltevés, hogy egy már meglévő versben minden második sort kicseréljen a Himfy-strófák szószerinti fordulataira. Viszont a perdöntőül hívott esztétikai szempontot illetőleg épen nem lélektani valószínűtlenség, hogy a költő sikerült versek után gyengébbeket írjon, annál kevésbbé, mert két egymástól teljesen elütő stílusról van szó.

Az elmondottakból önként következik, hogy a szövegkritikai apparátus első, a kéziratokra és kiadásbeli változatokra vonatkozó része szinte tökéletes magasságban áll a versek keletkezését illető megjegyzések felett. Nem mindig helyeselhetjük a forrás megjelölését sem. Itt bizony sokszor túloz Merényi — kapcsolatnak alig minősíthető, véletlenen alapuló szó- és képegyezést már «forrás»-nak jelöl meg, miközben az egyik legközvetlenebb ízlés-áramlatról, a rokokóról teljesen megfeledkezik. A rokokó nyomaira már Gálos is felhívta a figyelmet, s bizonyára nem lenne meddő a kutatást ebben az irányban is kiterjeszteni. Az olyan versek, mint pl. a bujkáló erotikájú *Lilli*hez, annyira kiütközik a puritán erkölcsü Berzsenyi alkotásai közül, hogy bátran feltételezhetjük és nyomozhatjuk a divatos stílhatást. Más versek meg — *Az örömhez*, *A múzsához* — egyenesen Csokonai szellemét idézik. E költemények mintáinak megtalálása az időrendi problémát is közelebb hozná a megnyugtató megoldáshoz.

A magyarázatok sem mindig elégítik ki a mélyebb érdeklődést. Verstani útmutatást sehol sem kapunk, nyelvészetit is csak gyéren. Ezzel szemben egyik-másik szövegintepretáció egész kis értekezéssé dagad s bőven kárpótol az előbbi hiányokért. Nagyon helyes gondolat volt a mythologiai nevek megoldását külön jegyzékbe foglalni.

Az új Berzsenyi-kiadás nagy erényeinek és kisebb hibáinak szembeállításából önként adódik a megnyugtató és örvendetes végeredmény. A tudományt jelentősen gyarapító kötet azt az óhajt kelti, bár minél előbb minél több követője akadna. A folytatást elsősorban Merényi Oszkártól várjuk — hisszük és reméljük, hogy a Berzsenyi prózai munkáit és levelezését magábafoglaló kötet méltó befejezése lesz a sikeres kezdetnek.

SOLT ANDOR.

Keresztury Dezső: Arany János. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1937. K. 8-r. 78 l.

Arany János kétségkívül az a költőnk, akire legjobban ráillik ez a századvégén született szó: elmemozdító. Emberi valója a maga bonyolultságával és mélységeivel, költészete a maga gazdagságával és művészetével épannyira érdekes, mint amilyen érdekes — nemcsak lebilincseli, aki foglalkozik vele, hanem gondolatokat is ébreszt benne. Ezért, bár egyike a legtöbbet magyarázott magyar költőknek, az elmélyedő vizsgálat még ma is, ötven évvel halála után, talál megértetésére új szempontokat és jut segítségükkel új megállapításokra. Valóban minden esztétikusunk szinte

kötelességének érzi, hogy megragadja Arany lelki vagy költői világának kellően meg nem világított mozzanatát s róla újat, vagy legalább mást mondjon — s ha célt érnek, abban jelentős része van magának a költőnek, aki, mint a csiszolt gyémánt, százféle színt játszik.

Keresztury Dezső is újszerű föladatra vállalkozott Arannyal kapcsolatban. Ő az egész Aranyt akarja szemünk elé állítani, az embert és a költőt, de jól tudva azt, hogy 80 kis lapon teljes életrajz helyett csak halvány vázlatot adhatna, új nézőpontot keres. Dolgozatában magukról a költői alkotásokról kevés szó esik, még a legnagyobbakról is csak minimálisra kicsinyített képet kapunk, de a kép egyéni, egy-egy színárnyalata mutatja, hogy a szerző átszűrte a maga lelkén Arany műveit. A súlyt átbillenti az *alkotóra*, érdeklődése Arany egyéniségének és költészetének változásai és e változások belső összefüggése felé fordul, célja megrajzolni, mégpedig kapcsolatban egymással, Arany emberi és költői pályáját. Föladatát, fölhasználva az Arany-irodalom értékes termékeit, igen jól oldja meg. Megállapítja azoknak az erőknek munkáját, amelyek Arany lelki szervezetét kiformálták — származás, emberek, élet, irodalmi hagyomány, korszellem — azután vizsgálja, hogyan kelt életre ebben a lelki talajban Arany költészete, mit adott magából s mit adott a nemzeti közművelteségnek. Kettős érdeme, hogy a filológiailag igazolt tényekre támaszkodva emelkedik a lelkiség és szellemiség világába: nem konstruál, hanem rekonstruálja Arany valóját, másfelől, hogy előadásában szerencsésen egyesül a tárgyszerűség az emelkedettséggel — választékos az, keresett szólamok és túlzások nélkül.[1]

Szerettük volna, ha a szép dolgozat ment maradt attól a pár folttól, amelyet egy kis gondossággal könnyen el lehetett volna kerülni. Ha a szerző gondol a *Toldi szerelmére*, akkor nem írja le azt az állítást, hogy Arany költészetének harmadik korszakában (1867 után) «nem törekedett az ‚élet' intenzitásának fokozására» (55. l.); ha visszaemlékszik Voinovich könyvének a *Daliás idők*ről szóló fejezetére, akkor nem ismétli meg Riedl tévedését a töredékes dolgozat tervezett *derűs* befejezéséről (66. l.); az Arany-tanította eposzi hitelt így határozza meg: «a történeti mult döntő eseményeiben megnyilatkozó, a mondákban öntudatosodni kezdő nemzetsors megragadása». (57. l.) Ez tudományos meghatározás ugyan, erősen szellemtörténeti csomagolásban, de nem Aranyé, hanem a szerzőé. Aranynál hiába keresnők a meghatározásnak nemcsak a szavait, hanem a lényegét is — hiszen az ő elgondolásában az eposzi hitel objektív valami, a tárgyra jellemző, Keresztury pedig szubjektívvé teszi, az alkotóra vonatkoztatja.

Egyebekben azonban a szerző hű, megértő tolmácsa Aranynak, sőt annál is több: áhítatos tisztelője Arany lángelméjének. Ez még vonzóbbá teszi dolgozatát.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

[1] Túlzás azonban elvétve mégis akad a könyvben, így a 13. lapon: «Arany nem találkozott olyan emberrel, aki képes lett volna egészen megérteni» — hogy mást ne említsünk, ott volt Gyulai és Csengery; a 43. lapon «Tompa és Arany leveleikben halálra kínozták egymást» — szerencsétlen fogalmazás, többet mond, mint amennyit akar, s ez a kevesebb sem áll meg: Arany levelei valósággal balzsam volt Tompa beteg kedélyére.

Jancsó Elemér: A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században. Irodalomtörténeti tanulmány. Kolozsvár, Ady Endre Társaság, 1936. Kis 8-r., 281 l.

Abafi Lajos összefoglaló munkája, *Geschichte der Freimaurerei*, a szabadkőműves páholyoknak kereteit, külső történetét, vezetőségét és főképen szervezeteinek alakulását ismertette — ezeket is csak 1785-ig — de nem rajzolta meg szellemi tevékenységüket, azt a munkát, amely egyik irányban a magyar nyelv jogainak érvényrejuttatását mozdította elő, másfelől azonban a szerencsétlen Martinovics-összeesküvéshez s egy másik hullámával a közelmult összeomlásához vezetett. Valószínű, hogy működésük területe a politikai és a társadalmi élet, s már összetételüknél fogva is — kezdetben leginkább főurak vagy katonák voltak a páholyok tagjai, s csak lassan terjednek eszméik a köznemesség felé — kevés a valószínűsége irodalmi törekvéseiknek. Közöttük, amennyire a tagok névsora ismeretes, aránylag kevés az író. A vizsgálat anyaga azonban — jól mondja Jancsó — tisztázatlan s irataik ismerete nélkül «tudományosan megalapozott ítéletet nem lehet mondani». Pedig a kor szellemi életének alapos ismeretéhez tudni kellene, hogy volt-e a szabadkőművességnek szerepe Bessenyeiék törekvéseiben — ma még az is tisztázatlan, páholytag volt-e maga Bessenyei, s tudni kellene, része volt-e a szabadkőművességnek abban, hogy irodalmunkban Mária Terézia uralkodásának utolsó tizedében bevonult a felvilágosodás? Végül, volt-e a szabadkőművességnek közvetetlen szerepe irodalmi alkotásokban és beszélhetünk-e irodalmi értékű magyar szabadkőműves alkotásokról?

Körülbelül itt tartottunk Abafi munkájának megjelenése óta és semmivel sem viszi előbbre ismereteinket Jancsó Elemér most közzétett könyve sem. Kereteiben is, tartalmában is Abafi nyomán jár, adataiban legnagyobbrészt ugyanazokra a forrásokra épít s noha maga mondja, hogy az elkobzott (ma hozzáférhetetlen) pesti iratokon kívül a bécsi titkos levéltárak deríthetnének fényt sok ismeretlen dologra, alaposan nem kutatott, nem nézett meg főúri könyv- és levéltárakat sem, csupán néhány erdélyi közgyüjtemény irattárával pótolta meg a kutatás területét. Csak időpontban jut Abafin túl, szól pl. Kármánról, de a lényegről nem mond újat s a tekintélyes anyagból alig valamivel tudta eddigi ismereteinket gyarapítani. Új adalékaihoz sorolhatjuk Kazinczynak a pesti páholyhoz Szlávy György felvétele érdekében írt, eddig kiadatlan, de jelentéktelen levelét. Bár szerinte a dégi levéltárban Kazinczy pesti páholyműködéséről *sok* új adat van, ezenkívül csak egyet mond el, s ez talán a legérdekesebb, meglepő újsága könyvének: hogy Kazinczy is — ismert vallomásai ellenére és eddigi tudomásunkkal ellenkezően — rózsakeresztes volt. Új az a — nem bizonyított — föltevése is, hogy Kis János is tagja volt egyik páholynak. Ezzel szemben sok ismert részletet — pl. Székely László történetét is — bőszavúan ismétel el, Kazinczy szabadkőművességének jólismert előzményeit, amelyeket Toldytól Abafin át Váczy Jánosig már mindenki úntig elmondott, Kazinczynak állítólagos «kiadatlan önéletrajzából» közli. Felületesség (55. l.), hogy Horváth Endre szabadkőműves és Hajnóczy József jóbarátja volt (Hajnóczy kivégeztetésekor Horváth 17 éves!), hogy Katona István szabadkőműves és a pesti páholy tagja volt. A 87. lap szerint «nem lehetetlen», hogy Széchenyi Ferenc is az volt, de maga idézi a

Széchenyihez írt leveleket (IK. 1934.), amelyekből kétségtelen Széchenyi Ferenc szabadkőművessége. Nem áll, hogy Barcsay és Bárótzi «1761 óta» szolgáltak együtt Bessenyeivel a gárdában (106. l.), s hogy Bárótzi a 70-es és 80-as években *rangjánál fogva is* vonzóerőt gyakorolt testőrtársaira. (111. l.) Kármán atyja által nem a budai prot. zsinaton jutott a Rádayakkal ismeretségbe, a családi kapcsolatok sokkal régibbek (229. l.), Cornides Dániel nem *Jenából* jött haza (139. l.). Jellemző, hogy tanulmánya végére «gazdag» bibliografiáját ígéri a szabadkőművességgel foglalkozó magyar irodalomnak s «néhány francia, német, angol, olasz és román munka» fölsorolását (8. l.); az előbbiből alig van benne valami, mert a legtöbb felsorolt magyar munka nem tartozik a szabadkőművességre, olasz és oláh munkát pedig a bibliografia egyet sem említ. A könyv a sajtóhibáknak szokatlan tömkelege; a német szövegek az értelmetlenségig torzak.

Kevés a reménység, hogy a páholyok XVIII. századi belső életébe igazában bepillanthassunk. De legalább az irodalom szempontjából adatszerüen tisztázni kellene, kik voltak a magyar írók közül szabadkőművesek; mit nevezhetünk magyar szabadkőműves irodalomnak; ki kellene kutatni bizonyos irodalmi szabadkőműves csoportok munkájának összefüggését: pl. Orczy Lőrinc két fiának, Fekete János grófnak, Batsányinak stb. eléggé még nem ösmert szerepét, Teleki Sámuel és Aranka György, vagy Bárótzi, Kazinczy, Ráday Gedeon, Földi János összeműködésének szabadkőműves indítékait. Érdekes, hogy Kisfaludy Sándor bécsi köre Somssich Lázártól Alxingerig csupa vezető szabadkőműves, a testőrség vezetői is azok, ő maga még sem lett azzá: ezeknek kutatása valóban megszerezné új ismeretekkel a XVIII. század irodalmi életének történetét. Jancsó könyve mindebből semmit sem láttat.

GÁLOS REZSŐ

Gedeon Jolán: Ady és a francia irodalom. Budapest, 1936. 8-r., 29 l.

A komoly fölkészültséggel és gondos körültekintéssel írt dolgozat a francia szimbolista költők hatását keresi Ady költészetének kialakulásában. A Makai és Heltai chanson-irányán felnőtt, lelkileg még egészséges poéta eleinte tudatosan játssza meg a dekadenciát, de önmagára eszmélésében Baudelaire és Verlaine csak fordításokból ismert verseinek nincsen része. Az ébredő Ady lirájának ösztönös ereje ellentétben van Verlaine nőies lágyságával, Baudelaire halálköltészete más talajból fakad, mint Adyé, akinek száguldó képzelete elég hatalmas ahhoz, hogy Baudelaire-től függetlenül is megteremtse mítoszvilágát. Másrészt a Léda-versek különösségei a francia költőre emlékeztetnek, s néhány ifjúkori vers hangulatában is Baudelaire tükrözik. Ez az ellentétes néhány megállapítás okozza, hogy a francia dekadencia hatásának kérdésében a kritikusoknak két végletes tábora egyenként sem egységes. Gedeon Jolán tárgyilagosan vezet végig ítéleteiken, kiemeli Horváth János Ady-tanulmányának történeti és tárgyi jelentőségét, arra a következtetésre jut, hogy a kérdés ma is eldöntetlen: a végső szót csak összehasonlító stílusvizsgálat után lehet majd kimondani. A nagyon világos, fejtegetéseivel érdekes tanulmánynak ez a nemleges eredménye is tiszteletreméltó eredmény: várjuk folytatását, amely hivatva van e kérdést végképen tisztázni.

GÁLOS REZSŐ

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1936-ik év irodalomtörténeti munkássága.

(Harmadik közlemény.)

Ignotus Pál. *Hevesi András.* Ignotus Pál. Toll. 12—14. l.

Illyés Gyula. A puszták népe. (Korkép.) — Ism. Tükör. 467. l. — L. Művészet. 24. l. — Németh Andor. Szép Szó. 2. k. 306. l. — Szalatnai Rezső. M. Irás. 10. sz. — Farkas Géza. M. Minerva. 235—238. l. — Babits Mihály. Nyugat. 409—411. l. — Cs. Szabó László. U. ott. 465—468. l. — I. Szemlér Ferenc. Erd. Helikon. 551—553. l. — Sinkó. Uj Élet. 364. l. — Braun Róbert. Századunk. 267—271 l. — Erdös Jenö. Társadalomtudomány. 75—87. l. — Kodolányi János. Válasz. 451—454. l. — Bálint György. Gondolat. 402—403. l. — I. E. Korunk. 783—784. l. — Ijjas Antal. Ujkor. 245—246. l. — Schöpflin Aladár. P. Napló. 125. l. — (—y—n.) M. Hirl. 125. sz. — Illés Endre. Bp. Hirl. 130. sz. — Makkai János. Uj Magyarság. 130. sz. — Katona Jenö. Magyarország. 170. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 170. sz.

Németh László. Emberek a nemzet alatt. Tanu. 66—73. l.

Elszakadás. Nyugat. 333—337. l.

Imre Sándor. *Pintér Jenő.* Imre Sándor. Irodtört. 1—9. l.

Indig Ottó. Két ember eltéved. (Regény.) 305 l. — (h. b.) Szép Szó. 2. k. 312. l. — P, Lloyd. 62. esti sz. — (b. a.) P. Hirl. 76. sz. — (R. G.) P. Napló. 135. sz. — Az iró válasza. U. o. 141. sz. — (i.) Bp. Hirl. 114. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 108. sz.

Dénes Tibor. Az Ember a hid alatt filmen. Kat. Szemle. 341. l.

Istvánffy Miklós. *Holub József* és *Juhász László.* Nicolaus Istvánffy: Carmina. 63 l. — Ism. F. B. Pannonh. Szemle. 227. l.

Iványi Rella. Az ifjú remete. (Versek.) — Ism. Rónay György. Élet. 63. sz.

Izsák Domokos. Dalok erdön, mezön . . . (Versek.) — Ism. (Ő.) Pásztortüz. 30—21. l.

Jacobi Edit és **Vághidi Ferenc.** Házasságtörök. (Regény.) 247 l. — Ism. Molnár Kata. Napk. 408—409. l. — Goda Gábor. Toll. 154—155. l. — Literatura. 107. l. — P. Hirl. 98. sz. — (p. h. gy.) P. Napló. 63. sz. — szp. á. Népszava. 124. sz.

Jakab Ödön. *Falu Tamás.* Megemlékezés Jakab Ödönről. Kisf. Társ. Évl. Uj. f. 59. k. 213—214. l.

Jakubovich Emil. *G. P.* Jakubovich Emil. Irodtört. 127. l.

Szekfü Gyula. M. Szemle. 26. k. 182—184. l.

Jámbor László. A gondolat lámpása mellett. (Versek.) 47 l. — Ism. Radnóti Miklós. Nyugat. 307—310. l.

Jankovics Marcell. Hangok a távolból. (Elbeszélések.) 292 l. — Ism. Rády Elemér. Kat. Szemle. 528. — Haraszthy Gyula. Bp. Szemle. 241. k. 250—252. l. — Marék Antal. Napk. 626—627. l. — Rády Elemér. Élet. 2. sz. — Bánhegyi Jób. Pannonh. Szemle. 227. l. — Rónay György. Vasárnap. 315—316. l. — (Rma.) P. Napló. 27. sz. — —s. Nemz. Ujs. 9. sz. — B. A. Magyarság 1. sz.

Marék Antal. Jankovics Marcell. M. Minerva. 13—14. l.

Jankovits Ferenc. Zsuzsanna. (Regény.) — Ism. K. S. Öserő. 7. sz.

Jánosi Béla. *(rb.)* Jánosi Béla emlékezete. P. Napló. 27. sz.

Jánossy Béla. A király daliája. (Elbeszélés.) Kolozsvár. — Ism. Vasárnap. 58. l.

Janovits Jenő. Janovits Jenő. Új Idők. II. 263. l.

Janus Pannonius. *Kardos Tibor.* Janus Pannonius bukása. Pécs. 26 l. — Ism. Waldapfel Imre. IK. 116—116. l.

Jászai Mari. *Békey Béláné.* Két ismeretlen Jászai-levél. P. Hirl. 227. sz.

Borvisz. Jászai Mari. Népszava. 227. sz.

Gergely István. Jászai Mari utolsó napjai. P. Napló. 227. sz.

Kazatsayné Lázár Jolán. Jászai Mari. Mükedvelők Lapja. 1. sz.

Rédey Mária. Jászai Mari lelke. Szinpad. 259—265. l.

Jávor László. Szomorú vasárnap. (Regény.) — Ism. b. l. Művészet. 5. sz. — Ujs. 280. sz. — s. Népszava. 280. sz. — P. Hirl. 296. sz.

Jókai Mór. *Czunyo Miklós.* Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól. 61 l. — Ism. Kerekes Emil. IK. 374. l.

Hankiss János. Jókai forrásaihoz. Irodtört. 24—25. l.

Hegedüs Loránt. A sárgaház látogatói. (Emlékezés Jókai Mórra.) A százéves Kisfaludy-Társaság. 321—323. l.

(n. a.) Az új földesúrról. Szép Szó. 79. l.

P. I. Lebontják az «Aranyember» komáromi kúriáját. P. Napló. 204. sz.

Rajka László. Az utolsó budai basa. IK. 293—304. l.

U. az. Jókai és Pitaval. IK. 46—60. l.

A Jókai-villa háziasszonya. M. Hirl. 23. sz.

Jókai bukása a Józsefvárosban. P. Napló. 170., 172. sz.

Jókai Róza, Feszty Árpádné. *G. P.* Jókai Róza. Irodtört. 128. l.

Jósika Miklós. *Kass Károly.* A százéves Abafi. Vasárnap. 167—169. l. — *Réty Andor.* Pásztortűz. 108—110. l. — *I. Szemlér Ferenc.* Erd. Helikon. 66—67. l. — *Josef Turóczi-Trostler.* P. Lloyd. 89. esti sz. — *Kemény István.* M. Hirl. 85. sz. — *Császár Károly.* Pásztortüz. 123. l.

József kir. herceg. *R—r.* A Tudományos Akadémia életének sorsfordulata. Napk. 262—263. l.

József Attila. 1. Medvetánc. (Versek.) 108 l. — Ism. Egri Viktor. M. Figyelő. 328—329. l. — Ignotus Pál. Esti Kurir. 50. sz. — K. S. Őserő. 5. sz. — 2. Nagyon fáj. (Versek.) — Ism. Ignotus Pál. Esti Kurir. 296. sz.

Juhász Gyula. *Nagymihály Sándor.* Fiatalok, még itt vagyok. M. Hirl. 51. sz.

Révész Imre. Juhász Gyula. Erd. Helikon. 789—794. l.

Juhász Margit, Méreyné. Meótiszi ének. (Regény.) 296 l. — Ism. R. K. Elet. 26. sz. — Fábián István. Napk. 765—766. l. — Sándor István. Diárium. 12—13. l. — M. Kultura. I. 93. l. — Ujkor. 40. l. — B. A. Magyarság. 45. sz.

Méreyné Juhász Margit. Diárium. 83—84. l.

Justh Zsigmond. *Anonymus.* Emlékezés Justh Zsigmondra. Bp. Szemle. 241. k. 264—292. l.

Galamb Sándor. Justh Zsigmond parasztszínháza. Szinpad. 152—154. l.

(—y.) A két Justh. M. Hirl. 130. sz.

Kaczér Illés. Ikongó nem hal meg. (Regény.) I—II. köt. Pozsony. — Ism. Kelényi László. Láthatár. 384—386. l. — Sándor László Korunk. 987—988. l. — Ujs. 268. sz. — Szalmás Piroska. Népszava. 290. sz.

Kacsmári Imre. Szelid vágyak perceiből. (Versek.) — Ism. Radnóti Miklós. Nyugat. 306—310. l.

Kaffka Margit. Színek és évek. (Új kiadása.) 256 l. — Ism. Művészet. 50. l. — Marék Antal. M. Irás. 9. sz. és Napk. 832—834. l. — Molnár Lajos. M. Kultura. II. 185—186. l. — (K—ly. K.) P. Napló. 227. sz. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 262. reggeli sz. — —y —s. Nemzeti Ujs. 239. sz.

Ágoston Julián. Kaffka Margit. 163 l. — Ism. Solt Andor. IK. 241. l.

Dóczy Jenő. Uj Magyarság. 275. sz. — *Fejtő Ferenc.* Szociálizmus. 557—558. l. — *f. g.* M. Hirl. 221. sz. — *Radnóti Miklós.* Tükör. 689—690. l. — *Schöpflin Aladár.* M. Hirl. 227. sz.

Kállay Miklós. A roninok kincse. Nemzeti Színház, 1936. ápr. 24. — Ism. Rédey Tivadar. Napk. 415—417. l. — Kozocsa Sándor. Fáklya. 6. sz. — Szira Béla. Kat. Szemle. 403. l. — Berényi László. Élet. 18. sz. — Schöpflin

Aladár. Nyugat. 479. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 305—306. l. — Ebeczki György. Uj Idők. I. 731—732. l. — Bisztray Gyula. M. Szemle. 27. k. 250—251. l. — Füsi-Horváth József. Korunk Szava. 178. l. — Molnár Lajos. M. Kultúra. I. 284. l.

Jaschik Álmos. A roninok kincsének színpadképei. M. Iparművészet. 5—6. sz.

A roninok kincse Bécsben. Nemzeti Ujs. 198 sz.

Kalló Ferenc. Nostalgia d'amore. (Regény.) 390. l. — Ism. Incze István. M. Kultura. II. 284—285. l. — Bánhegyi Jób. Pannonh. Szemle. 383—384. l. — Nemzeti Ujs. 239. sz.

Karácsony Benő. Napos oldal. (Regény.) 229, 193 l. — Ism. Puszta Sándor. Korunk Szava. 480. l. — Kozocsa Sándor. Budapesti Korzó. 1. sz. — Féja Géza. M. Irás. 9. sz. — Thurzó Gábor. Napk. 482—484. l. és Élet. 41. sz. — Császár Károly. Pásztortüz. 241—242. l. — Szántó György. Erd. Helikon. 332—335. l. — Borbély László. Szép Szó. 3. k. 186—187. l. — Ernst István. Szocializmus. 561—562. l. — Gaál Gábor. Korunk. 458—461. l. — (dkl.) P. Napló. 245. sz. — P. Lloyd. 227. reggeli sz. — Ujs. 227. sz. — Dóczy Jenő. Uj Magyarság. 295. sz. — —y —s. Nemzeti Ujs. 239. sz. — (szakár.) Népszava. 244. sz. — (m j.) Bp. Hirl. 245. sz. — P. Hirl. 230. sz.

Karinthy Frigyes. Nevető betegek. (Novellák.) 163 l. — Ism. Németh Andor. Szép Szó. 2. k. 308. l. — Kardos László. Nyugat. 378—379. l. — P. Hirl. 89. sz.

Borgisz. Halló, Karinthy. Népszava. 141. sz.

Kármán József. *Hevesi András.* Kármán József. Szép Szó. 2. k. 137—145. l.

Kárpáti Aurél. A bagoly. (Elbeszélések.) — Ism. Rónai Mihály András. P. Napló. 268. sz. — P. Lloyd. 285. reggeli sz. — Ujs. 274. sz.

Rubinyi Mózes. Kárpáti Aurél. Literatura. 20—22. l.

Kassák Lajos. 1. Három történet. (Regénykék.) — Ism. Komlós Aladár. Toll. 152—153. l. — Füsi József. Szép Szó. 89—90. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 146—148. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 66. esti sz. — Nyigri Imre. Népszava. 21. sz. — (B. Gy.) P. Napló. 119. sz. — 2. Akik elétévedtek. (Regény.) — Ism. Művészet. 77. l. — Szerb Antal. Nyugat. II. 459. l. — Németh Andor. Szép Szó. 3. k. 95—96. l. — Barabás Gyula. Szocializmus. 556—557. l. — Josef Turóczi Trostler. P. Lloyd. 262. reggeli sz. — (B. Gy.) P. Napló. 285. sz. — (—y —a.) M. Hirl. 262. sz. — M. Pogány Béla. Gondolat. 560—564. l. — i. p. Esti Kurir. 274. sz.

Bánáti Oszkár. Kassák Lajos. Literatura. 52—54. l.

Hatvany Lajos Kassáknak ajánlom. M. Hirl. 164. sz.

(ny. i.) Uj állomás. Népszava. 249. sz.

Szélpál Árpád. Az uj Kassák. Szocializmus. 137—138. l.

Iró — a könyvéről. M. Hirl. 268. sz.

Katona Ilona, M. Árva Krisztina. (Regény.) 254 l. — Ism. E. K. Élet. 35. sz. — sz. zs. Ujs. 135. sz. — T. L. Nemzeti Ujs. 125. sz.

Katona József. Bánk bán. Uj szinrealkalmazása a Nemzeti Színházban. — Ism. Rédey Tivadar. Napk. 273—274. l. — Papp Jenő. Uj Magyarság. 64. sz. — Pünkösdi Andor. Ujs. 64. sz. — [Rm.] Népszava. 68. sz. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 322—323. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 251—252. l.

Dezső Gyula. A drámaíró és jogászkatona. — A Luca széke magánjogi vonatkozásai. A kecskeméti ref. jogakadémia Évkönyve. 1935/36. 3—28. l.

Erődi Jenő. Bánk bán vidéki pályafutása. Színpad 200—201. l.

Gyalui Farkas. Mellőzték-e 1814-ben a Bánk bánt a kolozsvári pályázaton? Ujs. 96. sz.

Horváth János. Katona József. — Ism. Keményfy János Irodtört. 217—219. l.

Janovics Jenő. Biberach. Pásztortüz. 8—10. l.

Kállay Miklós Bánk bán a toronyban. Nemzeti Ujs. 63. sz.

(k. i.) Aki megjósolta halála napját. Magyarság. 250. sz.

Kozocsa Sándor. Nagy Ignác levele és jegyzetei a Bánk bánról. IK. 359. l.

Németh Antal. Bánk bán száz éve a színpadon. 279 l. — Ism. Staud Géza. Színpad. 102. l. — k. m. Nemzeti Ujs. 21. sz.

Németh László. A rejtélyes költő. Válasz. 321—325. l.

Péterffy László. Babérlevelek. Pallas Debrecina. 279—296. l.

Kazinczy Ferenc. *Csahihen Károly.* Kazinczynek egy eddig föl nem ismert műve. IK. 101—104. l.

Herczeg Ferenc. Kazinczy Budán. P. Hirl. 141. sz.

Ort János. Irodalomesztétikai kérdések Kazinczy korában. 54 l. — Ism. Kozocsa Sándor. Esztétikai Szemle. 214—215. l.

Szimonidesz Lajos. Emlékművel örökítették meg a jakobinus Kazinczy rabságát. M. Hirl. 147. sz.

T. E. Kazinczy kútja — és a börtöne. P. Hirl. 147. sz.

Zimándi Pius. Kazinczy véleménye kora irodalmáról. 126 l.

Kazinczy Gábor. *Kristóf György.* Kazinczy Gábor levelei Mikó Imre grófhoz. IK. 203—207. l.

Kecskeméthy Aurél. *Kemény István.* Így él és így hal meg egy magyar újságíró. Ujs. 158. sz.

Kemény István. Kákay Aranyos különös élete. Magyarság 239. sz.

Keleti Jenő. 1. Ünnep délután. (Versek.) 32 l. — Ism. Radnóti Miklós. Nyugat. 156. l. — Forgács Antal. Válasz. 459. l. — 2. Asszony és kenyér. (Versek.) — Ism. b. o. Literatura. 22. sz.

Kemény János. Kutyakomédia. (Regény.) 192 l. — Ism. Dénes Tibor. Napk. 629—630. l. — Egri Viktor. M. Figyelő. 338. l.

Kemény Simon. Ördögök, tündérek. (Novellák.) 143 l. — Ism. Marék Antal. Napk. 637—638. l. — Kisbéry János. Kalangya. 343—344. l. — Kardos László. Nyugat. 378—379. l. — Marék Antal. Literatura. 198—200. l. — P. Lloyd. 44. esti sz. — Salgó Ernő. P. Napló. 39. sz. — Kárpáti Aurél. Magyarország. 40. sz.

Kemény Zsigmond. *Ignotus Pál.* Kemény Zsigmond. Szép Szó. 2. k. 204—215. l.

(k. i.) Kemény Zsigmond lassú haldoklása. Magyarság. 250. sz.

Kenedy Géza. *Szász Károly.* Kenedy Géza ravatalánál. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 377—378. l.

A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 360—361. l.

Kenessey Béla. A magyar sors tragédiája. (Dráma.) — Ism. K. P. Napló. 274. sz.

Kerecsényi Dezső. *f. j.* Kerecsényi Dezső humanista tanulmányai. Szép Szó. 1. k. 189. l.

Kertész Erzsébet. Juliusi szerelem. (Regény.) 304 l. — Ism. Jose Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 32. esti sz. — K. N. Ujs. 33. sz.

Késmárky Róza, B. 1. Élethalálharc. (Regény.) I—II. köt. — Ism. Berényi László. Élet. 32. sz. — P. Lloyd. 89. esti sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 63. sz. — 2. Még egy Slemil. (Regény versben.) 240 l. — Ism. n. a. Szép Szó. 3. k. 186. l. — —i. P. Napló. 221. sz. — Ujs. 239. sz. — H. B. Bp. Hirl. 233. sz. — P. Hirl. 238. sz.

Keszi Imre. A versírás mesterség. (Versek.) — Ism. Devecseri Gábor. Nyugat. 318—319. l.

Keszthelyi Zoltán. Árkon, bokron át. (Versek.) — Ism. Tiszavize. Uj Magazin. 7. sz. — Nagy Méda. Napk. 568. l. — v. e. Szép Szó. 2. k. 408. l. — Forgács Antal. Válasz. 409. l. — (B. Gy.) P. Napló. 130. sz. — szp. á. Népszava. 125. sz. — (—cent.) Bp. Hirl. 135. sz.

Király Tibor. Ég a nádas. (Versek.) Debrecen. — Ism. Rónay György. Élet. 23. sz. — Radnóti Miklós. Nyugat. 307—310. l.

Kis Ferenc. Fegyvertelen. (Versek.) — Ism. Forgács Antal. Válasz. 371. l. — Ujváry László. Korunk. 699—700. l. — (— Rma. —) P. Napló. 130. sz. — (sz. á.) Népszava. 116. sz.

Kisfaludy Károly. *Horváth János.* Kisfaludy Károly. — Ism. Keményfy János. Irodtört. 217—219. l.

Komáromy Béla. Gaal György levelei Kisfaludy Károlyhoz. IK. 220—233. l.

(L. L.) Téten, ahol Kisfaludy Károly született. Új Nemzedék. 45. sz.

Lyka Károly. Kisfaludy Károly, a festő. A százéves Kisfaludy-Társaság. 388—393. l.

Voinovich Géza. Megemlékezés Kisfaludy Károlyról. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 185–187. l. és Bp. Szemle. 240. k. 365—367. l. — L. *Gaal György.*

Kisfaludy Sándor. *Horváth János.* Kisfaludy Sándor. 85 l. — Ism. Keményfy János. Irodtört. 217—219. l.

Pekár Gyula. Érzékeny román egy széplélekről, ki legjobban szerette Vitze-hadnagy Kisfaludy uramat. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 144—151. l.

Kiss Dezső. Költemények. — Ism. (p. á.) P. Napló. 158. sz.

Kiss Ferenc. *Vetitő.* Kiss Ferenc életéből. Mükedvelők Lapja. 1. sz.

Kiss Gábor. Majtény után. (Versek.) Császár Elemér előszavával. Szolnok. 80 l. — Ism. Függetlenség. 28. sz. — P. Hirl. 294. sz.

Kiss József. *Kiss Jenő Sándor.* Tánc az írás körül. P. Napló. 298. sz.

Kiement Ilona. Szavak, miket megtagadok. (Versek.) Miskolc. 112 l. — Ism. S. K. Kat. Szemle. 402—403. l. — Rónay György. Élet. 23. sz. — Mérő Mihály. M. Kultúra. II. 46. l.

Kóbor Noémi. ...és tedd rá éltedet. (Regény.) 103 l. — Ism. Steiner Lenke. Libanon. 87—88. l. — Mult és Jövő. 121. l. — Birkás Endre. Korunk Szava. 216. l. — (r. gy.) Újkor. 284. l. — P. Lloyd. 62. esti sz. — (b. a.) P. Hirl. 70. sz. — (B. B.) P. Napló. 135. sz. — (ny. é.) Népszava. 157. sz. — Bodor Aladár. Magyarság. 80. sz.

Kóbor Tamás. Hamlet az irodában. (Regény.) — Ism. Nemes Vazul. Pannonh. Szemle. 63. l.

Halmi Bódog. Kóbor Tamás, az író és az ember. 127 l. — Ism. Literatura. LXXV. l.

Kocsis László. Két külön világ. (Versek.) — Ism. Thurzó Gábor. Élet. 49. sz.

Marék Antal. Találkoztam Kocsis Lászlóval. M. Minerva. 239—241. l.

Kodolányi János. A vas fiai. (Történelmi regény.) I—II. 359, 355 l. — Ism. Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 157. esti sz. — Kozocsa Sándor. Budapesti Korzó. 1. sz. — Féja Géza. M. Irás. 8. sz. — Bóka László. Szép Szó. 2. k. 402—403. l. — Csuha Zoltán. Láthatár. 452—454. l. és Prot. Szemle. 408—411. l. — Kovács György. Erd. Helikon. 722—724. l. — Clauser Mihály. Napk. 761. l. — Szalmás Piroska. Szocializmus. 510—511. l. — Szabó Zoltán. Újkor. 252. l. — Kárpáti Aurél. P. Napló. 124. sz. — Bresztovszky Ede. Népszava. 208. sz. — Dóczy Jenő. Uj Magyarság. 170. sz. — Pethő Sándor. Magyarság. 164. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 135. sz. — Kelemen János. Gondolat. 567—569. l.

Kolozs Gyula. Aforizmák. — Ism. Lovass Gábor. Prot. Szemle. 133—134. l.

Kolozsvári Grandpierre Emil. 1. A nagy ember. (Regény.) — Ism. (—s.) Ujs. 291. sz. — 2. Dr. Csibráky szerelmei. (Regény.) 302 l. — Ism. Dénes Tibor. Kat. Szemle. 211—212. l. — Kenyeres Imre. Diárium. 104. l. — Tolnai Gábor. Válasz. 318—319. l. — Thurzó Gábor. Élet. 12. sz. — Benedek Marcell. Nyugat. 153—154. l. — Kováts József. Pásztortűz. 100—101. l. — Szenczei László. Erd. Helikon. 297. l. — Kerecsényi Dezső. Prot. Szemle. 186—187. l. — Nagypál István. Szép Szó. 3. k. 93. l. — Fejtő Ferenc. Szocializmus. 90—91. l. — Makkai László. M. Út. 5. sz. — (T.) Korunk Szava. 80. l. — Szabó Zoltán. M. Kultúra. I. 89. l. — Boldizsár Iván. Újkor. 19. l. — B. Gy. P. Napló. 39. sz. — M. Hirl. 4. sz. — (i.) Bp. Hirl. 63. sz.

Komáromi János. 1. Őszi harmat után. (Harctéri élmények.) — Ism. G. G. Magyarság. 141. sz. — 2. Vihorláti szél fúj. (Regény.) 274 l. — Ism. Rónay György. Élet. 24. l. — Kardos László. Nyugat. 317. l. — Karácsonyi Sándor. Prot. Szemle. 128—129. l.

Komlós Aladár. Néró és a VII. A. (Regény.) 214 l. — Ism. Vajthó László. Napk. 271. l. — Kozocsa Sándor. Kat. Szemle. 598. l. — M. Pogány Béla. Libanon. 35—37. l. — K. S. Őserő. 6. sz. — Kardos László. Válasz. 189—

190. l. — Egri Viktor. M. Irás. 5. sz. — Bálint György. Toll. 69—70. l. — Thurzó Gábor. Élet. 13. sz. — Karinthy Frigyes. Nyugat. 73. l. — Thurzó Gábor. Erd. Helikon. 141—142. l. — Fejtő Ferenc. Szocializmus. 89—90. l. — Kádár Kata. Gondolat. 412—413. l. — Papp Miklós. Korunk Szava. 48. l. — Ujvári László. Korunk. 266—269. l. — B. A. Magyarság. 69. sz.

Ujvári László. Bukolt tanárok. 266—269. l.

Kont Ignác. *Kiss Sándor.* Kont Ignác. Debrecen. 32 l.

Korányi Frigyes. *G. P.* Korányi Frigyes. Irodtört. 128—129. l. — *Cs. Szabó László.* Toll. 3—6. l.

Korcsmáros Nándor. Az Úr hintáján. (Regény.) 282 l. — Ism. Mihály László. Napk. 407—408. l. — P. Hirl. 89. sz. — (B. B.) P. Napló. 74. sz.

Kornis Gyula. *Berzeviczy Albert.* Elnöki üdvözlő beszéd. A Kisfaludy-Társ. Évl. 59. k. 110—111. l. — Kornis Gyula válasza. U. ott. 111. l.

Kós Károly. Budai Nagy Antal. (Dráma.) Kolozsvár. — Ism. Féja Géza. M. Irás. 9. sz. — Erd. Helikon. 233—234. l. — *Gaál Gábor.* Korunk. 979—984. l. — Pásztortűz. 165. l.

Vásárhelyi Z. Emil. Kós Károly. Erd. Helikon. 757—762. l.

Kossuth Lajos. *Csóka Lajos.* Zarek Ottó. Diárium. 53—54. l.

Kemény István. Kossuth Lajos szerkesztő úr nehéz évei. M. Hirl. 152. sz.

Hegyaljai Kiss Géza. Mit tartott jó pénznek Kossuth? Debrecen. Szept. 6. sz.

U. az. Cegléd örök Kossuthja. Ker. Család. 36. sz.

U. az. A debreceni egyetem Kossuth-képe. Debrecen. 1. sz.

U. az. Kossuth Lajos az Ondava partján. Debrecen. Okt. 4. sz.

Máriássyné Szemere Katinka. Amikor Kossuth Lajost «arcátlan lázadó»-nak nevezték. Bp Hirl. 239. sz.

Zarek Otto. Egy nép szerelme. (Regény.) I—II. köt. — Ism. Surányi Géza. M. Figyelő. 1935. 321—323. l.

Kosztolányi Dezső. Tengerszem. (77 történet.) 402 l. — Ism. Hankiss János. Napk. 400—401. l. — Juhász Géza. Válasz. 315—317. l. — Hevesi András. Szép Szó. 1. k. 280—281. l. — Thurzó Gábor. Élet. 51. sz. — László István. M. Kultúra. II. 157. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 463—465. l. — Thurzó Gábor. Ujkor. 178. l. — P. Hirl. 89. sz. — u. P. Lloyd. 95. esti sz. — Kárpáti Aurél. P. Napló. 85. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 108. sz

Alszeghy Zsolt. Jelentés a Weiss Fülöp-jutalomról. Akad. Ért. 75—81. l.

Babits Mihály. Emlék régi levelekből. Kalangya. 157—158. l.

Bálint György. Kosztolányi és a nép. Gondolat. 497—500. l.

Gyergyai Albert A stilus. Nyugat. II. 438—443. l.

Kádár Imre. Bevezető a kolozsvári Magyar Színház Kosztolányi-emlékestjén. Erd. Helikon. 737—741. l.

Kállay Miklós. Kosztolányi Dezső, a forma misztikusa. Kalangya. 159—161. l.

Kisbéry János. Technika és zsenialitás. Kalangya. 211—219. l.

Kolozsy-Csuka János. Látogatás Kosztolányi édesanyjánál. Kalangya. 195—196. l.

Schuster Gyula. Kosztolányi és az orvosok. M. Hirlap. 262. sz.

Székely Tibor. Tedd, hogy éljek! Uj Idők. II. 744. l.

Szta. Kosztolányi Dezső és az új magyar nyelvművelés. Erdélyi Múzeum. 293—295. l.

Török Sophie. Harc a félelemmel. Nyugat. II. 432—437. l.

Ambrus Balázs. Kalangya. 188—184. l. — *Arató Endre.* Kalangya. 193—194. l. — *Ascher Oszkár.* Nyugat. II. 444—449. l. — *Babits Mihály.* Nyugat. II. 395—401. l. — *Benedek Marcell.* Századunk. 368—369. l. — *Bóka László.* M. Út. 22. sz. — *Bory István.* Nyugat. II. 457—459. l. — *Dóczy Jenő.* Uj Magyarság. 256. sz. — *Ebeczki György.* Uj Idők. II. 730. l. — *Farkas Imre.* P. Hirl. 292. sz. — *Füst Milán.* Nyugat. II. 427—430. l. — *Gáldi László.* Vasárnap. 404—405. l. — *G. P.* Irodtört. 238—241. l. — *(i. e.)* Uj Magyarság. 252. sz. — *Ignotus Pál.* Szép Szó. 5. k. 97—111. l. —

Jékely Zoltán. P. Napló. 289. sz. — *Kállay Miklós.* Napk. 824—826. l. — *Karinthy Frigyes.* Nyugat. II. 421—426. l. — *Kárpáti Aurél.* P. Napló. 252. sz. — *Katona Jenő.* Magyarság. 196. és 252. sz. — *Keresztury Dezső.* M. Szemle. 28. k. 343—351. l. — *Kovács László.* Erd. Helikon. 731—736. l. — *Thomas Mann.* P. Hirl. 268. sz. — *Márai Sándor.* Ujs. 252. sz. — *Nagy I. Béla.* M. Nyelv. 330—331. l. — *Németh Andor.* Szép Szó. 3. k. 111—114. l. — *Németh László.* Kalangya. 171—173. l. — *Schöpflin Aladár.* Nyugat. II. 418—420. l., Nouvelle Revue de Hongrie. II. 539—543. l. és Kalangya. 174—175. l. — *Sebestyén Karl.* P. Lloyd. 251. esti sz. — *Szentimrei Jenő.* Pásztortűz. 439—440. l. — *Szirmai Károly.* Kalangya. 145—153. l. — *L. Ujváry Lajos.* Diárium. 192. l. — *Vajthó László.* Prot. Szemle. 481—484. l. — P. Hirl. 252. sz. — P. Napló. 252. sz.

Kosztolányi Dezső levelei Babits Mihályhoz. Nyugat. II 402—416. l.

Kovách Ferenc. 1. Lélektükör (Versek.) 79 l. — 2. Elindulok még ma... (Versek.) 48 l.

Kovács Dezső. Kollégiumi történetek. (Novellák.) — Ism. Thurzó Gábor. Élet. 36. sz. — Finta Gerő. Pásztortűz. 389—391. l.

Kovács Endre. 1. Panoptikum. (Versek?) Pozsony. — Ism. Erdőházi Hugó. Nyugat. 318. l. — 2. Börtön. (Versek.) — Ism. (szp. á.) Népszava. 244. sz.

Szomory Dezső. A fiatal költő. P. Napló. 233. sz.

Kovács Pál. *Balogh Jenő.* Megemlékezés Kovács Pálról. Győri Szemle. 89—97. l.

Bánkúty Ernő. Kovács Pál és a Győri Ismeretterjesztő Egylet. Győri Szemle. 115—118. l.

Kovrig János. Elsőosztályu fedélzeten. (Regény.) — Ism. D. M. Uj Magyarság. 285. sz.

Kozma Andor. *Berzeviczy Albert.* Negyven esztendő. A Kisfaludy-Társ. Évl. 59. k. 7—14. l. — *U. az.* Kozma Andor ravatalánál. 374—376. l.

Halmi Miklós. Kozma Andor. 1861—1833. 54 l. — *Harsányi Zsolt.* A Kisfaludy-Társ. Évl. Uj folyam. 59. k. 228—231. l. — *Szász Károly.* A százéves Kisfaludy-Társaság. 477—482. l. — *sz. k.* Bp. Szemle. 243. k. 380—384. l. — A Kisfaludy-Társ. Évl. Uj folyam. 59. k. 351. l.

Kéky Lajos. Kozma Andor szülőháza előtt. A Kisfaludy-Társ. Évl. Uj folyam. 59. k. 383—384. l.

Szabó Richárd. Kozma Andor költészete. 91 l. — Ism. Kerecsényi Dezső. Prot. Szemle. 511—512. l. — P. Lloyd. 285. reggeli sz.

Kozma Andor és Budapest. Ujs. 262. sz.

Kozocsa Sándor. *—ry.* Kozocsa Sándor. Napk. 641. l.

Kölcsey Ferenc. *Pitroff Pál.* Kölcsey jegyzetei Kazinczy Egmont-fordításának dalairól. Irodtört. 22—24. l.

Zsoldos Jenő. Kölcsey és Jeremiás. Libanon. 28—29. l.

Körmendi Ferenc. 1. A boldog emberöltő. (Regény.) 850 l. — Ism. Bözödi György. Pásztortűz. 276—277. l. — 2. Abschied von Gestern. (Regény.) Berlin. 1047 l. — Ism. (y.) Ung. Jahrb. 97. l. — 3. Tóparti muzsika. (Elbeszélések.) 166 l. — Ism. Kázmér Ernő. Kalangya. 49—50. l. — K. S. Őserő. 3. sz. — 4. Bünösök. (Regény.) 449 l. — Ism. Szabó Zoltán. Napk. 191—193. l. — Thurzó Gábor. Élet. 16. sz. — Farkas Géza. M. Minerva. 140—141. l. — Szabó Zoltán. Ujkor. 39. l. — P. Hirl. 23. sz. — Nemzeti Ujság. 21. sz.

Körmendi Zoltán. Regény helyett. (Versek.) 95 l. — Ism. Forgács Antal. Nyugat. II. 152. l. — U. az. Válasz. 459—460. l. — (B. Gy.) P. Napló. 108. sz. — (ny. i.) Népszava. 118. sz. — (—ley.) Bp. Hirl. 130. sz.

Kőrösi Albin. *G. P.* Körösi Albin. Irodt. 129. l.

Kövér Erzsébet. Kövér Erzsébet. Vasárnap. 436. l.

Kövesi Tibor. Csavargók menetrendje. (Irások.) 217 l. — Ism. (p. h. gy.) P. Napló. 295. sz. — (r. m.) M. Hirl. 262. sz. — Ujs. 262. sz. — —y —s. Nemzeti Ujs. 262. sz.

Kristály István. Kristály István. Kalangya. 431—432. l.

Kristóf György. Kristóf György. Diárium. 118. l.

Krúdy Gyula. *Hevesi András.* Krúdy Gyula. Apollo. 266—273. l.

(k. i.) Egykorú ujságtudósitás Krúdy Gyula haláláról. Magyarság. 250. sz.

Varga Károly. Nyiri tájak, emberek, legendák. Szabolcsi Szemle. 47—56. l.

Krúdy Ilona. Ezért nem vette el. (Regény.) 192 l. — Ism. (b.) P. Hirl. 64. sz. — (p. h. gy.) P. Napló. 63. sz. — (—b—) Függetlenség. 74. sz.

Kuncz Aladár. *Tavaszy Sándor.* Találkozásom Kuncz Aladárral. Pásztortűz. 283—284. l.

Küküllei János. *Waldapfel Imre.* Küküllei János. Szép Szó. 2. k. 21—36. l. Klny is. — Ism. —ld.— Libanon. 171—172. l.

Laborfalvy Róza. *Galamb Sándor.* Laborfalvy Róza. Magyarság. 266. sz. — *(C. L.)* P. Lloyd. 266. esti sz. — *k. i.* Laborfalvy Róza. Uj Idők. II. 782. l. — *R. F.* P. Hirl. 264. sz. — *Tamás Ernő.* P. Hirl. vasárnapja 47. sz. — P. Napló. 266. sz.

s. g. Gertrudis — mentében és mamuszban. Literatura. 321—326. l.

A kis Benke Judit nagy útja. M. Hirl. 268. sz.

Laczkó Géza. Sánta Ámor. (Elbeszélések.) — Ism. Rónai Mihály András. P. Napló. 249. sz. — Ujs. 256. sz.

Lakatos Demeter. *E. L.* Lakatos Demeter. Uj Magyarság. 96. sz.

Lakatos László. 1. A gazdag ember. (Vígj.) Magyar Színház, 1935. dec. 14. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 81—82. l. — Rédey Tivadar. Napk. 63—64. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 82. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 96. l. — 2. A királyné. (Játék.) Vígszínház, 1935. dec. 20. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 142—143. l. — Rédey Tivadar. Napk. 126—127. l. — Muhoray Elemér. M. Irás. 1. sz. — B. L. Élet. 25. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 157—158. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 96. l.

Lambrecht Kálmán. *G. P.* Lambrecht Kálmán. Irodtört. 129—130. l.

Lampérth Géza. *Lőrinczy György.* Lampérth Géza ajánlása. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 390—391. l.

Láng Erzsi G. Egy szavába kerül. (Játék.) Royal Színház. — Ism. Tábori T. Új Magazin. 1. sz.

Lázár István. *G. P.* Lázár István. Irodtört. 183—184. l. — Koszorú. 248—249. l. — Őserő. 5. sz. — Erd. Szemle. 6—7. sz.

Léc András. Csendes betük. (Versek.) 32 l. — Ism. r. m. Literatura. 29. l.

Lefler Béla. *Sz. F.* Lefler Béla. Literatura. 23. sz.

Legény Elemér. 1. Pénz a szelek szárnyán. (Regény.) — Ism. Mérő Mihály. M. Kultura. II. 46. l. — 2. Uszály a Dunán. (Regény.) 267 l. — Ism. Literatura. XX. l.

Lenkei Gusztáv. *G. P.* Lenkei Gusztáv. Irodtört. 184. l.

Lévay József. *Balázs Győző.* A Sajóvölgy pacsirtája. (Tanulmány.) — Ism. Komáromy Béla. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 69. k. 207—208. l.

U. az. A «Szentpéteri üres fészek.» Részletek Lévay József naplójából. Miskolc. 192 l. — Ism. Császár Elemér. IK. 119. l.

Kéky Lajos. Lévay József miskolci szobrának leleplezési ünnepélyén. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 386—387. l.

Mónus Ferenc. Lévay József és Debrecen. Debreceni Ujs. Jún. 21. sz.

Sőregi János. Ki volt P. Zsuzsika, Lévay József költő debreceni szerelme a szabadságharc alatt? Debreceni Ujs. Júl. 2. sz.

U. az. Pápay Zsuzsika, Lévay József debreceni szerelmének relikviái a Déri Múzeumban. Debreceni Ujs. aug. 30. sz.

Lévay József. Diárium. 118. l.

Lovik Károly. Vendégségben őseinknél. (Regény.) — Ism. (R.) P. Napló. 33. sz.

Lukács Imre. 1. Mi nem felejtünk. (Versek.) — Ism. Zeik Zoltán. Nyugat. II. 151—152. l. — (B.) P. Napló. 158. sz. — 2. Rab költő. (Versek.) 32 l. — Ism. u. Korunk. 1085. l. — Darvas József. Gondolat. 414. l. — szp. á. Népszava. 191. sz.

Lukácsy István. A vihar útjában. (Elbeszélések.) Kalocsa. 104 l. — Ism. S. K. Kat. Szemle. 211. l. — Nemzeti Ujs. 21. sz.

Madách Imre. 1. Männinskaus Tragedi. Översattning av Olof Lundgren med en inleding av Béla Leffler och med 25 trasuitt av Georg Buday. Stockholm. 295 l. — Ism. Széll István. Színpad. 216—218. l. — Napk. 286—287. l. — Kozocsa Sándor. Öserő. 5. sz. — 2. Tragedia Omului. (Poem dramatic.) Trad in versuri de O. Gogan. Bucureşti. 250 l. — Ism. Ladislas Gáldi. Archivum Europae Centro-orientalis 183—188. l.

B. A. Mohácsi Jenő Madách-fordítása. Magyarság. 291. sz.

B. M. Madách Amerikában. Nyugat. 407—408. l.

Bory István. Madách a mikrofon előtt. Nyugat. 224—228. l. — Németh Antal válasza. U. o. 228—231. l. — Bory viszonválasza. U. o. 297—298. l.

Császár Elemér Madách-előadása a berlini és a boroszlói egyetemen. Koszoru. 53. l.

Deák Imre. Madách krétát talál a börtönben. M. Hirl. 295. sz.

Erőss Alfréd. Az ember tragédiájának vallásbölcseleti problémája. Kat. Szemle. 436—445. l.

Giller János. Madách Imre hamvai mellett. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 386. l.

Házy Albert és *Reh Ernő.* Az ember tragédiája mint szabadtéri tömegjáték. Szeged. 46 l. — Ism. M. Szemle. 28. k. 1. sz. X. l. — Literatura 223. l.

Horánszky Lajos. Madách hamvai mellett. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 385—386. l.

Juhász Andor. Az ember tragédiája a bécsi színházi múzeumban. M. Hirl. 296. sz.

Kardeván Károly. Az ember tragédiájának magyarázata 96 l. — Ism. B. I. Kat. Szemle. 461. l.

Kardos László. A legújabb Madách-kiadás. Nyugat. 319. l.

Kozocsa Sándor. Madách Imre könyvei. M. Irás. 1. sz.

Nagy Adorján. Az ember tragédiája és a színész. Színpad. 178—195, 273—292. l. Klny. is. 67 l. — Ism. Művészet. 77. l. — M. Szemle. 28. k. 4. sz. IX. l. — (b. m.) Esti Kurir. 252. sz.

Ravasz László. Az ember tragédiájának költői igazsága. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 85—88. l.

Tolnai Vilmos. Madách és Tisza Domokos. Irodtört. 206—210. l.

Vidmar Antal. Dante és Madách. 98 l.

U az. Az ember tragédiája olaszul. Koszoru. 193—197. l.

A Kisfaludy-Társ. Évl. Új Folyam. 59. k. 346—347. l.

Madách és Paulay Ede. P. Hirl. 65. sz.

Az ember tragédiája a szegedi Dóm téren. *Vér György.* P. Napló. 176. sz. — *Karl Sebestyén.* P. Lloyd. 176. reggeli sz. — *iksz.* Népszava. 176. sz.

Az ember tragédiája olaszul. *Balla Ignác.* P. Hirl. 164. sz. — *(e. a)* fordítása. Ujs. 152. sz. — *Kállay Miklós.* Nemzeti Ujs. 152. sz. — *K. M.* Napk. 718—719. l. — *Kőszegi László.* Uj Magyarság. 245. sz. — *Lányi Viktor.* Nyugat. II. 145—146. l. — *Radó Antal.* Bp. Hirl. 239. sz. és P. Lloyd 147. reggeli sz. — *R. M. A.* P. Napló. 152. sz. — *Karl Sebestyén.* P. Lloyd. 153. reggeli sz. — *Tóth Dénes.* Függetlenség. 147. sz.

Az ember tragédiája bolgárul. Napk. 791. l.

Madarassy Imre. Könnycseppek. (Versek.) — Ism. (p. á.) P. Napló. 158. sz.

Magasi Artur. *Hein Tádé.* Magasi Artur. Vasi Szemle. 5—6. sz.

Magyar László. Sziklasír. (Regény.) 333 l. — Ism. Nógrády Zoltán. M. Kultúra. II. 125—126. l. — Nagy Méda. Napk. 763. l. — P. Napló. 135. sz. — K. A. Népszava. 290. sz. — P. Hirl. 203. sz.

Mailáth János gróf. *Barát Endre* Magyar főúr — német költő! Literatura. 273—275. l.

Majovszky Pál. *G. P.* Majovszky Pál. Irodtört. 130. l.

Majthényi György. Lizi. (Regény.) 443 l. — Ism. Szinnyei Ferenc. Napk. 471—473. l. — E. K. Élet. 35. sz. — Nagy Miklós. M. Kultura. II. 152. l. — Fodor Gyula. Új Idők. II. 378. l. — Bresztovszky Ede. Népszava. 140. sz. — Kádár Erzsébet. Bp. Hirl. 147. sz. — B. A. Magyarság. 152. sz. — K. M. Nemzeti Ujs. 152. — P. Hirl. 214. sz.

Makkai Sándor. Holttenger. (Regény.) — Ism. Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 274. reggeli sz. — (k.) M. Hirl. 262. sz. — —s. Nemzeti Ujs. 280. sz. — P. Hir. 290. sz.

Kenyeres Imre. Makkai Sándor. Diárium. 15—16. l.

Maksa Albert. Idegen partok. (Útiképek.) Kolozsvár. — Ism. Kolozsvári G. Emil. Prot. Szemle. 33. l.

Márai Sándor. 1. Egy polgár vallomásai. II. 319 l. — Ism. Kázmér Ernő. Kalangya. 118—120. l. — Egri Viktor. M. Irás. 1. sz. — Ijjas Antal. Napk. 324—326. l. — 2. Válás Budán. (Regény.) 229 l. — Ism. A. Zs. Kat. Szemle. 79—80. l. — Thurzó Gábor. Napk. 51—52. l. — Kozocsa Sándor. Fáklya. 7—8. sz. — Féja Géza. M. Irás. 1. sz. — Kardos László. Válasz. 116—117. l. — (V. E.) Őserő. 14. sz. — Thurzó Gábor. Élet. 20. sz. — Mezei Gábor M. Minerva. 125—128. l. — Forgács Antal. Pásztortűz. 124. l. — Szabó Zoltán. Új Élet. 110—111. l. — Szabó István. Korunk Szava. 226. l. — Szabó Zoltán. Újkor. 19—20. l. — (—y —n.) Magyarság. 7. sz. — 3. Napnyugati őrjárat. (Regény.) 226 l. — Ism. S. B. Kat. Szemle. 599. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 151. esti sz. — Egri Viktor. M. Irás. 7. sz. — Németh Andor. Szép Szó. 2. k. 307. l. — Thurzó Gábor. Élet. 51. sz. — Járosi Andor. Pásztortűz. 357. l. — Abafáy Gusztáv. Erd. Helikon. 554—555. l. — Semjén Gyula. M. Kultura. I. 347—348. l. — (a.) Újkor. 247. l. — P. Hirl. 120. sz. — P. H. Gy. P. Napló. 108. sz. — Barabás Gyula. Népszava. 118. sz. — Örley István. Bp. Hirl. 135. sz. — (dt.) Függetlenség. 108. sz. — Zsolt Béla. Ujs. 108. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 108. sz. — 4. Kabala. (Cikkek.) 285 l. — Ism. Thurzó Gábor. Élet. 51. sz. — Szalmás Piroska. Szociálizmus. 609—610. l. — Kárpáti Aurél. P. Napló. 256. sz. — Szöllősi Zsigmond. Ujs. 250. sz. — Katona Jenő. Magyarság. 274. sz. — Barabás Gyula. Népszava. 267. sz. — (F.) P. Hirl. 267. sz.

Kolozsvári G. Emil. Egy közönyös író. Prot. Szemle. 72—75. l.

Németh Andor. Márai Sándorról. Toll. 86—89. l.

Márai Sándor a Pesti Hirlap munkatársa. P. Hirl. 280. sz.

Marconnay Tibor. Világtükör. (Versek.) 80 l. — Ism. Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 157. esti sz. — Forgács Antal. Válasz. 317—318. l. — Fejtő Ferenc. Szép Szó. 2. k. 310—311. l. — Rónay György. Élet. 23. sz. — Radnóti Miklós. Nyugat. II. 149—150. l. — Hamvas Béla. Prot. Szemle. 355—357. l. — Vajthó László. Napk. 839—840. l. — Kunszery Gyula. Korunk Szava. 371. l. — (B. Gy.) P. Napló. 130. sz. — (ny. i) Népszava. 129. sz. — (—ley.) Bp. Hirl. 96. sz. — B. A. Magyarság. 196. sz. — Ujs. 125. sz.

Máriáss Imre. Fény a faluban. (Színmű.) Nemzeti Szinház, 1936. június 5. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 464—465. l. — Rédey Tivadar. Napk. 492. l. — (B. L.) Élet. 24. sz. — Bisztray Gyula. M. Szemle. 27. k. 253. l. — Molnár Lajos. M. Kultura. I. 379. l.

Márkus László. Ágis tragédiája. (Szomorujáték.) Nemzeti Színház, 1936. febr. 7. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 274. l. — Rédey Tivadar. Napk. 198—200 l. — V. S. M. Irás. 4. sz. — B. L. Élet. 8. sz. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 244—245. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 141—142. l. — Ebeczki György. Új Idők. I. 281—282. l. — Bisztray Gyula. M. Szemle. 26. k. 337—338. l. — Papp Zoltán. Korunk Szava. 79. l. — Molnár Lajos. M. Kultura I. 122. l. — Dénes Tibor. Újkor. 72. l.

Marossy Miklós. Hattyudalaim. (Versek.)

Marschalkó Teofil. Agon. (Drámai költemény.) — Ism. (ny. i.) Népszava. 146. sz.

Martinovics Ignác. *Fejtő Ferenc.* Martinovics Ignác. Szép Szó. 2. k. 118—136. l.

Márton Miksa. *G. P.* Márton Miksa. Irodtört. 241. l.

Mátrai Ferenc. György káplán. (Regény.) — A mély vízen. (Dráma.) — Ism. Kardos László. Nyugat. 319. l.

Mátyás Ferenc. Szeretnék lenni. (Versek.) — Ism. Jankovich Ferenc. Nyugat. II. 54—55. l. — szp. á. Népszava. 63. sz. — (–cent.) Bp. Hirl. 135. sz.

Mécs László. Fehéren és kéken. (Versek.) — Ism. (b. a.) Est. 294. sz. — (H. I.) Magyarország. 293. sz. — Ujs. 291. sz. — P. Hirl. 294. sz.

Ny. D. Véletlen interju Mécs Lászlóval. Nemzeti Ujs. 187. sz.

(St.) Megdicsőülés. M. Irás. 1. sz

Megyery Sári. A szerelem szerelmese. (Regény.) — Ism. m. P. Lloyd. 134. esti sz. — (V. T.) M. Hirl. 135. sz. — K. N. Ujs. 152. sz.

Méliusz Juhász Péter. *Révész Imre.* Méliusz és Kálvin. Kolozsvár. 49 l. (Erd. Tud. Füzetek. 85. sz.)

S. Szabó József. Méliusz nyelvtudása és fajrokonsági elmélete. Prot. Szemle. 267—274. l.

Merényi Lajos. *G. P.* Merényi Lajos. Irodtört. 184. l.

Mihály László. Költő, ne félj! (Válogatott költemények 1926—1936.) 160 l. — Ism. Kozocsa Sándor. Kat. Szemle. 532. l. — Il Giornale d'Italia. Aug. 22. sz. — Csuka Zoltán. Láthatár. 177—179. l. — Rónay György. Élet. 23. sz. — Mérő Mihály. M. Kultúra. II. 46. l. — Uj Nemzedék. 123. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 135. sz. — (ky.) Népszava. 244. sz. — Nemzeti Közoktatás. Jun. sz. — Esti Kurir. Jun. 4. sz. — Gergely Pál. Uj Lapok. (Kolozsvár.) Jun. 14. sz. — Kunszery Gyula. Korunk Szava. Jul. 1. sz. — (Sz. L.) M. Sion. Jul. 12. sz. — (r. gy.) Ujkor. 28. sz.

Mihály László költeményei az olasz rádióban. Nemzeti Ujs. 187. sz.

Mihályfi Jenő. Galambok. (Novellák.) — Ism. Szenczei László. Erd. Helikon. 647—648. l.

Mikes Kelemen. *Füsi József.* Mikes Kelemen. Szép Szó. 2. k. 86—100. l.

Mikszáth Kálmán. *Fábry Zoltán.* Mikszáthtól Jelemniczkyig. Korunk. 168—171. l.

Rubinyi Mózes. Huszonöt év Mikszáth Kálmán életéből. (1910—1935.) Irodtört. 10—17. l.

Sz. R. Mikszáth Kálmán. M. Figyelő. 1935. 287. l.

Zsigmond Ferenc. Mikszáth «Vén gazember»-ének egy őse vagy rokona. Irodalomtört. 85—88. l.

Misztótfalusi Kis Miklós. *Kozocsa Sándor.* Fejezet a magyar könyvnyomtatás hőskorából. Őserő. 7. sz.

Mohácsi Jenő. Lidércke. (Regény.) 188 l. — Ism. Kozocsa Sándor. Diárium. 9. l. — Egri Viktor. M. Figyelő. 336—337. l. — Thurzó Gábor. Erd. Helikon. 68—69. l. — Pintér Géza. Szocializmus. 142. l.

Radó Antal. Mohácsi Jenő ajánlása. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 407. l.

Mokcsay Zoltán. 1. Rabom van nekem, fiam. (Novellák.) Pécs. 202 l. — Ism. (b.) Nemzeti Ujs. 33. sz. — 2. Rohan az élet. (Versek.) — Ism. R. Sz. L. Uj Magyarság. 130. sz.

Mollináry Gizella. Ami történik. (Versek.) — Ism. P. Lloyd. 280. reggeli sz. — i. Esti Kurir. 274. sz. — szp. á. Népszava 255. sz.

Molnár Ákos. A császár dajkája. (Regény.) 592 l. — Ism. Kardos Tibor. Napk. 44. l. — Káldor György. Szép Szó. 2. k. 309. l. — Bodor Aladár. Prot. Szemle. 352—355. l.

Molnár Ferenc. 1. A Pál-utcai fiuk. (Színjáték.) Színpadra átírta: Hevesi Sándor. Royal Színház. 1936. okt. 22. — Ism. Molnár Lajos. M. Kultúra. II. 281. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 393. l. — Rédey Tivadar. Napk. 845—846. l. — 2. Csoda a hegyek közt. (Legenda 4 felvonásban.) Vígszínház, 1936. máj. 7. — Ism. Rédey Tivadar. Napk. 418—419. l. — Szira Béla. Kat. Szemle. 404—405. l. — (B. L.) Élet. 20. sz. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 477—478. l. — Ebeczky György. Uj Idők. I. 807. l. — Bisztray Gyula. M. Szemle. 27. k. 254—255. l. — Papp Zoltán. Korunk Szava. 199. l. — Molnár Lajos. M. Kultúra. I. 348—349. l. — Medvei Elemér. Libanon. 135—136. l. — Oppler Emil. Ujs. 117. sz. — 3. A zöld huszár. (Regény.) — Ism. Hunyadi Sándor. P. Napló. 281. sz. — (K. S.) Est. 281. sz. — K. A. Magyarország. 281. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 291. sz. — Ujs. 280. sz. — (ákos.) Népszava. 290. sz. — 4. La barca abbandonata. Milano. Ford. Mario Brelich dall' Asta. — Ism. Rma. P. Napló. 108. sz. — 5. Nagy szerelem.

(Vígj. 3 felv.) Vígszínház. 1935. okt. 11. — Ism. Bisztray Gyula. M. Szemle. 27. k. 255. l.

Hevesi Sándor. Gyerekszínészek. Uj Idők. II. 608. l.

H. V. A Liliom — Helsinkiben. P. Napló. 211. sz.

Molnár József Árpád. Uj hárfán felzengő dalok. (Versek.) — Ism. Radnóti Miklós. Nyugat. 306—310. l. — r. gy. Ujkor. 226. l.

Molnár Kata. Égnek a mécsek. (Regény.) — Ism. Thurzó Gábor. Élet. 41. sz. — Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 383—384. l. — Rónay György. Napk. 860—761. l. — Ujs. 239. sz. — —r. Magyarság. 262. sz. — Népszava. 232. sz. — P. Hirl. 284. sz.

Monoszlai András. *Rónay György.* Pázmány magyar elődei. Theológia. 1. sz.

Móra Ferenc. 1. Vadember és családja. (Novellák.) 261 l. — Ism. Thurzó Gábor. Élet. 44. sz. — Karácsony Sándor. Prot. Szemle. 187—188. l. — (ky.) Népszava. 57. sz. — 2. Szegedi tulipántos láda. (Irások.) 223, 223 l. — Ism. Művészet. 77. l. — (B. B.) P. Napló. 274. sz. — P. Lloyd. 250. reggeli sz. — Ujs. 250. sz. — M. Hirl. 256. sz. — 3. Napok, holdak, elmult csillagok. 317 l. — Ism. S. K. Kat. Szemle. 533. l. — Thurzó Gábor. Élet. 51. sz. — Hamvas József. Prot. Szemle. 460—462. l. — Füzes György. Szocializmus. 402. l. — Kenyeres Imre. Diárium. 140. l. — P. Hirl. 81. sz. — Ujs. 135. sz.

Benkő László. A jóslás. Szabolcsi Szemle. 218—221. l.

Bory István. Móra Ferenc levele a «nyelvészeti per»-ről. M. Hirl. 33. sz.

Demeter László. A szegedi múzeum új igazgatója Móra Ferencről. M. Hirl. 152. sz.

Kéky Lajos. A Móra Ferenc-Társaság alakuló díszközgyülésén. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 387—388. l.

Nagymihály Sándor. Az árván maradt íróasztal. M. Hirl. 33. sz.

U. az. Móra Ferenc tizenhét poszthumusz kötete. M. Hirl. 4. sz.

Sik Sándor Móra Ferenc ravatalánál. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 376—377. l.

S. Varga Zsuzsa. Móra Ferenc otthonában. Vasárnap. 68—70. l.

A Kisfaludy-Társ. Évl. Uj folyam. 59. k. 356—357. l.

Móricz Pál. *Bodor Aladár.* Móricz Pál. Sajtó. 3—4. sz. — *G. P.* Irodtört. 130—131. l. — Koszorú. 248. l.

Móricz Zsigmond. 1. Rab oroszlán. (Regény.) — Ism. r. gy. Vasárnap. 417. l. — n. P. Lloyd. 124. esti sz. — (—i—s) P. Napló. 122. sz. — Kádár Erzsébet. Bp. Hirl. 141. sz. — 2. Komor ló. (Elbeszélések.) 153 l. — Ism. Illés Endre. Nyugat. 63—64. l. — 3. Erdély. — Ism. Németh Andor. Toll. 36—39. l. — 4. Bál. (Regény.) — Ism. Féja Géza. M. Irás 4. sz. — K—s A—r. Toll. 104—105. l. — r. gy. Vasárnap. 196—197. l. — Molnár Lajos. M. Kultúra. I. 249—250. l. — Rónay György. Ujkor. 198. l. — (—i—s) Magyarország. 50. sz. — Szabó Lőrinc. Est. 51. sz. — 5. Boldog ember. (Regény.) — Ism. Kázmér Ernő. Kalangya. 116—118. l. — Németh Andor. Toll. 36—39. l. — Kunszery Gyula. Korunk Szava. 156. l. — 6. Forr a bor. (Színdarab.) Nemzeti Színház. 1936. ápr. 3. — Ism. Szira Béla. Kat. Szemle. 336—337. l. — Rédey Tivadar. Napk. 337. l. — (B. L.) Élet. 15. sz. — Schöpflin Aladár. Nyugat. 393—394. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 249—250. l — Ebeczki György. Uj Idők. I. 621. l. — Bisztray Gyula. M. Szemle. 27. k. 251—252. l. — Molnár Lajos. M. Kultúra. I. 251. l. — 7. Betyár. (Regény.) — Ism. Kodolányi János. P. Napló. 287. sz. — Sz. O. Est. 293. sz. — H. S. Magyarország. 291. sz. — Ujs. 291. sz. — 8. Siebenbürgen. Ford.: Käthe Gáspár. Wien. — Ism. Hugo Ignotus. P. Lloyd. 205. reggeli szám. — ja. P. Napló. 256. sz.

Dénes Tibor. A Légy jó mindhalálig filmen. Kat. Szemle. 341. l.

(A. H.) Nem élhetek muzsikaszó nélkül. P. Lloyd. 42. reggeli sz.

Jancsó Elemér. Móricz Zsigmond és az uj magyar irodalom. Erd. Szemle. 3., 5., 7. sz.

Muhorai Elemér. A Légy jó mindhalálig filmen. M. Irás. 4. sz.

Olasz-Szabó Mihály. Móricz Zsigmond. Pallas Debrecina. 272—278. l.

Móricz Zsigmond — csehül. Népszava. 274. sz. — P. Napló. 285. sz.

Munkácsy Ada. Az ötvenéves férfi. (Regény.) 220 l. — Ism. —cs. P. Napló. 130. sz. — (v.) Ujs. 125. sz.

Murányi-Kovács Endre. Börtön. (Versek.) — Ism. Művészet. 50. l. — K—ly K. P. Napló. 250. sz.

Nadányi Zoltán. Szegény ember naplója. (Elbeszélések.) 126 l. — Ism. Szegedi István. Nyugat. 155 l.

Szilassy Lajos. Négyszemközt Nadányi Zoltánnal. Literatura. 201—202. l.

Zilahy Lajos. Nadányi Zoltán ajánlása. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 399. l.

Nádas Sándor. 1. 36-9. (Regény.) 282 l — Ism. Barra Erzsébet. Új Magazin. 1. sz. — Ambrus Balázs. Kalangya. 460—461. l. — 2. Negyedszer férjnél. (Elbeszélések.) 155 l. — Ism. P. Napló. 138. sz. — (ny. i.) Népszava. 220. sz. — M. Hirl. 141. sz. — 3. 4000 nője volt. (Regény.) — Ism. Bodó Béla. P. Napló. 297. sz.

Nádor József. A mindenki költője. (Versek.) — Ism P. Lloyd. 280. reggeli sz.

Nagy Emma. Az árva nő balladája. (Versek.) Mezőtúr. 148 l. — Ism. Kozocsa Sándor. Láthatár. 106—107. l. — Tóth K. János. M. Kultúra. II. 156. l. — 191. l.

Nagy Emma. Diárium. 156. l.

Nagy Ignác. *Kozocsa Sándor.* Nagy Ignác levele és jegyzetei a Bánk bánról. IK. 359. l.

Nagy Lajos. Budapest nagykávéház. (Regény.) 223 l. — Ism. S. A. Tükör. 538 l. — Kodolányi János. Válasz. 374—375. l. — Marconnay Tibor. Napk. 479—480. l. — Tersánszky Józsi Jenő. Szép Szó. 2. k. 401—402. l. — Illés Endre. Nyugat. 432—435 l. — Nagypál István. Gondolat. 413—414. l. — R. Zs. Korunk. 541—542. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 109. reggeli sz. — ja. P. Napló. 108. sz. — Bresztovszky Ede. Népszava. 116. sz. — Örley István. Op. Hirlap 114. sz.

Nagy László. 1. Zenélő kút. (Történeti elbeszélés.) — Ism. Szondy György. Debr. Szemle. 198. l. — 2. Lélekharcok. (Regény.) — Ism. Erd. Szemle. 1. sz. — Walter Gyula. Szemle. 8. sz. — U. az. Pásztortűz. 277. l.

Nagy Méda. 1. Mélyből hoztam. (Versek.) 88 l. — Ism. Tükör. 538. l. — Fábián István. Napk. 405—406. l. — (b.) Őserő. 14. sz. — Marék Antal. M. Irás. 5. sz. — S. K. Kat. Szemle. 535. l. — Rónay György. Élet. 23. sz. — Ágoston Julián. Vasárnap. 177—178. l — U. az. Korunk Szava. 216. l. — Puszta Sándor. M. Kultúra. I. 318. l. — (te.) P. Hirl. 98. sz. — Mikes Ferenc. Függetlenség. 90. sz.

Nagyiványi Zoltán. Moszkvai lányok. (Regény.) 271 l. — Ism. Sándor István. Kat. Szemle. 598—599. l. — Majthényi György. Napk. 406—407. l. — (B. B.) P. Napló. 135. sz. — [Rm.] Népszava. 129. sz. — Magyarság. 114. sz. — Bp. Hirl. 130. sz. — sz. zs. Ujs. 89. sz. — Kállay Miklós. Nemz. Ujs. 135. sz.

Négyesy László. *Hekler Antal.* Megemlékezés Négyesy Lászlóról. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 249—251. l.

Kéky Lajos. Négyesy László ravatalánál. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 371—372. l.

Kéky Lajos. Négyesy László síremlékének leleplezési ünnepélyén. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 388. l.

Németh Antal. *Ignotus Pál.* Németh Antal könyve a színjátszás esztétikájáról. Szép Szó. 38—45. l.

(v. l.) Új név a budapesti állami színház élén. Pásztortűz. 50—51. l.

Németh László. 1. Bün. (Regény.) I—II. köt. — Ism. Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 285. reggeli sz. — Művészet 5. sz. — 2. Gyász. (Regény.) 275 l. — Ism. Dénes Tibor. Kat. Szemle. 212—213. l. — Juhász Géza. Napk. 48—50. l. — Féja Géza. M. Irás. 2. sz. — Pap Károly. Válasz. 52—54. l. — Komlós Aladár. Toll. 150—151. l. — Erdős Jenő. Szép Szó. 1. k. 94. l. — Berényi László. Élet. 25. sz. — Szirmai László. Kalangya. 437—439. l. — Illyés Gyula. Nyugat. 382—384. l.

— Abaffy Gusztáv. Erd. Helikon. 217. l. — Benedek Marcell. Századunk. 303. l. — Szabó Zoltán. M. Kultúra. I. 89. l. — Marconnay Tibor. Ujkor. 59. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 8. esti sz. — Dóczy Jenő. Uj Magyarság. 21. sz.

Gaál Gábor. Németh László és Kurátor Zsófi. Korunk. 262—264. l.

Juhász Géza. Németh László Erdélyben. Láthatár. 97—100. l.

László Dezső. Magyarok Romániában. Pásztortűz. 16—17. l.

Ravasz László. Németh László és az erdélyi magyarság. M. Szemle. 26. k. 364—366. l.

Rónay Mária. Németh László, az ember, az író és a kritikus. Literatura. 129—131. l.

Szekfü Gyula. Németh László, magyar ifjúság vezére. M. Szemle. 28. k. 161—167. l.

Veres Péter. Levél Németh Lászlóhoz. Gondolat. 417—424. l.

Neu István és **Bálint Károly.** Idegeneknek tilos a bemenet. (Versek.) — Ism. Radnóti Miklós. Nyugat. 306—310. l.

Neubauer Pál. Mi közöm hozzá? (Regény.) I—II. köt. — Ism. Kozocsa Sándor. Láthatár. 106. l. — S. A. Tükör. 126. l. — P. B. M. Irás. 6. sz. — Marék Antal. U. ott. 7. sz. — Hegedüs Magda. Szép Szó. 2. k. 408. l. — Nagy Miklós. M. Kultúra. II. 152—153. l. — Vajlok Sándor. Uj Élet. 419—420. l. — —r— Ujkor. 250. l. — P. Lloyd. 101. esti sz. — ja. P. Napló. 96. sz. — (sz. á.) Népszava. 202. sz. — (s. p.) Bp. Hirl. 141. sz. — (a. zs.) Nemzeti Ujs. 152. sz.

Nógrádi Béla. A fehér légió. (Regény.) — Ism. Literatura. 51. l.

Nyéki Vörös Mátyás. *Szabady Béla.* Barokk költő Győrött a 17. században. Győri Szemle. 62—68. l.

Nyíri Tiborné, Sándor Julia. Gyerekkel. (Regény.) — Ism. (szmi.) Uj Szivárvány. 215—216. l. — ja. P. Napló. 135. sz. — szp. á. Népszava. 124. sz.

Nyírő József. 1. Az én népem. (Regény.) 285 l. — Ism. Kozocsa Sándor. Fáklya. 5. sz. — Mihály László. Napk. 117—118. l. — (cs. z.) Láthatár. 56—57. l. — Féja Géza. M. Irás. 2. sz. — babet. Uj Magazin. 2. sz. — Fiatal Magyarság. 76. l. — E. G. Korunk Szava. 60. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 39. reggeli szám. — ja. P. Napló. 9. sz. — Nemzeti Ujs. 21. sz. — Kádár Erzsébet. Bp. Hirl. 57. sz. — 2. Uz Bence. (Regény.) 265 l. — Ism. Zsoldos Jenő. Libanon. 169—170. l. — (szv.) M. Irás. 7. sz. — K. S. Őserő. 7. sz. — Herczeg János. Kalangya. 450—451. l. — Kolozs Pál. Napk. 696—697. l. — Bóka László. Szép Szó. 3. k. 92. l. — Szabó István. Korunk Szava. 250. l. — P. Hirl. 144. sz. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 187. reggeli sz. — (sz. á.) Népszava. 202. sz. — (p. i.) Ujs. 125. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 135. sz. — 3. Székelyek. (Elbeszélések és rajzok.) Kolozsvár. — Ism. Kozocsa Sándor. Napk. 558. l. — U. az. Fáklya. 9. sz. — (szv.) M. Irás. 7. sz. — Járosi Andor. Pásztortűz. 261—262. l. — Kovács László. Erd. Helikon. 619—621. l.

Hegedüs Lóránt. Székely tehetség. P. Hirl. 227. sz.

Hajsza Romániában — Nyirő József ellen. P. Napló. 192. sz.

Nyisztor Zoltán. Magyar Góg (Regényes korrajz.) — Ism. Félegyházy József. Kat. Szemle. 522—523. l. — Fábián István Napk. 555—556. l. — Thurzó Gábor. Élet. 26. sz. — Horváth Béla. Korunk Szava. 239. l. — Ijjas Antal. M. Kultúra. I. 378—379. l. — Possonyi László. Ujkor. 283. l. — Uj Nemzedék. 122. sz. — Tiry László. Magyarság. 176. sz. — T. L. Nemzeti Ujs. 119. sz.

Oláh Miklós. *Fógel József* és *Juhász László.* Nicolaus Olahus: Carmina. 52 l. — Ism. (y.) Ung. Jahrb. 96. l.

Olay Ferenc. *G. P.* Olay Ferenc. Irodtört. 241. l. — Diárium. 118. l.

Orbán Dezső. Fiumei kaland. (Regény.) — Ism. Kunszery Gyula. Korunk Szava. 500. l. — Sümegh Lóthár. Pannonh. Szemle. 383. l.

Orosz Iván. Pán hétágu sipján. (Versek.) Szarvas. 61 l. — Ism. Radnóti Miklós. Nyugat. 306—310. l.

Ölvedi László. *Tamás Lajos.* Ölvedi László. Láthatár. 231—232. l.

Padányi Lajos. Vagyok, aki voltam. (Versek.)

Padányi P. Viktor. Májusi fagy. (Regény.) 235 l. — Ism. S. K. Kat. Szemle. 784. l. Nemzeti Ujs. 250. sz.

Paikert Angéla. Miért éppen ő? (Regény.) — Ism. K. I. Láthatár 342. l. — K. Vasárnap. 38. l. — P. Lloyd. 239. reggeli sz.

Palasovszky Béla. A vérünk muzsikája. (Versek.) Szentes. 64 l. — Ism. Aranykalász. 83—84. l. — P. Hirl. 98. sz. — (y —s.) Nemzeti Ujs. 170. sz.

Pallós Popladek János. Fény és árny. (Versek.) 70 l. — Ism. S. K. Kat. Szemle. 533. l. — Uj Nemzedék. 117. sz.

Pálóczi Horváth Ádám. *Tolnai Vilmos.* Pálóczi Hotváth Ádám szólásgyüjteménye. Győri Szemle. 69—72. l.

Palotai Boris. Csillag és kenyér. (Versek.) — Ism. Szalatnai Rezső. M. Irás. 8. sz. — (f. g.) M. Hirl. 215. sz. — (szp. á.) Népszava. 244. sz.

Palotay P. Rezső. 1. Bál 1934-ben. (Versek.) — 2. Egy duhaj élet alkonyán. (Versek.) — Ism. r. m. Literatura. 29. l.

Panyigay Sándor. Kintornások. (Elbeszélések.) — Ism. Korunk Szava. 36. l.

Pap Károly. Irgalom. (Elbeszélések.) — Ism. Waldapfel Imre. Libanon. 267—268. l. — Móricz Zsigmond. P. Napló. 291. sz. — H. S. Est. 289. sz. — Kárpáti Aurél. Magyarország. 290. sz. — Ujs. 291. sz. — Nyugat. II. 111—125. l.

Pápay Szalay Károly. Holdas nyári estén. (Versek.) — Ism. Függetlenség. 147. sz.

Papp Viktor. *Berzeviczy Albert.* Elnöki üdvözlő beszéd. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 212. l.

Pataki Füsüs János. *Zsoldos Jenő.* Pataki Füsüs János példái a forgandó szerencséről. Libanon. 261—262 l.

Patyi István költeményei. 192, 179, 264 l.

Paulay Ede. *Galamb Sándor.* Paulay Ede. Színművész. Akad. Ért. 1935/36. 11—15. l. — *U. az.* Magyarság. 63. sz. — *Hevesi Sándor.* Új Idők. I. 432. l. — *Keszler József.* Ujs. 63. sz. — *Rédey Tivadar.* A százéves Kisfaludy-Társaság. 443—450. l. — *U. az.* Napk. 272. l. — *Sebestyén, Karl.* P. Lloyd. 63. reggeli sz. — *E. N.* Est. 63. sz. — Uj Magyarság. 63. sz.

Pável Ágoston. Felgyujtott erdő. (Versek.) Szombathely. 104 l. — Ism. Kemény Gábor. Orsz. Középisk. Tanáregy. Közl. 69. köt. 244. l. — S. K. Kat. Szemle. 463. l. - ifj. Dezsényi Béla. Élet. 29. sz. — Szabó Richárd. Prot. Szemle. 248—249. l. — Mérő Mihály. M. Kultura. I. 253. l. — Halász Gyula. Vasi Szemle. 121—122. l.

Pázmándy Dénes. *G. P.* Pázmándy Dénes. Irodtört. 184. l.

Pázmány Péter. *Andor Mária.* Pázmány Péter. Kecskeméti angolkisasszonyok tanítónőképző int. Ért. 1935/36. 9—12. l.

Clauser Mihály. Pázmány Péter írói műhelyéből. Klny. a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből. 8 l.

P. Gyenis András. Pázmány egyénisége és fejlődése. Újkor. 27—28. l.

Kornis Gyula. Pázmány személyisége. 66 l. — Ism. Cavallier József. Napk. 260—262. — l. K. K. Orsz. Középisk. Tanáregy. Közl. 69. k. 203—204. l. — V. B. Irodtört. 36. l. — Sándor István. Kat. Szemle. 529. l. — tg. Tükör 54. l. — Mátrai László. Athenaeum. 92—93. l. — K. S. Pannonh. Szemle. 219. l. — Gyenis András. M. Kultura. I. 157. l. — K. S. P. Lloyd. 5. reggeli sz. — (B—a—l.) P. Hirl. 8. sz.

Lányi Ede. Pázmány Péter fejlődése. Egyházi Lapok. 1—2. sz.

Mihály László. Eddig ismeretlen Pázmány-könyvet fedeztek fel Pannonhalmán. Nemzeti Ujs. 69. sz.

Noszlopi László. Pázmány Péter lelkisége. Élet. 4. sz.

Rónay György. Pázmány Péter. Theologia. 5. sz.

ifj. Vayer Lajos. Pázmány Péter ikonográfiája. 54 l. — Ism. (M. M.) Bpti Hirl. 4. sz.

Péczeli József. *Némedi Lajos.* Adalék a XVIII. század magyar stiluslörténetéhez. (Péczeli és Szilágyi Henriade-fordítása.) Pallas Debrecina. 247—271. l.

Pélyi András. Kell-e vagy nem kell? (Drámák.) Arad — Ism. Korvin Sándor. Korunk. 989—990. l.

Perényi Lajos. *G. P.* Perényi Lajos. Irodtört. 241—242. l.

Perkátai László. Bozót. (Versek.) Szeged. 55 l. — Ism. Forgács Antal. Nyugat. 155—156. l.

Perlaki Mária. Embernek születtem. (Regény.) 272 l. — Ism. Nagy Miklós. M. Kultura. I. 313—314. l. — P. Hirl. 76. sz. — (ky.) Népszava. 74. sz. — (rma.) P. Napló. 74. sz. — Uj Nemzedék. 64. sz. — Függetlenség 63. sz. — Ujs. 80. sz. — k. m. Nemz. Ujs. 96. sz.

Perneki Mihály. 1. Ég a gyapot. (Versek.) 30 l. — Ism. r. m. Literatura. 28. l. — Korunk. 80. l. — 2. Munkásfelvétel nincs. (Versek.) — Ism. M. Pogány Béla. Gondolat. 566. l.

Petelei István. *Buday László.* Petelei István levelei. Nyugat. 180—186. l.

Peterdi Andor. Őszi szélben vadmadár. (Versek.) 96 l. — Ism. K—s A—r. Toll. 105. l. — Forgács Antal. Válasz. 461. l. — Mult és jövő. 121. l. — Joset Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 32. esti sz. — —i. P. Napló. 158. sz. — B. A. Magyarság. 141. sz. — sz. zs. Ujs. 27. sz.

szp. á. Viharmadár. Népszava. 69. sz.

Petőfi Sándor. A. Petőfi: Exeunte Septembri. Juventus. 1. sz.

Diószeghy Miklós. A „pártütő" Petőfi és Szendrey Júlia életének ismeretlen részletei. Uj Magyarság. 209. sz.

Emődy László. Petőfi Sárospatakon. Magyarság. 207. sz.

Gyalui Farkas. Petőfi a világirodalomban. 251—252. l.

Hegyaljai Kiss Géza. Petőfiék debreceni lőre mellett mulattak. Debreceni Ujs. nov. 29. sz.

Illyés Gyula. Júlia. Nyugat. II. 317—326. l.

U. az. Petőfi. — Ism. Karl Sebestyén. P. Lloyd. 295. reggeli sz. — M. Hirl. 285. sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 291. sz. — Nyigri Imre. Népszava. 284. sz.

Kassák Lajos. Petőfi Sándor. Szép Szó. 2. k. 155—173. l.

(k. i.) Petőfi Sándor utolsó órái. Magyarság. 250. sz.

Komáromi János. Petőfi. Magyarság. 174. sz.

Kornis Gyula. Petőfi pesszimizmusa. Bp. Szemle. 242. k. 257—286.; 243. k. 33—62. 152—170.; 284—303. l. Önállóan is: 104 l. — Ism. Baránszky-Jób László. Eszt. Szemle. 213—214. l.

Kurzweil Anna. Egy elfelejtett francia Petőfi rajongó: Richard Jaques. Literatura. 337—339. l.

Madai Gyula. Emlékek és vallomások Petőfiről. Koszorú. 147—152. l.

Olvasó Benedek. „Költöztetik a Sándort..." P. Napló. 21. sz.

Papp Jenő Salgó. Uj Magyarság. 96. sz.

Pekár Gyula. Petőfi Japánban. P. Hirl. 143. sz.

Rexa Dezső. Petőfi „Lanc versei." Irodtört. 156—158. l.

Siklóssy László. Riport Petőfiről 1845-ből P. Hirl. 3. sz.

Cs. Szabó László. Egy gondolat bánt engemet. Nyngat. II. 327—340. l.

Szever Pál. Horatius és Petőfi. Aszódi Petőfi-gimnázium Ért. 1935/36. 3—11 l.

Török Sándor. A legenda születése. P. Napló. 227. sz.

Vajtai István. Magyarság és szociálizmus Petőfi és Ady költészete alapján. M. Kultura. I. 336—338. l.

Várdai Béla. Petőfi-emlékek Szatmáron. Élet. 11. sz.

U. az. Szatmári képek. Bpti Szemle. 243. k. 99—114. l.

Voinovich Géza. Petőfi. 80 l. — Ism. K. S. P. Lloyd. 140. esti sz. — Rubinyi Mózes. P. Napló. 170. sz.

Waldapfel János. Petőfi és Herwegh. Irodtört. 122. l.

X. Újabb Petőfi-relikviák. Irodtört. 119. l.

A szatmári Petőfi emléktábla. Koszorú. 251. l.

Hol született Petőfi első népdala? Koszorú. 252—253. l.

Petőfi kultura. Koszorú. 48—49. l.

Petőfi japanisch. P. Lloyd. 124. esti sz.

Szeptember végén. Koszorú. 50—51. l.
Újabb adatok a Petőfi-legendához. Literatura. 209—210. l.
Újabb legenda Petőfi szibériai haláláról. P. Napló. 216. sz.
Ld.: Arany János Preinreich-Rupprecht.

Petőfi Zoltán. *Kun Andor.* Zoltánka. M. Hirl. 114. sz.

Petri Mór. 1. A megifjodás varázsigéje és egyéb versek. 168 l. — Ism. Várdai Béla. Bp. Szemle. 240. k. 370—376. l. — 2. Vándor a kertajtónál. (Versek.) — Ism. —l— Nemzeti Ujs. 280. sz.

Némethy Géza és *Szávay Gyula.* Petri Mór ajánlása. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 59. k. 391—392. l.

Petrichevich Horváth Lázár. *Angyal Dávid.* Petrichevich Horváth Lázár felségfolyamodványa. IK. 66—69. l.

Pintér Jenő. *Haláczy Dezső.* Beszélgetés Pintér Jenővel a szellemi olimpiáról. P. Hirl. 240. sz.

Rubinyi Mózes. Pintér Jenő. Literatura. 49—51. l.

Török Sándor. Hogyan készül az irodalomtörténet? Magyarság. 27. sz.

Zolnai Béla. Pintér Jenő a szegedi egyetemen. Irodtört. 48—49. l.

Piskólti István. *Kristóf György.* Két Árgirus feldolgozás. EPhK. 186—198. l.

Podmaniczky Sándor báró. *Hajnóczy Iván.* Magyar főúr — francia szónok. EPhK. 68—71. l.

Pór Leó. (Drámai apotheozis.) 144 l. — Ism. Literatura. 51. l.

Porubai Pál. Gyertyaláng a tükörben. (Versek.) Debrecen. — Ism. Radnóti Miklós. Nyugat. 306—310. l.

Pósa Lajos. *Tóth Laura.* Pósa Lajos. 47 l. — Ism. Szinnyei Ferenc. Irodtört. 95. l.

Prohászka Ottokár. *Sándor István.* A Prohászka munkaközösségek igazi arca. Kat. Szemle. 517—518. l.

Schütz Antal. Prohászka mint akadémikus. Bp. 242. k. 57—85. l. Önállóan is: 32 l. — Ism. Belohorszky Ferenc. Szabolcsi Szemle. 185—186. l.

Puszta Sándor. Jegenyék, üzenem a nyárnak. (Versek.) 87 l. — Ism. Mérő Mihály. M. Kultúra. II. 45—46. l. — —ss. Napk. 700. l. — (—cent.) Bp. Hirl. 135. sz. — (m.) Nemzeti Ujs. 152. sz.

Pyrker László. *Gerő László.* „Szent Hajdan Gyöngyei." Mult és Jövő. 11. sz.

Hibaigazítás.

Az IK. folyó évi I. füzetében, a 94. lapon, a szillogizmus altételének kezdő betüje természetesen nem *Zs*, hanem *S*.